ISSN 0976-8645

JAHNAVI SANSKRIT E-JOURNAL

A portal of Sarasvatniketanam

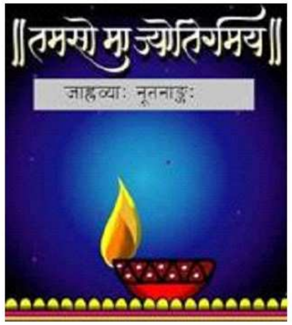

www.sarasvatniketanam.org www.jahnavisanskritejournal.in

षड्त्रिंश-सप्तत्रिंशसंयुक्ताङ्के भवतां समेषां मङ्गलाभिनन्दनम्।

मुख्यसम्पादकः	विद्यावाचस्पति-डा.सदानन्दझाः ।
सम्पादकाः	डा. सुमनदीक्षितः, डा. मीनाक्षीजोशी, विद्वान् सुमन् आचार्यः, डा. श्लेषा सचिन्द्र, डा. बिपिनकुमारझा ।
विशिष्टपुनर्वीक्षकाः	Dr. PK Wendabona, Department of Basic Principles, Institute of Indigenous Medicine University of Colombo, Rajagiriya Sri Lanka
प्रकाशकः	डा. बिपिनकुमारझा ।
प्रतिनिधयः (लोकार्पणसन्दर्भे)	विद्वान् सुमन् आचार्यः
तकनीकिप्रवन्धनसहायकः	रित्ज़ वेब होस्टिंग, बंगलोर

सारस्वत-निकेतनाख्या संस्कृतसेवासरणिः पूज्यगुरुपादैः कीर्तिशेषैः राष्ट्राधीशपुरस्कृतैः **देवानन्दझावर्य्यैः** प्रातस्मरणीयैः स्वनामधन्यैः राष्ट्राधीशपुरस्कृतैः **तुलानन्दाऽपरनामनारायणझावर्य्यैश्च** उद्घाटिता विद्यावाचस्पत्युपाधिभाक्-सदानन्दझाऽनुगता एषा सरणिः बिपिनझाद्वारा संस्कृतानुरागिसहयोगैः विविधेषु रूपेषु संस्कृतप्रचार-प्रसाराय सन्नद्धा वर्तते तेषु रूपेषु एवायं प्रबन्धः जाह्नवी संस्कृत ई जर्नलनाम्ना विश्वेऽस्मिन् प्रथितः।

विषयानुक्रमणिका

Sl.	शीर्षकम्	लेखकः
	मुख्यसम्पादकीयम्	डा. सदानन्द झा
	प्रकाशकीयम्	डा. बिपिन कुमार झा
1	विदुरोपदेशस्य सार्वकालिकत्वम्	डा. एस्. आनन्दतीर्थः डा. श्रीनिवास कुमारः एन्. आचार्यः
2	वचनान्तस्तत्त्वं तदाधृतस्साहित्यशास्त्रीयसन्दर्भश्च	श्री नारायणदत्तमिश्रः
3	कोष सञ्चयन : भारतीय लोकहितकारी दृष्टिकोण में	श्री नीटूदत्त नौटियाल
4	अर्थशास्त्र में वर्णित कृषिव्यवस्था की वर्तमान में प्रासंगिकता	डा.देवी सिंह
5	न्यायनये पदवृत्तिविचारः	श्रीमती वाणी मञ्जुनाथ हेगडे
6	छान्दोग्योपनिषदि यज्ञप्रकरणान्तर्गते आत्मतत्त्वविद्यानुकूल्ये धनविज्ञानसमीक्षणम्	रीतापाल
7	दक्षिणामूर्ति शिव अष्टमूर्तिस्वरूप शिव एवं शंकराचार्यस्वरूप: एक विमर्श	डा. मीनाक्षी जोशी
8	Development of Economic Botany through Ages in Indian Perspective	Dhananjay Vasudeo Dwivedi
9	ओङ्कार का तात्विक विमर्श	डा. बिपिन कुमार झा
10	Women and Civil Administration in Mahabharata	Shri Mahesh
11	काव्यप्रकाश के अनुरूप ध्वनिविमर्श	स्वटीरानी
12	ज्योतिषशास्त्रे वनस्पतेः वपनकलनिर्धारणम्	श्रीकृष्णकुमारमिश्रः
13	वैदिककृषिविज्ञानस्वरुपविमर्शः	श्री अखिलेशः
14	महर्षिपतञ्जलिः तन्महाभाष्यञ्च	श्री गिरीशकुमारमिश्रः
15	आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये शास्त्रस्य अध्ययनम् अध्यापनञ्च	डा. भगवानसामन्तरायः
16	कतिपयशब्दानां साधुत्वासाधुत्वभ्रमनिवारणम्	डा.जयकृष्णः
17	ज्यौतिषशास्त्रे विवाहकालविमर्शः	श्री संतोष कुमार पाठक
18	वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः कारकप्रकरणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविमर्शः	श्री अभिषेकमुखोपाध्यायः
19	संस्कृतनाटकेषु भाषावैचित्रम्	श्री दीपङ्कर मण्डल
20	जनतन्त्रं शिक्षा च	डा. निवेदिताकर
21	पर्यावरणसंरक्षणे संस्कृतस्योपयोगिता	डा. रश्मिकुमारी
22	मनुस्मृति के आलोक में दण्डविधान	डा. गीता शुक्ला
23	व्यक्तित्व विकास में योग की भूमिका	प्रेमसिंह सिकरवार

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सम्पादकीयम्

शिवशिरसि वसन्ती संविदानन्दनीरा
हृदयकलुषपुञ्जं प्रक्षिपन्ती विदूरे।
सघनतमसि दिव्यं ज्योतिरालोकयन्ती
प्रसरतु भुवि भव्या भारती काऽपि दिव्या॥

अये श्रीमन्तस्तत्र भवन्तः सुरसरस्वती सम्भृतस्वान्ता विविधविद्याविद्योतितान्तःकरणा नानाछात्रसमुपास्यमानचरणा ज्ञानप्रभाध्व-स्ताऽज्ञानावरणा भारतीयसंस्कृतिसेवासमाराधनतत्पराः विद्वन्मणयः सुरभारतीपदकमलानुरागिणश्च!

संसारस्य प्रथमान्तर्जालीयसंस्कृतत्रैमासिकजाह्नवी-पत्रिकायाः षड्त्रिंशसप्तत्रिंशसंयुक्ताङ्कमिमं सहृदय-विदुषां नयैकबद्धपक्षपातानां पाठकानां पुरतः प्रस्तुवन् महान्तमानन्दमनुभवामि।

जाह्नव्याः प्रारम्भकालादेव संस्कृतप्रचारप्रसाराय देशे-विदेशे च पत्रिका लोकार्पणकार्यक्रमसमारोहः आयोज्यते अस्माभिः। एतत् परम्परायाम् अमेरिका-अटलाण्टादि स्थानेष्वपि तत्रस्थितैः प्रख्यातविद्वद्भिः कृतः। एतदर्थं प्रस्तुताङ्कस्य लोकार्पणकार्यक्रमः उडुपिनगरे स्वनामधन्यैः विविधबुधवन्दितचरणैः पेजावरमठपीठाधिपतिपरमपूज्यैः यतिकुलचक्र-वर्तिचूडामणिभिः श्रीश्री विश्वेशतीर्थमहास्वामि-महोदयैः अपि च उडुपिस्थश्रीकृष्णमठपीठाधिपति-परमपूज्यश्रीश्री विद्याधीशतीर्थमहास्वामिमहोदयैः विविधप्राशासनिककार्यव्यस्तैरपि अस्माकं सौभाग्यवशात् समवेतरूपेण पत्रिकालोकार्पणकृते स्वीया कृपानुमतिः प्रदत्ताऽस्ति एतदर्थं श्रीचरणान् श्रद्धयास्तवीमि।

वस्तुतः समेषां राष्ट्रियान्ताराष्ट्रियतत्वचिन्तकानां सुरसरस्वतीमन्तेवासिनां वाग्देवतावरदतनयानां शेमुषीजुषां विदुषां च सत्प्रयासेनेयं पत्रिका शुक्लपक्षीयचन्द्रवद्वर्द्धन्ते वर्द्धिष्यन्ते च। प्रस्तुताङ्के यद्यपि नानाराज्येभ्यः बद्धपरिकराणामाचार्याणामालेखाः पाण्डित्यपूर्णाः विविधशास्त्रीयशोधनिबन्धाः सम्प्राप्ताश्चयनसमि-त्यनुशंसया समावेशिताश्च तथापि वचनान्तस्तत्वं तदाधृतसाहित्यसन्दर्भसविमर्शश्च, वैदिकविज्ञान-स्वरूपविमर्शः, ज्यौतिषशास्त्रे विवाहकालविमर्शः, शब्दसाधुत्वपरिशीलनमित्यादयः पण्डितानां विशेषतः प्रीतिकराः विद्यन्ते।

विविधप्रान्तस्थाः विविधशास्त्रविचारदक्षाः विविध-शास्त्रनिष्णाताः गरिष्ठाः वरिष्ठाः विद्वांसः स्वकीयालेखप्रेषणकृपाभिरतितरां समुत्साहितवन्त इति तेषामनारतं प्रणामाञ्जलिं प्रस्तूयते।

यथैव परमेश्वरस्य भवानीनाथस्य जटातः प्रवहन्ती भागीरथी जाह्नवी त्रैलोक्यं पुनाति मज्जतां मनोनिर्मलं प्रसादयति मुक्तिपथं तथैवेयं मदीयेयं जाह्नवीपत्रिका विविधबुधानां शारदासेवन-तत्पराणां हृदि दिव्यसौरभं प्रसादं विधत्तामिति वयं कामयामहे।

सुरसरस्वत्या सेवाविविधेलिमेतिमत्यैव पत्रिका सम्पादने प्रवृत्तोस्मि। पत्रिकेयं सर्वथा राजनीति-विमुखा शास्त्ररसिका संस्कृतप्रचारप्रसारे बद्धपरिकरा च सर्वदैव वर्त्तते।

अन्ते सानुनयं निवेदनं च सम्पादनादक्षतया मदीयबुद्धिदोषेण येऽशुद्धयस्त्रुटयस्तान् स्वयं संशोध्य व्यवहरन्तु सूचयन्तु चेति सकृपमिति भूयोभूयः सम्प्रार्थ्यमानो भावत्कः श्रैमत्कः।

झोपाख्यः सदानन्दः

अन्ताराष्ट्रयमहिलादिवसः

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्रकाशकीयम्

साम्प्रतं विश्वस्मिन् विश्वे सर्वत्र भारतस्य अभिनन्दनं दरीदृश्यते। कर्त्तव्यपथि ये भवन्ति ते एव देशसमुन्नतये मार्गं निर्मान्ति। प्राचीनकाले भारते ऋषयः राष्ट्रसमुन्नत्यर्थं धर्माचरणं विधाय मार्गं प्रादर्शयत् तत्रैव दुर्जनाः आततायिनः आतंकमुत्पादयन्ति स्म। साम्प्रतिके युगेऽपि भारते गंगायमुनयोः संगमे सरस्वस्वत्यवगाहनं विधाय सर्वे नागरिकाः ऋषयश्च देशस्य सर्वविधसमुन्नत्यर्थं धर्माचरणं कुर्वन्तः आसन् तदानीन्तने काले एव आततायिनः आतङ्किनः दुराचारिणः जघन्यापराधं कृतवन्तः। कीर्तिजीविनः नैके वीरसेनानयः प्राणार्पणद्वारा भारतमातुः रक्षणं कृतवन्तः। कर्णभारे आचार्यभासः कथयति हुतं च दत्तं च तथैव तिष्ठति ।

अस्माकं शास्त्रे उक्तम् अस्ति 'आततायिनः वधार्हाः'। कदाचित् इति एव विज्ञाय अस्माकं यशस्विनः प्रधानमन्त्रिणः वायुसैनिकमाध्यमेन आतंकवादीन् यमलोकं प्रति सम्प्रेषितवन्तः। अस्माकं राष्ट्ररक्षकाः एते वीरसैनिकाः सर्वदा सर्वथा अभिनन्दनीयाः। एते अस्मान् शिक्षयन्ति यत् सहजं कर्म प्राणार्पणेन विधेयम्। आचार्यः कालिदासः शाकुन्तलस्य षष्ठे अङ्के आदौ एव सहजं कर्म समाचरणीम् इति निर्दिशति। भगवान् नारायणः अपि सहजं कर्म कौन्तेय इति वचनद्वारा अस्मान् अग्रेसारयति। पत्रिकेयमपि सहजकर्मणि अनारतं व्यापृता वर्तते। राष्ट्रस्य समुन्नत्यर्थं सारस्वतसाधनारता ये तपस्विनः तेषां मनोभावान् शोधपत्रमाध्यमेन अभिव्यनक्ती निजकर्त्तव्यपथि सर्वान् प्रेरयन्ती अनारतं प्रवहन्ती कलकलनिनादकुर्वन्ती हसन्ती लसन्ती इयं जाह्नवी विश्वशान्तिनिमित्तं महाशिवरात्र्युत्सवे कालकूटविषपानं विधाय विश्वरक्षकान् पार्वतीजानीन् प्रार्थयते। अस्माकं ऋषयः एतत् सर्वं मनसिनिधाय विश्वशान्तये राष्ट्रमंगलाय च उक्तवान् अस्ति।

ओ३म् आ ब्रह्मन् ब्राह्मणों ब्रह्मवर्चसी जायतामाराष्ट्रे राजन्यः शूरऽइषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढ़ाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे-निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो नऽओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम्॥

- यजुर्वेद २२, मन्त्र २२

अन्ते सम्पादन-पुनर्वीक्षणकर्मसु ये प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष-सहायकाः तेषां हार्दं धन्यवादान् ज्ञापयामि।

विद्वच्चरणचञ्चरीकः
झोपाख्यः बिपिनकुमारः।

महाशिवरात्रिः

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID 221719273, 221497874 Received on- 06/12/2018

विदुरोपदेशस्य सार्वकालिकत्वम्

एस्. आनन्दतीर्थः
Research Coordinator, Dvaita Philosophy Resource Centre, Department of European Studies, Manipal Academy of Higher Education (MAHE), Manipal 576104

श्रीनिवास कुमारः एन्. आचार्यः
Assistant Professor (Senior Scale) and Centre Coordinator, Dvaita Philosophy Resource Centre, Department of European Studies, Manipal Academy of Higher Education (MAHE), Manipal 576104

प्रमुखशब्दाः – महाभारतम्, धर्मः, संसारः, सदाचारः

शोधसारः *- महाभारतं सर्वशास्त्राणां सारः । आसारः पुमर्थानाम्। उक्तं च बादरायणेनैव -* ***'धर्मे च अर्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचिदि***[1]*'ति । नात्र संशीतिलेशोऽपि । सहस्राधिकतत्त्वरत्नानि उपदेशरूपेण, क्वचित् संवादव्याजेन च अत्र निरूप्यन्ते । किन्तु तादृशानां तत्त्वानां, उपदेशानां वा सार्वकालिकत्वं वर्तते वा इत्येव विमर्शः । राजनीतिः, समाजविज्ञानम्, जीवनमौल्यादयश्च इदानीन्तनकाले परिवर्तिताः इति तु सुविदित एव विषयः । तथा च तदाधारेणैव प्रवृत्तानां उपदेशानां कथं प्रसक्तत्वं प्रसज्येत? इति हि अर्वाचीनानां अमन्दमतीनां प्रवादः । आम्! समीचीनमिदं चिन्तनम् । परिवर्तितः जनानां जीवनक्रमः । किन्तु जीवनमौल्यमपि परिवर्तितमिति विभ्रम एव । किमिदं जीवनस्य सार्थक्यं, कोऽयमस्य जीवनस्योद्देश इति अर्वाचिनैः विस्मृतं स्यात् । परन्तु महाभारतं भारतीयपरम्परायाः सार्वकालिकं जीवनमौल्यादिकं प्रतिपादयति । न तस्य कालिकपरिमितिः, नापि दैशिका इत्यत एव महाभारतस्य सार्वकालिकत्वम् उद्घोष्यते विद्वत्तल्लजैः । तदत्र महाभारतजलधिगतरत्नराशिषु अन्यतरमिदं 'विदुरनीति' रिति प्रसिद्धोऽयं प्रसङ्गः । कथमिदं 'विदुरनीति'रित्येव प्रथितं विदुरेणोपदिष्टं तत्वजालमस्मिन् काले प्रसक्तं स्यात्? इति निदर्शनमेव अस्य प्रबन्धस्य उद्देशः ।*

लेखनस्य अपूर्वता- आवश्यकता च ।

पूर्वोक्तदिशा भारतीयपरम्परा आधुनिकैः बहुधा प्रत्याख्यायते । विशेषतया प्राचीनानां सामाजिकपरिकल्पना अतीवकुत्सिता इति निरूप्यते । अत एव प्राचीनानां सर्वाण्यपि चिन्तनानि अकालकुष्माण्डमिति अपहसन्ति । तन्निराकरणमेवास्य लेखनस्य प्रमुखः लक्ष्यः ।
विदुरनीतिविषये पूर्वमेव बहुधा लिखितं चर्चितञ्च विद्वत्तल्लजैः । शताधिकलेखनानि उपलभ्यन्ते अस्मिन् विषये ।कैश्चन लेखनैः समग्रं महाभारतं विश्लेष्यते । 'विदुरनीतेः' विवरणादिकमपि बहुधा समुपलभ्यन्ते ।Vidura niti wich are the maxims of vidura By Dr sir C P Raamaswamy Aiyar एवं डा. प्रभञ्जनाचार्यैः सम्पादितं 'विदुरनीतिः' इत्यादीनि बहूनि पुस्तकानि, लेखनानि च विदुरोपदेशस्य सारं, विवरणं वा बहुस्वरसतया निरूपयन्ति । Building ethical oragnisation cultures guidline from indian ethos by N.Shivakumar, U.S.Rao. , Ethical and spiritual values books in inadian scriptures By Ved Prakash Bhatia इत्यादिषु च समग्रस्य महाभारतस्य विषये किञ्चिद्विवृतमपि 'विदुरोपदेशस्य सार्वत्रिकत्वम्' इति समुद्दिष्टविषये विभिन्नेन प्रकल्पेन लेखनमत्र प्रारभ्यते । तेन च ऐकाग्र्येण विदुरोपदेशस्य अध्ययनम्, सद्यःकाले तस्य उपायनादीनाञ्च अनुसन्धानं सुकराय भवतीति मे मतिः ।
अत्र ये च आधुनिकप्रकल्पनात् विभिन्नतया प्रकल्प्यन्ते तथाऽपि सद्यःकालीनानां समग्राः समस्याः परिहरन्ति तादृशाः विशिष्टविषयप्रतिपादकाः केचनश्लोकाः एव उदाहृताः।

1म.भा. आदि.- अ-६२, शलो-२६(K.K)

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

पूर्ववृत्तान्तः-

उद्योगपर्वणि, प्रजागरपर्व इत्याख्ये उपपर्वणि, ३३ अध्यायतः ४० अध्यायपर्यन्तं (कुम्भकोणीयप्रकाशने) आहत्य अष्टभिरध्यायैरियं आख्यायिका प्रस्तूयते । समयभ्रष्टः दुर्योधनः कृत-अज्ञातवासेभ्यः पाण्डवेभ्यः राज्यं प्रतिदातुं निराकरोत् । युद्धाय कृतनिश्चयानां पाण्डवानां सामर्थ्यं जानात्येव धृतराष्ट्रः । स्वपुत्राणां विनाशं विचिन्त्यैव भीतः धृतराष्ट्रः पाण्डवानां मनोपरिवर्तनाय सञ्जयं प्राहिणोत् । पाण्डवानभ्येत्य तदिङ्गितमनुज्ञातः सञ्जयः रात्रौ प्रतिनिवृत्तवान् । धृतराष्ट्रम् अभिवन्द्य युधिष्ठिरकृतकुशलप्रश्नादिकं सर्वं न्यवेदयत् ।ततश्च "**अनुज्ञातो रथवेगावधूतः श्रान्तोऽभिपद्ये शयनं नृसिंह । प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥**[2]" इति युद्धविषये युधिष्ठिरादीनामभिप्रायं परेऽहनि सभायामेव वक्ष्यामि इति निवेद्य निरगच्छत् ।
किन्तु चिन्ताक्रान्तः धृतराष्ट्रः प्रजागरमाप्नोत् । स च द्वाःस्थेन दीर्घदर्शिनम्,प्राज्ञं विदुरमानयत् । आगतश्च विदुरः चिन्तयानं धृतराष्ट्रं प्रति बहुधा उपादिशत् । स एवात्र 'विदुरनीतिः' 'विदुरोपदेशः' इति वा प्रथितः ।

वक्तृ-श्रोतृपरिचयः-

उपदेष्टा विदुरस्तु यमस्य अवतारभूतः[3] । अणिमाण्डव्यमहर्षेः शापात् दासीपुत्रत्वमवाप[4] । भगवता बादरायणेन दास्या जातोऽयं धृतराष्ट्रस्य अनुजः । व्यासमहर्षिणा नियोगक्रमेण प्राप्तजन्मः धृतराष्ट्रः कश्चित् 'धृतराष्ट्रनामकः गन्धर्वः[5], विशेषतया मुख्यप्राणेन आविष्टः । अत एव नायं संवादः केवलं व्यावहारिकालापः, अपि तु संवादव्याजेन प्रस्तुतः प्राज्ञानां देवानां उपदेशः । अस्त्येवास्य सार्वत्रिकं मान्यत्वम् ।

विदुरोपदेशः-

अष्टस्वध्यायेषु आहत्य ५७७ श्लोकेषु विदुर-धृतराष्ट्रयोस्संवादः निरूप्यते ।"**श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैश्रेयसं वचः...** [6]" इति धृतराष्ट्रेण पृष्टः विदुरः बहून् राजधर्मान्, जीवनौपायिकानि तत्त्वान्यपि उपदिदेश । अत्रस्थं प्रतिश्लोकमपि बह्वर्थगर्भितं, बहुनीतियुक्तम् ।तत्र कानिचन वाक्यान्येव विमर्शयामः ।
अत्र च विभागद्वयेन निरूपयिष्यते ।

1. **राजनीतिः** (Politics)
2. **व्यक्तित्वविकसनम्** (Personality Devolepment) इति.

व्यक्तित्वविकसनञ्चापि-

अ) **लोकोपकारकव्यक्तित्वम्** ।

आ) **आत्मौन्नत्यकारकव्यक्तित्वम्** ।

इति द्विधा वक्तुं शक्यते । एतेषु विषयेषु अत्युपयुक्तानि हितवचनानि 'विदुरोपदेशे' न्यरूपिषत । तत्किञ्चिदत्र विचारयामः ।

राजनितिः-

वस्तुतः प्राचीनभारतस्य, अर्वाचीनस्य च राजनितिः अत्यन्तभिन्ना एव । राज्ञा शास्यमानस्य प्राचीनभारतस्य , प्रजाप्रभुत्वयुक्तस्य अर्वाचीनभारतस्य च परिकल्पनमेव विभिन्नम् । अत एव नात्रोक्तं सर्वमपि वचनं इदानीन्तनायां राजनीत्यां अन्वेति । तथाऽपि उभयत्राऽपि सामान्याः सर्वदा अन्वेतुं योग्याः केचन विषयाः निरूप्यन्ते । तादृशेषु सार्वत्रिकमौल्ययुक्तेषु वचनेषु काञ्चन विषयान् अत्र पश्यामः ।

१. राज्ञः कीदृशः सहायकः स्यात् ?

यो हि धर्मं समाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान्[7] ॥

बह्वत्र पार्षदाः अपथ्यानपि प्रियकरानेव विषयान् प्रब्रुवन्ति । यश्च धर्मपरः, क्षेमकरः अप्रियवादी स कदापि भर्तुः आत्मीयत्वेन परिगण्यते । प्रायः सर्वत्र मन्त्रिणां, अधिकारिणां वा ईदृशः स्वभावः तेषां अधःपतनाय निमित्तं स्यात् । एषः स्वभावः सर्वाथा

2 म.भा. उद्योग. अ-३२, श्लो-३९(K.K)
3 **तस्यां स देवोऽजनि धर्मराजो माण्डव्यशापात् स उवाह शूद्रताम्**। -म.भा.ता.नि. अ-११ , श्लो-१३८
4 म.भा.ता.नि. अ-११, श्लो-१३९-१४१
5 **अभूच्च तस्यां धृतराष्ट्रनामको गन्धर्वराट् पवनावेशयुक्तः...**। -म.भा.ता.नि. अ-११ , श्लो-१३२
6 म.भा. उद्योग. अ-३३, श्लो-१६(K.K)
7 म.भा. उद्योग. अ-३७, श्लो-१६(K.K)

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

त्याज्यः इति विदुरः उपदिशत्यत्र।

'स एव सहायवान् भवितुं योग्यः, यश्च धर्ममेव वदति। स एव सहायवान् यश्च भ्रर्तुः अप्रियमपि पथ्यमेव वदति। तादृशमेव सहायकं, परिचारकं वा पार्षदत्वेन स्वीकर्तव्यम् ।' इत्येवास्य शलोकस्य तात्पर्यार्थः।

इदं च सार्वकालिकं नीतिवचनम् । प्रायः बहूनां अधिकारिणां सामान्यः दोषोऽयम् । न केवलमिदं राजसम्बन्धिहितवचनम् । मन्त्रिभ्यः अधिकारिभ्यः अथवा प्रजेभ्यः सर्वेभ्यश्च अनुसरणीयः क्रमः अत्र विदुरेण निरूपितः।

२. राष्ट्ररक्षणस्यैव आद्यता -

त्यजेत् कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्[8] **॥**

'यदि नरेणैकेन कुलमेव नश्यति तर्हि कुलस्य रक्षणार्थं तादृशं मनुष्यमेव त्यजेत्। यदि च एकेन कुलेन ग्राम एव नश्यति चेत् तादृशं कुलमेव त्यजेत् । एवमेव देशस्य रक्षणार्थं ग्राममपि त्यजेत् । एवं आत्मनः कल्याणार्थं सर्वां पृथिवीमेव त्यजेत् ।' - इति अस्याभिप्रायः।

प्रायः बहु जटिलोयं विषयः। एतादृशी जटिलावस्था बहुधा अनुभूयते सर्वैरपि । किन्तु एषा अस्माकं भारतीयानां प्राचीना संस्कृतिः । न सर्वथा हिंसात्यागः विधीयतेऽत्र । तीव्रतरहिंसानिवारणार्थं अल्पहिंसा युक्ता एव। दृढतरस्य रुग्णस्य परिहारार्थं किञ्चित् कष्टजनकं अङ्गच्छेदनादिकं विहितं खलु । तथा च अनेनैव न्यायेन राष्ट्रस्य संरक्षणार्थं केषाञ्चन जनानां निर्बन्धनं करणीयमेव।

प्रकृते तु मावोवादिनां देशद्रोहिनां च बन्धनादिकं मानवतावादस्य विरोधीति निमित्तीकृत्य सर्वत्र विरुध्यते । अथवा केषाञ्चन परदेशीयानां अक्रमेण आगमनेन देशस्य स्वास्थ्यरक्षणं दुष्करं भवतीति तादृशानां निर्बन्धनं क्रियते चेदपि कतिपयैः विरोधः भवति। किन्तु राष्ट्ररक्षणस्यैव आद्यता स्यात्। तदर्थं देशद्रोहीनां केषाञ्चन जनानां, कतिपयकुलानां वा निग्रहः न दोषाय कल्पते।

'आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्' इत्यस्य आन्तर्यं न स्फुटति। आत्मार्थं सर्वं नाम कुल-ग्राम-देशादिकं सर्वमपि त्यजेदित्युक्त्वा, 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे..' इत्यादिषु च चिन्तनोदारतां प्रदर्श्य अत्र च स्वार्थभावः प्रदर्शित इति भाति । किन्तु नेदमस्यान्तर्यम् । अत्र आत्मा नाम न जीवः, अपि तु परमात्मा । परमात्मा च सर्वस्य कर्ता । " **तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः**[9]**..**" इति ईशावास्योपनिषदुक्तरीत्या परमात्मना दातमेव सर्वं अस्माभिः भुज्यते। अतः जगत्यस्मिन् परमात्मन एव आद्यता । तथा च कुलादिकं महत्तरमिति चेत्, परमात्मा महत्तमः । अतः परमात्मार्थे सर्वमपि त्यजेदित्युक्तम्।

इत्येवं समाजेऽस्मिन् कस्य प्रामुख्यं स्यात् इति सुस्पष्टं निरूपितमत्र।

३. धर्ममार्गेणैव स्थानं धनञ्च आर्जयेत् -

धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत्।
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते [10] **॥**

अत्यावश्यकमिदं हितवचनम् आधुनिकराजकीयजनेभ्यः । राज्यप्राप्त्यर्थं, स्थानप्राप्त्यर्थं वा कीदृशमपि अधर्माचरणं कर्तुमुत्सहन्ते सद्यःकालीनाः। प्राप्तस्यापि राज्यस्य, स्थानस्य वा परिपालनेऽपि धर्मं नानुसरन्ति । अधर्मेण हि धनं सम्पाद्यते। अल्पकाले एव सर्वमपि विनश्य भृष्यति एव । किन्तु यदस्माभिः सम्पाद्यते स्थानं वा धनं वा तत्सर्वं शाश्वतं स्यादिति चेत् धर्ममार्गेणैव सम्पादितव्यम् । तादृशं च स्थानं, धनं कदापि न हीयते इति सार्वत्रिकं नीतिवचनमिदम्।

४. करसङ्ग्रहस्य नियमः-

केन प्रकारेण करः सङ्ग्रहणीय इत्यपि सुष्टु निरूप्यतेऽत्र।

यथा मधु समाधत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः।
तद्वदर्थान् मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया[11] **॥**

सद्यःकाले कालधनस्य विषयः बहुचर्चितो वर्तते । अत्यधिककरसङ्ग्रह एवास्य मुख्योपपत्तिरिति बहूनामाशयः । सत्यमेव! सम्पादिते धने ३० प्रतिशतादधिकं करत्वेन दातव्यमिति चेत् दुष्कर एव विषयः। अत एव बहवः करान् अदत्वैव अक्रमेण धनं

8 म.भा. उद्योग. अ-३७, श्लो-१७(K.K)

9 ई. उ. १

10 म.भा. उद्योग. अ-३४, श्लो-३२(K.K)

11 म.भा. उद्योग. अ-३४, श्लो-१७(K.K)

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सङ्ग्रहन्ति । तन्निवारणार्थं प्रजानां दुर्धरः यथा न स्यात् तथैव करः सङ्ग्रहणीयः । यथा च षट्पदः पुष्पाणि रक्षन्नेव मधु ग्रसति तथा प्रजाभ्यः अविहिंसया एव अर्थान् (करान्) स्वीकरणीयमिति बहुस्वरसं निदर्शितमत्र । तेन च अक्रमेण धनसङ्ग्रहादिकं निवारयितुं शक्यते।

एतादृशाः बहूक्तयः आधुनिकानां अधिकारिणां, राजकीयजनानां वा मार्गप्रदर्शकाः सन्ति । अत्रोक्तानां सर्वेषामपि अनुसन्धानेन नूनमस्माकं भरतभूमिः रामराज्यं भवतीत्यत्र न संशयलेशोऽपि।

व्यक्तित्वविकसनम् -

व्यक्तित्वं नाम न केवलाः स्वविकसनकारकप्रवृत्तयः। द्विविधा च प्रवृत्तिः आवश्यकी। आत्मौन्नत्यकारकाः प्रवृत्तयः । लोकहितकराश्चेति । समाजस्वास्थ्यरक्षणार्थं द्विविधाऽपि प्रवृत्तिरावश्यकी । तद्विषयेऽत्र किमुक्तमिति केनचिद्वचनेन विचारयामः।

अ) सामाजिकसास्वस्थ्यकारकाः प्रवृत्तयः -

१. सत्य-धर्मादीनां स्वरूपम् -

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम्।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत् सत्यं यच्छलेनाभ्युपेतम्[12] **॥**

सभापर्वणि वस्त्रापहरणप्रसङ्गे द्रौपद्याः वचनत्वेनापि अयमेव शलोकः पठ्यते । अतिगहनोऽयं विचारः ।अद्यतनदिनेषु वृद्धाः नाद्रियन्ते । तेषां वचनं न हितकराय भवतीति बह्वत्र युवजनैः वद्धाः उपेक्ष्यन्ते एव। किन्तु विदुरो वदति 'न सा सभा यत्र वृद्धाः न सन्ति' इति । न केवलं वयोवृद्धा अपि तु ज्ञानवृद्धाः । वृद्धाः सन्तीत्येव न तस्याः सभायाः मान्यता। अपि तु ते वृद्धाः धर्मवादिनः भवेयुः । धर्मः नाम न कवलं शास्त्रवचनादिकं । सत्ययुक्तः धर्मः एव धर्म इति कथ्यते । सत्यं नाम न केवलं यथार्थकथनम् । छलेनयुक्तं यथार्थकथनमपि सत्यत्वेन न परिगण्यते। अतः छलादिरहितसत्ययुक्तं धर्मं ये वदन्ति, पालयन्ति च तादृशाः वृद्धाः यत्र वर्तन्ते सा एव सभा इति परिगण्यते।

सद्यःकाले तु सत्यस्य व्याजेन, धर्मव्याजेन वा अधर्माचरणं दरीदृश्यते। न तत् साधु इति ज्ञातेऽपि न्याययुक्तं वा न वा इति बहुभिः सज्जनैः सन्दिह्यते। किन्तु अत्र विदुरः स्पष्टयति - कापट्यरहित एव यथार्थः सत्यमित्युच्यते । तद्युक्तो हि धर्मः । धर्मवाचकवृद्धैः परिभूषिता एव सभा इति मान्यते। इति न्यायव्याजेन, सत्यव्याजेन च अधर्माचरणं सर्वदा न युक्तमिति अत्र स्फुटीभवति।

२. सुखस्य सोपानं किम्?

एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव[13] **॥**

प्रहेलिकशैल्या श्लोकेऽस्मिन् बह्वर्थगर्भितं विषयं ज्ञापयति -

"एकया (बुद्ध्या) द्वे (कर्तव्यं वा अकर्तव्यमिति) विनिश्चित्य चतुर्भिः (साम-दान-भेद-दण्डैः) त्रीन् (शत्रुं, मित्रं उदासीनञ्च) वशे कुरु । पञ्च (पञ्चेन्द्रियान्) जित्वा षट् (सन्धि-विग्रह-यान-आसन-द्वैधीभावरूपान् गुणान्) विदित्वा सप्त (स्त्री-द्यूत-मृग-मद्य-कठोरवचन-दण्डनकठोरताः एवं अन्यायेन धनसम्पादनम् इति एतान्) हित्वा सुखी भव" इति अस्य फलितार्थः।

वस्तुतः इदं राज्ञां कृते उपदिष्टं नीतिवचनम्। किन्तु जनसामान्यं प्रत्यपि हितवचनमिति ज्ञातुं शक्यते । 'सुखं मे स्यात् , दुःखं मनागपि मा भूदि'ति समेषां आशयः। किन्तु तस्याऽऽर्जनं कथमिति न जानन्ति। केवलेन धनाऽऽर्जनेन, भोगेनैव सुखं प्राप्नुयादिति भ्रमन्ति । किन्तु अत्रोक्तदिशा इन्द्रियनिग्रहादिना, दुर्गुणत्वेन परिगणितानां परस्त्रीगमनादीनां त्यगेन च सुखं प्राप्तुं शक्यते इति अर्वाचीनयुवजनेभ्य अत्युपयुक्तं नीतिवचनमिदम्।

३. द्यूतस्य हानिकारकत्वम् -

द्यूतमेतत् पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम्।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान्[14] **॥**

अद्यतनदिनेषु नैकविधाः द्यूताः प्रवर्तितास्सन्ति । द्यूतेनैव बहूनां संसारः विनष्टः इति प्रत्यहं श्रूयते । मुख्यतया द्यूतेन नृणां वैरः जायते । तेन वैरेण च

12 म.भा. उद्योग. अ-३५, श्लो-७०(K.K)

13 म.भा. उद्योग. अ-३३, श्लो-५१(K.K)

14 म.भा. उद्योग. अ-३७, श्लो-१९(K.K)

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अन्याः सर्वाः समस्याः प्रजायन्ते । अतः 'न केवलं फणार्थं, अपि तु हास्यार्थमपि प्राज्ञः द्यूतं न सेवेत' इति प्रत्यादिशत्यत्र ।
प्रायः पुर्वोदाहृताः सर्वे श्लोकाः सामाजिकस्वास्थ्यजनकनीतिपराः एव । अतः इमान् सर्वान् **'समाजविज्ञानम्'** इत्यपि वक्तुं शक्यन्ते ।
पूर्वोक्तैः प्रवृत्तिभिः आत्मौन्नत्यमपि स्यात् । परन्तु प्रधानतया सांसर्गिकस्वास्थ्यरक्षण एव प्रमुखः उद्देशः । अत एव इदं 'समाजविज्ञानम्' इति प्रथितम् ।
काश्चनप्रवृत्तयस्तु आत्मौन्नत्यजनकाः एव । तद्विषयेऽपि किमुक्तमत्रेति पश्यामः -

आ) आत्मौन्नत्यकारकाः प्रवृत्तयः-

१. विदुरस्य प्रथमं वचनमिदम् बह्वर्थगर्भितं, अत्युपयुक्तञ्च ।
अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः[15] ॥
धृतराष्ट्रस्य जागरितत्वस्य निमित्तं विमृश्य विदुरेणोक्तमिदं वचनम् । इदानीन्तनकाले सामान्यतः सर्वे रुधिरपीडा(blood pressure)-निद्राहीनतादिरोगैः पीडिताः एव भवन्ति । किमत्र प्रधानं निदानमिति न केनाऽपि विमर्श्यते । न केवलमत्र भौतिकं कारणं वर्तते किन्तु मानसिककारणमेव प्रधानं भवति । कानि च तानि इति प्रवदति विदुरः ।

- केनाऽपि बलवता विरोधः जातश्चेत् तच्चिन्तायां निद्राभावः भवति ।
- अथवा दुर्व्यसनवान् चेत् तस्य निद्रा न जायते ।
- दुर्बलस्यापि निद्राभावः स्यात् ।
- यश्च साधनहीनः सोऽपि निद्राहीनो भवितुमर्हति ।
- कस्य च सर्वमपि हृतं सः न सुखेन शेते ।
- कश्च प्रबलतया कामेन तप्तः तस्याऽपि निद्राभावः बाधते ।
- धनापहारी (चोरः) अपि प्रजागरः एव ।

इत्येतादृशाः विषयाः निद्राहीनतायाः प्रमुखकारणानि भवन्ति । एते एव मनःशान्तिविघटकाः इति विदुरः उपदिशति ।

२. **आत्मनः नाशकारणानि-**

त्रिविधं नरकस्येह द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधः तथा लोभः तस्मात् एतत्त्रयं त्यजेत्[16] ॥
जीवनेऽस्मिन् दुःखस्य कारणीभूताः स्वभावाः के इति अत्र निर्वक्ति । कामः,क्रोधः लोभश्च आत्मनः नरकस्य द्वारं इति प्रतिपादयति विदुरः । एतत्त्रयमेव सर्वेषां अनर्थानां मूलकारणम् । कामेन हि क्रोध-लोभादीनां उद्भवः । तेनैव च सर्वानर्थाः इति न केवलं कौरवाणां कथा, सर्वेषां च अनुभववेद्यः । अतः प्राथम्येन एतत् त्रयं त्यजेदिति विदुरस्य हितवचनम् ।

३. **जीवनेऽस्मिन् अनुसरणीयाः गुणाः -**
उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशाध्याये २१ श्लोकतः ३७ श्लोकपर्यन्तं 'स पण्डित उच्यते' इति प्राज्ञानां स्वभावः निरूप्यते । तद्व्याजेन च सज्जनैः कीदृशाः गुणाः संयोज्याः इति उपदिशति । तत्रस्थाः केचन श्लोकाः अत्र पठ्यन्ते ।
क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीः स्तम्भो मान्यमानिता ।
यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते[17] ॥
जीवमात्रस्य क्रोधादिदोषाः वर्तन्ते एव । ऋते नारायणं, न कोऽपि निर्दुष्टः जगत्यस्मिन् वर्तते । किञ्चित् क्रोधादयोऽपि आवश्यकाः त्रैगुण्येऽस्मिन् प्रपञ्चे । किन्तु क्रोधादयोऽपि नियन्त्रितव्या एव । कियदिति चेदुच्यतेऽत्र । 'क्रोधः, हर्षः, दर्पः, ह्रीः(लज्जा), स्तम्भः (उद्दण्डता), मान्यमानित्वम् (आत्मानं पूज्यमिति मानित्वम्) एतैश्च गुणैः यः पुरुषार्थेन न भ्रश्यते चेदयमेव पण्डितः इति उच्यते' इति । तथा च पूर्वोक्तदिशा क्रोधादयः सर्वथा त्याज्या एव । किन्तु न शक्यते सर्वथा त्यक्तुम् । अतः परिमितक्रोधादयः सह्याः भवन्ति । यस्य च क्रोधादयः तं पुरुषार्थेन नापकर्षन्ति तादृशपरिमिताः क्रोधादयः सह्याः इति फलितोऽर्थः ।
अत्र च ह्रीहर्षौ उल्लिख्यितौ । न तौ दोषत्वेन परिगणितौ । परन्तु कदाचित् अपरिमितेन हर्षेण, लज्जया वा जीवनस्य मूललक्ष्य एव भ्रष्टः स्यात् । तादृशहर्षादयोऽपि नियन्त्रितव्याः एवेत्यस्याभिप्रायः।

15 म.भा. उद्योग. अ-३३, श्लो-१४(K.K)

16 म.भा. उद्योग. अ-३३, श्लो-७३(K.K)
17 म.भा. उद्योग. अ-३३, श्लो-२४(K.K)

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

४. **स्थितप्रज्ञा च प्राज्ञानां लक्षणम् -**
नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः[18] ॥
संसारेऽस्मिन् प्रायः सर्वेऽपि यदा कदाऽपि आभीष्टमप्राप्य हताशाः स्युः । अथवा प्राप्तानां नाशेन च दुःखिताः भवन्ति । नैततसर्वं पण्डितानां लक्षणं । ये तु प्राप्तुमयोग्यान्, दुर्लभान् न कामयन्ति, नष्टानां भोग्यानां विषये न शोचन्ति । ये आपत्काले न बिभ्यति च । ते एव पण्डितबुद्धयः इति स्थितप्रज्ञायाः आवश्यकत्वं एवं रीत्या निरूप्यते ।

५. **क्षमायाः महत्त्वम्-**
एकः क्षमवतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तं अशक्तं मन्यते जनः ॥
सोऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।
क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा[19] ॥
क्षमागुणस्य महत्वमत्र प्रतिपाद्यते । क्षमा न दोषः किन्तु परमं बलमिति विदुरस्याशयः । कुत इति चेत्, बह्वत्र क्षमया कलहः निरुद्ध्यते । अत अशक्तस्य च क्षमा गुणो भवति । यदि शक्तोऽपि क्षमावान् तस्यापि भूषणा भवति क्षमा । अतः सर्वथा अनुकरणीयः गुणः क्षमा ।
किन्तु क्षमायाः एक एव दोष इव प्रतिभातीति विदुरो भणति । क्षमया युक्तं पुरुषं जनाः अशक्तमिति मन्यन्ते । अतः क्षमा न न्यूनता किन्तु गुणः इति यथा स्यात् तथा अनुसन्धेया इत्यस्य श्लोकद्वयस्य आन्तर्यम् ।

६. **पुरुषस्य दीप्यमानाः गुणाः-**
अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च[20] ॥

18 म.भा. उद्योग. अ-३३, श्लो-३०(K.K)
19 म.भा. उद्योग. अ-३३, श्लो-५५-५६(K.K)
20 म.भा. उद्योग. अ-३३, श्लो-१०६(K.K)

सङ्क्षेपाक्षरसूची

म.भा. - महाभारतम्
म.भा.ता.नि. - महाभारततात्पर्यनिर्णयः
म.भा. आदि - महाभारते आदिपर्व
म.भा.उद्योग. - महाभारते उद्योगपर्व
ई.उ. - ईशावास्योपनिषत्

अनुसन्धीयमानाः गुणाः के इति अत्र सुविवियन्ते । 'प्रज्ञा, कुलीनत्वम्, इन्द्रियनिग्रहः, शास्त्रज्ञानम्, पराक्रमः, अल्पभाषित्वम्, शक्त्यनुसारं दानम्, कृतज्ञता च एते च गुणाः पुरुषं भूषयन्ति । अतः एते च अवश्यं अनुसरणीयाः गुणाः इति विदुरः उपदिशति ।
एवमेव सज्जनैः अनुसन्धीयमानाः गुणाः के ? शील-वृत्तादीनां महत्त्वं किम् ? इत्यादीन् बहून् अत्युपयुक्तान् आत्मौन्नत्यकरान् विषयान् विदुरः उपादिशत् । ते सर्वेऽपि सार्वकालिकमौल्ययुक्ताः इदनीन्तनानामपि युवजनानां अनुसरणीयाः सद्गुणाः इति तु निश्चप्रचम् ।

सुकृतार्थाः -

प्रबन्धस्यास्य सुकृतार्थाः -

१. भरतखण्डस्य प्रथमः अद्वितीयोऽप्रमितासग्रन्थः सर्वतोऽपि महत्तरः, महार्थभरश्च महाभारतमिति अन्वर्थं नाम धत्ते । अस्य च तथ्यता प्रदर्शनम् ।
२. पञ्चसहस्राधिकवर्षप्राचीनतमस्यास्य ग्रन्थस्य प्रकृते उपयोगिता नास्तीति अर्वाचीनानां बहूनां पण्डितं मन्यमानानां बक्कनम् । निदर्शनपुर्वकमेव तेषां भ्रमनिरसनम् ।
३. अत्र विदुरेणोऽक्तं सर्वमपि शुभाषितप्रायं, सार्वत्रिकं, सर्वोपकारकं नीतिवचनम् । सद्यःकालीनानां बहूनां सामाजिकसमस्यानां परिहारः अत्र वर्तते । तत्कथमिति प्रदर्शनम् ।
४. सामाजिकस्वास्थ्यरक्षणे प्राचीनानां भारतीयानां परिकल्पनैव नास्तीति बहवः भ्रमन्ति । न केवलं तन्निराकरणपूर्वकं प्राचीनभारतीयानां दूरदर्शित्वस्य प्रदर्शनम् अस्य उद्देशः । अपि तु प्राचीनानां प्रकल्पनेनैव आधुनिकसमस्यानां परिहारः स्यादिति, तस्य आवश्यकत्वप्रतिपादनम् ।
इत्येवं धृतराष्ट्रं निमित्तीकृत्य विदुरेणोपदिष्टं सर्वमपि वचनं बह्वर्थगर्भितं, सकलसज्जनानां कृते अनुकरणीयं नीतिवचनम् । परिमितावकाशे , परिमितवचनैः तत्सर्वं निरूपयितुं न शक्यते इति सुविदितमेव । कथञ्च इमानि वचनानि मननीयानि इति निदेशनार्थं कानिचन वचनान्येव अत्र

उदाहृतानि । एतत्क्रमेण विदुरोपदेशस्य अध्ययने कृते सद्यःकालीनोपयुक्तानि सर्वाण्यपि शास्त्राणि अनुसन्धातुं शक्यन्ते । विशेषतया राजकीयजनैः, युवजनैश्च अनुसन्धीयमानगुणाः बहुधा सुविवृतमत्र इति अस्य "विदुरोपदेशस्य" सार्वकालिकं औन्नत्यं स्फुटति ।

एवं च सार्थकोक्तिरियं या व्यासमहर्षिणोऽक्ता **"यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्"** ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1.श्रीमन्महाभारतम् , टि.आर्.कृष्णाचार्यः,टि.आर्.व्यासाचार्यः - निर्णयसागरप्रेस् - मुम्बई -१९०९

2.श्रीमद्भागवतम् , विद्वान् पि.एस्.शेषगिरि आचार्यः - श्रीपेजावर अधोक्षजमठः - उडुपि - २००२

3.श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयः - डा.बन्नञ्जे गोविन्द आचार्यः - तत्त्वसंशोधनसंसत् - उडुपि - २००९

4.श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयः डा.व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्यः श्रीव्यासमध्वप्रतिष्ठानम् - बेङ्गळूरु - १९९९

5. विदुरनीतिः डा.व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्यः - श्रीव्यासमध्वप्रतिष्ठानम् - बेङ्गळूरु - १९९९

6. Viduraniiti Dr Sir C P Raamaswamy Aiyar Book Source: Digital Library of India Item 2015.368603, Publication date 1955

7. Ethical and Spiritual Values in Indian Scriptures, Ved Prakash Bhatia, Publication: Notion Press-2016

8.Management Insights from Motivational Slokas, Karanam Nagaraja Rao, Bharathi Devarakonda

9. Good Governance and Ancient Sanskrit Literature, Aruna Goel

10. Social & Political Implications of Concepts of Justice & Dharm, Ashok S. Chousalkar

12. "Vidura" The ancient management guru, Bhandarge Santosh kumar and six scholars

13. Neeti shashtra of sage Vidura, Dr. Narinder Sharma

Journals-

1. Mahābhārata Verses in Cāṇakya's Compendia Ludwik Sternbach, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 83, No. 1 (Jan. - Mar., 1963), pp. 30-67

2.*Sadācāra-śāstra,* Devadatta Śāstrī , *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 88, No. 2 (Apr. - Jun., 1968), p. 377

3. Building ethical organisation cultures – Guidelines from Indian ethos, .N. Sivakumar, U.S. Rao, Int. J. Indian Culture and Business Management, Vol. 2, No. 4, 2009

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID 235108668 Received on- 19/01/2019

वचनान्तस्तत्त्वं तदाधृतस्साहित्यशास्त्रीयसन्दर्भश्च

नारायणदत्तमिश्रः ,
अतिथिप्राध्यापकश्शोधार्थी च
संस्कृतप्राच्यविद्याऽध्ययनसंस्थानम्, जे.एन्.यू.,नवदेहली

प्रमुखशब्दाः – वचनम्, परिभाषा, व्याकरणम्।

शोधसारः –*शब्दशास्त्रे विविधपदविमर्शक्रमे वचनसङ्ख्यादीनां विमर्शः स्वाभाविक इति। अत्र शोधपत्रे विवधसहित्योपस्थापनपुरस्सरं वचनसन्दर्भितः विमर्शः उपस्थापितः वर्त्तते।*

वच परिभाषणे[21] इत्यर्थकाद् धातोर्ल्युटि सति वचनशब्दसिद्धिः। एवं वचनस्यार्थः उच्चारणम्, कथनमात्रं सङ्ख्या च। यद्यपि साङ्ख्यम्, परिसङ्ख्या चेति पदद्वयं साङ्ख्यमीमांसाशास्त्रानुसारेण कथञ्चिद् निवृत्त्यर्थवत्त्वाद् बुद्धिरूपमर्थमेव प्रकटयति तथाऽपि न्यायादिग्रन्थानुसारेण गुणाख्यपदार्थान्तःपरिगणिता सङ्ख्यैकत्वादिव्यवहारहेतुरूपैवोक्ता।[22] व्याकरणानुसारेण तु **प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा**[23] इत्यादिसूत्रवपुषा वचनं सङ्ख्या च समानार्थत्वमेव धत्तः। तस्मादेव **बहुत्वसङ्ख्या वाच्यत्वेन विधीयते,**[24] **प्रोच्यते वचनं सङ्ख्या तथैकवचनादिकम्,**[25] इत्यादिकं बहुधा व्याख्यायितञ्जातम्। **चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि**[26] इत्यर्थकाद् धातोः **चक्षिङः ख्याञ्**[27] सूत्रेणैतेन ख्याञित्यादेशे सति समुपसर्गपूर्वकस्य सङ्ख्याशब्दस्यार्थोऽपि वचनमात्रत्वेनैव साधितो दृश्यते। तत एवैकत्वद्वित्वबहुत्वबोधकत्वेन स्वौजसादीनामेकवचनद्विवचनबहुवचनरूपाः सञ्ज्ञाः। एतादृशवचनभेदस्थितौ नमः, भूयः इत्याद्यव्ययपदानाम् अव्ययत्वात् सर्वदा समत्वकारणात् स्वादीनां च लुक्त्वादपि बहुवचने भूयांसि, नमांसि इत्येतादृशाः प्रयोगाः कथम्? किमेते साधवोऽसाधवो वा ? अथ **पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्,**[28] वेदाः प्रमाणम्, भूयः प्रयोजनानि, भवन्तः पुरस्कारभाजनानि, भवान्नेतस्य पात्रम्, अन्यत्र त्वादरार्थेऽपि मम गुरुचरणाः, अभिनवगुप्तपादाः इत्येवं विधाः नैके प्रयोगास्तावद् व्याकरणशास्त्रीयविचारपुरस्सरं समीक्षणमपेक्षन्ते। एवमेव सङ्ख्या प्रातिपदिकेनैव वाच्या विभक्तयश्च वचनरूपसङ्ख्याया द्योतिका वा? सङ्ख्याया विभक्तिवाच्यत्वे हि प्रत्ययार्थप्राधान्यात् प्रातिपदिकार्थव्यक्तौ गुणीभावो न भवेत्। किञ्च मधु, वचः, वारि, इत्यादौ विभक्तेरभावेऽप्येकत्वादिसङ्ख्यायाः प्रत्ययेन व्यभिचारात् सङ्ख्यायाः न विभक्तिवाच्यता। विभक्त्या सङ्ख्या वाच्येति पक्षान्तरम्। तथैवोक्तम् - **द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः**[29] इत्यादिवचनपुरस्सरं समुल्लसन्ति शाब्दिकानां विमतयः। केचिद्धि साम्प्रतिकाः भाषासारल्यमुद्दिश्य द्विवचनं निषेधन्त इव दृश्यन्ते। ते हि बालकौ, इत्यादिद्विवचनस्य स्थाने बालकद्वयमिति प्रयुज्य द्विवचनस्यानुपादेयत्वं प्रतिपादयन्ति किन्त्वर्थभेदादिदं न समीचीनम्। बालकावित्युक्ते द्वित्वविशिष्टौ बालकाविति बोधः। बालकद्वयमित्यत्र तु द्वयवयवकः समुदाय इति बोधः। ततश्च द्विवचनाभावे बालकयोर्द्वित्वस्य प्रकारतया भानं क्वचिदपि न भवेत्। द्वयवयवारब्धसमुदायस्यैव शाब्दबोधे विशेष्यता स्यात्। किञ्च द्विवचनाभावेऽश्वि-विशाखा-पुनर्वसुप्रभृतीनां शब्दानाम् अश्विनावित्यादिप्रयोगो लुप्येत। अतो व्याकरणसम्मतं द्वित्वस्य बोधकं द्विवचनं स्वीकार्यमिति विषयोऽयमपि विमर्शणीयः सन्तिष्ठते।

अत्र तावदिदमवगन्तव्यं यद् यथा हि लिङ्गस्वरूपं साहित्यशास्त्रीयं न तावत् पृथग्भूतं प्रसिद्धव्याकरणशास्त्रीयस्वरूपतस्तथैव वचनस्वरूपमपि तत्प्रसिद्धस्वरूपमेव भजते परं

[21] धातुसङ्ख्या – 1139, 1987 - सिद्धान्तकौमुदी, पृष्ठसङ्ख्या - 395, 423

[22] तर्कसङ्ग्रहः, पृष्ठसङ्ख्या - 15

[23] अष्टाध्यायीसूत्रसङ्ख्या – 2/3/46

[24] काशिकावृत्तिः, 1/4/21

[25] लिङ्गवचनविचारः, पृष्ठसङ्ख्या - 78

[26] धातुसङ्ख्या – 1087 - सिद्धान्तकौमुदी, पृष्ठसङ्ख्या - 391

[27] अष्टाध्यायीसूत्रसङ्ख्या – 2/4/54

[28] तदेव – 6/3/109

[29] लिङ्गवचनविचार इत उद्धृतम्, पृष्ठसङ्ख्या - 78

साहित्यशास्त्रे वचनगतकाव्यतत्त्वाधृतं विशिष्टं स्वरूपमवश्यं पृथक्त्तैतस्य विवेचनावसरमुपकल्पयति। तथा हि साहित्ये सङ्ख्यातत्त्वमाहात्म्यं भूयो दरीदृश्यते। नैकाः कृतयः विशिष्टसङ्ख्यया भवन्ति युताः। तद्यथा स्तोत्रसाहित्यगतसङ्ख्यावैविध्याधारस्य सुदीर्घा परम्परा।[30] अपरत्र शतककाव्यानामपि महती शृङ्खला। यत्र नीतिवैराग्यशृङ्गारदेवीचण्डीशिवादीन्यन्यानि[31] च बहुधा प्रथितानि। अथ को न जानीयाद् यत् संस्कृते शतकसाहित्यस्य वर्तते सुदीर्घा परम्परेति। शतकमस्य पदस्य बीजम्महत्त्वञ्च वैदिकसाहित्येऽपि लभ्यते। यत्र मानवस्य पूर्णमायुश्शतम् इति स्वीकृतम् - *जीवेम शरदश्शतम्*,[32] *जिजीविषेच्छतं समाः*,[33] इत्यादयो वेदमन्त्राः "शतायुर्वै पुरुषः" इति सिद्धान्तं समर्थयन्ते। वस्तुतस्तु जीवनस्य सर्वकर्मस्वेव शतसङ्ख्याया योगाकाङ्क्षा वेदेऽवाप्यते।[34] भगवता पतञ्जलिनाऽपि महाभाष्ये श्रुतिसिद्धान्त एवानूदितः।[35] किमधिकम्, लोके तु खिन्नतायामपि शत्रुजनेभ्यश्शतायुरभिलाषस्य वर्णनमवाप्यते।[36] पुराणादिषु देवानां शतन्नामानि प्रथितानि। आगमादिषु च प्रायशोऽनायाससमवाप्तानि दुर्गाकालीशिवविष्णुप्रभृतीनां शतं सहस्रं वा नामान्यपि प्रसिद्धान्येव। शतसाहस्रीसंहितेत्यभिधया च वेदव्यासप्रणीतस्य महाभारतस्यापि नितराम्प्रथितिः।

किङ्कर्तव्यविमूढार्जुनकृतदिव्यस्वरूपदर्शनानुरोधानुसारेण भगवता श्रीकृष्णेन हि स्वदिव्यस्वरूपप्रदर्शनमपि शतशः सहस्रशश्च[37] सङ्ख्यान्वितत्तयैवासीत् कारितम्। पूजनादिकर्मेष्वपि शतम् अष्टोत्तरशतमित्यस्य सम्पृक्तत्वमीदृश्यः परिमाणात्मिकायाः सङ्ख्याया एव महत्त्वं विशदयति। शतकशब्दस्य व्युत्पत्तिदृष्ट्या हि शतम्परिमाणमस्य शतसङ्ख्याविशिष्टो वेत्यर्थलाभः *सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्*,[38] इति सूत्रसाधनेन जायते। एवं विद्यते संस्कृतसाहित्ये भारतीयसंस्कृतौ च शतकस्य शतसङ्ख्याया वा महत्त्वन्नाविदितम्।

यद्यपि शतककाव्ये शतादप्यधिकाः कतिचन श्लोका भवन्ति तथाऽपि प्राधान्येन शतकमिति व्यपदेशः प्रसिद्धः। शतककाव्ये श्लोकानां सङ्ख्या शतादधिकाऽपि दृश्यते परङ्कदाचिदपि ततो न्यूना नह्येवावाप्यते। सम्भवतश्शताधिकश्लोकप्रणयने

30 *शिवपञ्चाक्षरस्तोत्रम्, षट्पदीस्तोत्रम्, त्रिपुरसुन्दर्यष्टकम्, कृष्णाष्टकम्, शिवाष्टकम्, गौरीदशकम्, द्वादशलिङ्गस्तोत्रम्, वीरविंशतिकाख्यं श्रीहनुमत्स्तोत्रम्, दुर्गाद्वात्रिंशन्नाममाला, श्रीहनुमच्चत्वारिंशिका, विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्, लक्ष्मीसहस्रम्, शिवसहस्रनामस्तोत्रम्, अष्टोत्तरसहस्रनामस्तोत्रादिकञ्च।* - गोकुलनाथकृतशिवशतकस्यशास्त्रतत्त्वमीमांसा (लघुशोधप्रबन्धः), पृष्ठसङ्ख्या - 06

31 द्रष्टव्या गोकुलनाथकृतशिवशतकस्यशास्त्रतत्त्वमीमांसा (शोधप्रबन्धः), पृष्ठसङ्ख्या – 09-13

32 *तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम्॥* शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता , 36/24, पृष्ठसङ्ख्या - 335

33 *ईशावास्योपनिषद् 2,* ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषदः, पृष्ठसङ्ख्या – 01

34 *पश्येम शरदः शतम् जीवेम शरदः शतम्। बुध्येम शरदः शतम्, रोहेम शरदः शतम्। पूषेम शरदः शतम्, भवेम शरदः शतम्। भूयेम शरदः शतम्, भूयसीः शरदः शतात्॥ (अथर्ववेदः 19/67)* संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास (प्रथमखण्ड, वेद),भूमिकात उद्धृतम्,पृष्ठसङ्ख्या-06

35 *बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो न चान्तं जगाम, किम्पुनरद्यत्वे ? यः सर्वथा चिरञ्जीवति वर्षशतञ्जीवति ।* - पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यम् (प्रथमं खण्डम्), पस्पशाह्निकम्, पृष्ठसङ्ख्या – 54

36 *उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्। विदधदीदृशमेव सदा सखे! सुखितमास्व शरदां शतम्॥* साहित्यदर्पणः, द्वितीयः परिच्छेदः, पृष्ठसङ्ख्या- 55

37 *पश्य मे पार्थ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥* श्रीमद्भगवद्गीता (द्वितीयखण्डः), 11/5, पृष्ठसङ्ख्या- 253

38 *अष्टाध्यायीसूत्रसङ्ख्या - 5/1/22,* - सिद्धान्तकौमुदी, पृष्ठसङ्ख्या - 281

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

भूयसीः शरदः शतात्,[39] इति श्रुतिर्मूलत्वेन स्वीक्रियते। मानवस्य सहजस्वभावानुगुणश्शताधिकायुरभिलाषश्शताधिकपद्यगुम्फने मूलमिति मन्तुं शक्यते। सर्वेष्वेषु शतककाव्येषु तावल्लौकिकमलौकिकम्माङ्गल्यप्राप्तिरूपञ्च लक्ष्यमन्वेष्टुं शक्यते। तद्यथा नीतिशृङ्गारादीनि लौकिकमाङ्गल्ययुतानि सूर्यदेव्यादीन्यलौकिकमाङ्गल्ययुतानि च तावन्त्यस्य प्रमाणानि। वस्तुतः शतककाव्यानां विकासक्रममभिलक्ष्य तादृशानामपि रचनानामुल्लेखनं भवितुमर्हम्, येषामाख्याः सन्ति शतकोल्लेखवियुक्ताः, परं तेषां वपुः शतकसङ्ख्ययैव भवति युतम्। पञ्चशतसङ्ख्यासंयुतममेरिकावर्णनन्नाम संस्मरणात्मकं मिथिलाप्रसादत्रिपाठिनः काव्यमथ सप्तशतसङ्ख्यासंयुतं गिरिधरशर्मनवरत्नकृता गिरिधरसप्तशत्याख्यं काव्यम्, शिवदत्तशर्मचतुर्वेदिकृतं स्फूर्त्तिसप्तशतीकाव्यम्, राजेन्द्रमिश्रकृतमभिराजसप्तशतीकाव्यञ्च[40] तावच्छतककाव्यानां विकासक्रमत्वविवेचनायां तादृशानां शतककाव्यानाम्प्रातिनिध्यमावहतीति तथ्यं वर्त्तते सुस्पष्टम्। तस्मात्तादृशेष्वपि काव्येषु रचनानामुल्लेखश्शतककाव्येष्वेव विधातुं शक्यते, यत्र न भवति प्राथम्येन शतकनामावाप्तिः परं तत्र शतसङ्ख्याया भवत्येव योगः।

प्रसिद्धेषु शतकेषु तादृशानि शतककाव्यानि बहूनि सन्ति यत्रैकेनैव नाम्ना कविभिः स्वस्वशतककाव्यानि विरचितानि। तद्यथा - शृङ्गारशतकनाम्नैव भर्तृहरि-व्रजलाल-जनार्दन-व्रजराज-नरहरि-इत्याख्यानाम्पञ्चकवीनाम्,[41] वैराग्यशतकनाम्नैव च भर्तृहरि-जनार्दन-नीलकण्ठ-अप्पयदीक्षित-शङ्कराचार्य्याणाम्पञ्चानाम्,[42] नीतिशतकनाम्ना वेङ्कटाचार्य-श्रीनिवासाचार्य-सुन्दराचार्य्याज्ञाताभिधानयुतानां चतुर्णाम्,[43] अन्योक्तिशतकनाम्ना च सोमनाथ-भट्टवीर-दर्शनविजयगणि-इत्याख्यानां त्रयाणाम्, सूर्यशतकनाम्ना तु मयूर-गोपालशर्म्म-श्रीश्वरविद्यालङ्कार-राघवेन्द्रसरस्वती-रखिलदास-लिङ्गकवि-कोदण्डरामाख्यानां[44] सप्त यावत् सङ्ख्याकानां कवीनां शतकाकाव्यान्यवाप्यन्ते। एवं शतसङ्ख्याऽवलोके एतादृश्याश्शतकरचनाया रहस्यं तु वस्तुतः सम्पूर्णजीवनसमयलाभः कविकर्मणि पूर्णतायाः प्राप्तिश्चेति स्वीकर्तुं शक्यते।

यद्यपि नहि केवलं शतसङ्ख्याऽन्वितमेव काव्यादिविरचनम्प्रसिद्धिमतिशेतेऽपितत्वष्ट-दश-द्वादश-पञ्चदश-द्वात्रिंशद्-अष्टोत्तरशत-सहस्र-अष्टोत्तरसहस्रादिसङ्ख्या अपि तथैव काव्यनाम तद्वपुश्च सीमाङ्कयन्ति। पञ्चापगेशाशास्त्रि(पैङ्गनाडु)-प्रणीतानीमानि काव्यनामानि तावदिह प्रमाणत्वेनोद्धर्तुं शक्यानि। तद्यथा - त्रिपुरसुन्दर्यष्टक-उमामहेश्वराष्टक-प्रसन्नवेङ्कटेशाष्टक-सारस्वताष्टक-श्रीसुब्रह्मण्याष्टक-दक्षिणगोकर्णेश्वराष्टक-मरतकातलेश्वराष्टक-लोकमातृद्वादशश्लोकी -सरस्वतीद्वादशश्लोकी-परमशिवपञ्चदशी-गौरीचरणसप्तति-जगद्गुर्वष्टोत्तरशतकादीनीति।[45] ततः सहस्रसङ्ख्यायुतत्वमपि स्तोत्राणानैकशो द्रष्टुं शक्यते, वस्तुतस्सहस्रशब्दोऽयमनन्तवाची,[46] तस्मादेव स्तोत्रादिषु भगवन्नामानि सहस्रसङ्ख्यया भवन्ति युतानि, विष्णुसहस्रनाम-शिवसहस्रनामश्रीगोसहस्रनामस्तोत्रादीन्यत्र प्रमाणभूतानि। तत्रापि शतमित्यस्य प्रभावोऽवगन्तुं शक्यत एव। नैकस्तोत्राणामेव प्रणयनं वस्तुतः शतकान्वितानां स्तोत्राणामन्येषाञ्च काव्यानाम्मूलत्वेनानुसन्धातुं शक्यते। वस्तुतः स्तोत्रादिग्रन्थप्रणयनस्य विशिष्टसङ्ख्यासमाश्रयणमप्येतदेव वचनस्य गूढं वैलक्षण्यपरत्वं विशेषतः प्रतिपादयति। एवं सूक्ष्मेक्षिकया शतककाव्यानां तदीयविकासरणेश्च

39 *(अथर्ववेदः 19/67),* संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास (प्रथमखण्ड, वेद), भूमिकात उद्धृतम्, पृष्ठसङ्ख्या-06

40 संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास (सप्तम-खण्ड), पृष्ठसङ्ख्या - 130

41 History of Classical Sanskrit Literature, पृष्ठसङ्ख्या – 1089-90

42 अत्रैव, पृष्ठसङ्ख्या – 1081

43 अत्रैव, पृष्ठसङ्ख्या – 319

44 अत्रैव, पृष्ठसङ्ख्या – 1107

45 अत्रैव, पृष्ठसङ्ख्या- 1009 -10

46 श्रीमद्भगवद्गीता (द्वितीयखण्डः), 7/3 इत्यस्य संस्कृतव्याख्यायाञ्चर्चितः, पृष्ठसङ्ख्या - 06

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्रणयनाधारमपि वचनस्य सङ्ख्यायाः वा माहात्म्यमाधृत्यैव समालोचयितुं शक्यते।

अथ साहित्यशास्त्रानुगुणसिद्धान्तसमन्वितेषु श्लेषवक्रोक्त्युपमा-रसाद्यभिव्यक्त्यादिषु च शक्यते वचनस्य सङ्ख्याया वा स्वरूपवैशिष्ट्यं विशेषेणान्वेष्टुम्। तद्यथा - अष्टविधश्लेषेषु वचनश्लेषस्वरूपं तावल्लिङ्गश्लेषोदाहरणभूतश्लोक एव शक्यते द्रष्टुमयं काव्यप्रकाशादुद्धृतः –

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी,
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये।
लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती,
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः॥[47]

अत्र स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमथ च तदभावे नपुंस्त्वमालक्ष्य विहितप्रयोगद्वयमेकवचनद्विवचनगतश्लेषेण वर्त्तते संयुतम्। एवमेव “मैथिली तस्य दाराः”, **फुल्लेन्दीवरकाननानि नयने पाणी सरोजाकाराः**,[48] **वक्रे भ्रुवावतितराम्**[49] इत्याद्युहारणेषु वचनवक्रतासौन्दर्यं शोभतेतराम्। उपमाऽलङ्कारे च वचनभेदरूपो भवति दोषः, यथा - **ज्योत्स्ना इव सिता कीर्त्तिः**,[50] इत्यत्रोपमानोपमेययोर्वचनभेदः, एवमन्यत्रापि बहुधेदृशाः प्रयोगा एतत्तत्त्वविचारायोपयुक्ताः।[51] वचनस्य च रसाभिव्यञ्जकत्वस्वरूपविषयेऽभिहितमेवम् - **सुप्तिङ्वचनसम्बन्धैस्तथा कारकशक्तिभिः। कृत्तद्धितसमासैश्च द्योत्योऽलक्ष्यक्रमः क्वचित्॥**[52] एतेन वचनपदार्थमनुसृत्यालक्ष्यक्रमरूपो ध्वन्यर्थो रसाभिव्यञ्जको वा विचारणीयताङ्गतो दृश्यते। तद्यथा –

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः,
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः।
धिग्धिक्छक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः॥[53]

अत्र “अरयः” इति बहुवचनप्रयोगद्वारा रावणस्य शत्रोरभावत्वे सत्यरीणां कथमुद्भव इति क्रोधरूपविभाववत्त्वाद्[54] वीररसाभिव्यञ्जनम् अथ च “तापसः” इत्यत्रैकवचनद्वारा च प्रकृतनिर्वेदातिशयो द्योत्यते।

अन्यत्र च दोषप्रकरणेऽपि वचनस्वरूपं साहित्यशास्त्रीयं शक्यते निभालयितुम्। तद्यथा -

आदावञ्जनपुञ्जलिप्तवपुषां श्वासानिलोल्लासित-
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः सन्तापितानां दृशाम्।
सम्प्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो
भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा॥[55]

अत्र तावद् दृशां वपुषां चेत्यनयोर्बहुवचनप्रयोगो वृत्तपूरणायैवोपात्तञ्जातम्, तस्माच्च वचनगतदोषरूपोऽयं कविकर्म्मणि। न चात्र *जात्याख्यामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्*[56] इत्यस्य कथमपि प्रसङ्गः, श्लोकस्थात् साक्षात् “कुरङ्गेक्षणा” इत्येतत्पदाद् एकस्या एव स्त्रियो वर्णनात्। अनयैव दिशा प्रक्रमभङ्गान्तर्हितवचनदोषस्वरूपमप्यनुशीलयितुं शक्यते।[57]

47 काव्यप्रकाशः, नवम उल्लासः, पृष्ठसङ्ख्या - 513

48 वक्रोक्तिजीवितम्, प्रथमोन्मेषः, पृष्ठसङ्ख्या - 86

49 साहित्यदर्पणः, तृतीयः परिच्छेदः, पृष्ठसङ्ख्या - 160

50 अत्रैव, सप्तमः परिच्छेदः, पृष्ठसङ्ख्या -618

51 *प्राणा इव प्रियोऽयं मे* – काव्यादर्श, द्वितीय परिच्छेद, पृष्ठसङ्ख्या – 4 *अविगाह्योऽसि नारीणामनन्यवचसामपि। विषमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोत्तितीर्षतः॥*- सरस्वतीकण्ठाभरणम्, प्रथमः परिच्छेदः, पृष्ठसङ्ख्या - 24

52 ध्वन्यालोकः, तृतीयोद्योतः, कारिकासङ्ख्या- 16

53 काव्यप्रकाशः, सप्तम उल्लासः, पृष्ठसङ्ख्या – 304

54 द्रष्टव्यो ध्वन्यालोकः, तृतीयोद्योतः (लोचनटीका), पृष्ठसङ्ख्या - 153

55 काव्यप्रकाशः, सप्तम उल्लासः, पृष्ठसङ्ख्या - 321

56 अष्टाध्यायीसूत्रसङ्ख्या – 1/2/58

57 *काचित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मीरश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः।*
भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत् कम्पमानाः प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरो भावि नार्यः शशंसुः॥
- काव्यप्रकाशः, सप्तम उल्लासः, पृष्ठसङ्ख्या - 373

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

इतोऽपि नाटकादिषु स्वविषयं विवेचयद्भिः पात्रविशेषैः स्वीयोपस्थापनं वयम्,[58] अस्माकम् इति रूपेण बहुवचनपरं विधीयते परं व्याकरणशास्त्रं समनुश्रित्य **सविशेषणस्य प्रतिषेधः**[59] इति वार्त्तिकवचःप्रामाण्यानुगुण्येन एवं प्रयोगाः नैव कर्तुं शक्यन्ते इति वचनगतराद्धान्तविशेषः। वस्तुतस्तु आदरार्थेऽपि बहुवचनप्रयोगस्य वर्तते परिपाटी यथा अभिनवगुप्तपादाः, आचार्याः कुमारिलभट्टाः इत्यादयः प्रयोगाः। अतिशयादरान्वितानाम् आचार्यादीनां पात्राणां विवरणप्रसङ्गे लभ्यन्त ईदृशाः प्रयोगाः, येषामाधारो वेदार्थदीपिकायां षड्गुरुशिष्यवचनालोके निभालयितुं शक्यते –
“व्याख्येयार्थबहुत्वेन बहुमानेन चात्मनः।
व्याख्यामात्रात्मन्यथाऽऽरोप्य बहुत्वं तु प्रयुज्यते॥
यथा हि निधिमासाद्य प्रयुञ्जानस्तु दृश्यते। एते वयं समृद्ध्यर्था देवोऽस्मासु प्रसीदति॥”

अथ च “एकोऽहं बहु स्याम्...” , “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया...” इत्येतद्वचनावलोके एव प्रकृतस्य वचनस्य सङ्ख्यातत्त्वस्य वा सारः शक्यते स्पष्टीकर्तुम्। ब्रह्ममायाजगद्रूपं समग्रमेव तत्त्वविशेषं वस्तुतः एतद्वचनपदार्थस्पष्टीकरणाधीनत्वेनैव शक्यते प्रतिपादयितुम्। ततश्च “जात्याख्यायाम् एकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्” जातिव्यक्तिपक्षद्वयं समाश्रित्य च ऐक्यस्य बहुत्वस्य चाधारोऽपि एतद्विशिष्टवचनतत्त्वमेव विशदयति।

“न हि सर्वः सर्वं जानाति” इत्यत्र सत्यपि बहुत्वे बहुत्वयुक्तः सर्वशब्दस्य एकः समूहरूपोऽर्थो भवति प्रधानः, अपरत्र सर्वे इत्यत्र न हि एकः समूहरूपोऽर्थः प्रधानायतेऽपित्वत्रत्ये बहुत्वे व्यस्तत्वमेव प्रधानविषयः भवति। एवमेव उभशब्दः यस्य प्रयोगः केवलं द्विवचने जायते उभयशब्दस्य च बहुवचन एव। तत्रापि उभशब्दस्य द्वित्वं व्यस्तत्वनिरूपकम् अथ उभयशब्दस्य द्वित्वं समूहरूपं समस्तत्वस्य निरूपणीयतां ब्रूत इति विशेषः।

प्राणाः प्राणः इत्यनयोरेव प्रयोगयोः सन्तिष्ठते साधुतेति समां समां विजायते (५/२/१२) इत्यस्य “समायां समायां विजायते” इति भाष्यवचःप्रामाण्यमुररीकृत्य बहुवचनान्तोऽपि शब्दविशेषः भजत एव एकवचनान्ततामिति विशेष एव सिद्धान्तः वचनतत्त्वसम्बद्धः।

अथ एकशब्दः प्रसिद्धमेकत्वरूपमर्थं तु ब्रूते परं स एव एकशब्दः अर्थान्तरेऽपि युज्यते स चार्थः न ह्येकत्वस्यापितु बहुत्वस्यैव निरूपकः। यथा शास्त्रसिद्धान्तान्तरे बहुधा शास्त्रकारैः प्रयुज्यते – इत्येके, इति।

एवमेव वचनभेदविषयस्य प्रयोगवैलक्षण्यं सुस्पष्टमवगन्तुं शक्यत एव तत्तत्तत्त्वसम्बद्धान् आधारान् अधिकृत्य। तद्यथा शृङ्गारप्रकाशे सङ्ख्यायाः वचनस्य भेदविषयश्चर्चितः। तत्र हि सङ्ख्यायाः षड् भेदाः सन्ति प्रोक्ताः। ते सोदाहरणं यथाक्रमञ्चेमे - सा षोढा – आभिधानिकी, वैवक्षिकी, नैमित्तिकी, पारिभाषिकी, वैभाषिकी, पारिशेषिकी च।[60]

सङ्ख्यायाः वचनस्य वा निर्धारणं येषां शब्दानां जातमस्ति तेषां शक्यते परिगणनम् आभिधानिक्याः सङ्ख्यायाः वर्गे। तद्यथा – आपः, दाराः, लाजाः, द्वयम्, नियुतम् इत्यादयः नैकेऽन्ये शब्दाः।

यत्र च विवक्षाधीना भवति सङ्ख्या सा वैवक्षिकी इत्युच्यते। तद्यथा – रोदसी, रोदस्यौ, कबरी, कबर्यः, स्तनौ, स्तनाः, दृक्, दृशौ, दृशः, विशाखा, विशाखे, विशाखाः, जगत्, जगती, जगन्ति।

यत्र च वस्तुनो निमित्तस्य सद्भावो भवति सा सङ्ख्या नैमित्तिकीत्युच्यते। तद्यथा – वृक्षः, शोभनः, दम्पती, पितरौ, अक्षाः, गभस्तयः।

यत्र द्वित्वबहुत्वादिषु एकत्वादिपरिभाषणं विधीयते शास्त्रानुसारं सा हि सङ्ख्या पारिभाषिकीति निगद्यते। तद्यथा – पञ्चाला जनपदः (काशिका १/२/५२), मार्दङ्गिकपाणविकं पुरुषौ (काशिका २/४/२), खलतिकं वनानि (काशिका २/४/१२), गोदौ ग्रामः (काशिका १/२/५१), तिष्यपुनर्वसू तारकाः (काशिका १/२/६३), स चाहं पचाव इत्यादिप्रयोगाः।

यत्र भवन्ति विभाषयैकत्वद्वित्वबहुत्वानि सा हि सङ्ख्या वैभाषिकीत्युच्यते। तद्यथा – लक्ष्न्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः (काशिका २/४/१२), अश्ववडवम् अश्ववडवौ (काशिका २/४/१२), पूर्वे फल्गुन्यौ पूर्वाः फल्गुन्यः (काशिका १/२/६०) इत्यादयः नैके प्रयोगाः।

एकाद्युक्तसङ्ख्यापरिशेषे स्वादयः जायन्ते सा हि

58 येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयञ्च – उत्तररामचरितम्, प्रथमाङ्कस्थनवमश्लोकांशः

59 सिद्धान्तकौमुदी, (अस्मदो द्वयोश्च – 1/2/59 अत्रत्यवार्तिकम्), पृष्ठसङ्ख्या 188

60 शृङ्गारप्रकाशः, षष्ठः प्रकाशः, पृष्ठसङ्ख्या - 289

सङ्ख्या पारिशेषिकीति कथ्यते। तद्यथा – एकः, द्वौ, बहवः, उभौ, द्वित्राः, अर्धतृतीया इति। वाक्यपदीये तावदुक्तम् –

निमित्तमेकमित्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते। तद्गतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते। (वाक्यपदीयम् ३/११/२७)

अत्रैव शृङ्गारप्रकाशे साधर्म्यादिभिरथान्तरेऽनुवृत्तः पदार्थधर्मो वचनने निवर्त्यते सा भवति वचननैषेधिकी[61]- नाम्नी व्यपेक्षा, तस्याः एव विशिष्टः कश्चन प्रसङ्गोऽस्ति समुपन्यस्तः। प्रतीयमाननिमित्ता निवृत्तिनिमित्ता च भवतीयं वचननैषेधिकी। प्रतीयमाननिमित्ता यथा –

मूले कण्टकसन्ततिरुपरि च विकचानि रक्तकुसुमानि।
एतावतैव शाल्मलिरनुहरति न पङ्कजवनस्य॥[62]

इह शाल्मलिसादृश्यं कण्टककुसुमसाधर्म्यात् पङ्कजवनेऽनुवृत्तं प्रतीयमानसौगन्ध्यादिगुणाभावसूचकेन वचनेन निवर्त्यते।

निवृत्तिनिमित्ता यथा –

कार्यज्ञः प्रष्टव्यो न पुनर्मान्यो मम प्रियो वेति।
गुरुरत्रासनसेव्यः प्रियानितम्बः कदा मन्त्री॥[63]

अत्र यो यस्य मान्यः प्रियो वा स तस्य मन्त्रीति सामान्येन मान्यत्वप्रियत्वाभ्यां मान्यप्रियानुवृत्ता प्रष्टव्यता प्रियानितम्बदृष्टान्तावष्टम्भशोभिनाभिधीयमानकार्यज्ञत्वाभावसूचकेन वचनेन निवर्त्यते। एवं वचनगतं साहित्यशास्त्रीयं गूढं स्वरूपमप्यस्य वैलक्षण्यं सुस्पष्टयत्येव।

इतोऽप्यधिकविशिष्टप्रयोगैस्तावद् वचनतत्त्वस्वारस्यं साहित्यशास्त्रसन्दर्भसमन्वितैः शक्यत एव परीक्षितुम्। तद्यथा अधरशब्दप्रयोगः। प्रायः शब्दोऽयम् ओष्ठस्य कृते समुपयुज्यते तत्रापि अधरभागायैव एतस्मादेवाधरत्वमपि शब्दस्य सङ्गच्छत इति प्रतिभाति। परं प्रसिद्धेऽर्थ एव बहुधा प्रयुक्ते सति शब्दोऽयम् अधररूपः समग्रस्याप्योष्ठस्य बोधकतां समुपपन्नः इति शक्यते वक्तुम्। तद्यथा-

निवार्यतामालि! किमप्ययं बटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः।
न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्॥[64]

कुमारसम्भवस्य श्लोकेऽस्मिन् बिम्बफलाधरोष्ठशब्दप्रयोगः, अपरत्र

हरस्तु किञ्चित् परिप्लुतधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥[65]

कुमारसम्भवस्य पञ्चमसर्गस्थे श्लोकेऽस्मिन्नेव स्फुरितोत्तराधरशब्दप्रयोगश्च एतदेव मतं पुष्णाति यद् अधरशब्दार्थस्तु वस्तुतः ओष्ठयोर्निम्नवर्त्योष्ठप्रदेशमेव नूनमधिकं बोधयति अन्यथा पूर्वतः प्रथिते समग्रतः एव ओष्ठरूपेऽर्थे सति कालिदासेन उत्तरोष्ठस्य अधरोष्ठस्य वा प्रयोगो न कृतः स्यादिति। एतस्माद् अधरशब्दगतमेकत्वम् अमरकोशादिसम्प्राप्तौष्ठगताद् द्वित्वात् कथञ्चिद् अधिकमेव ध्यानास्पदत्वमावहतीति।

अपरत्र अध्यात्मरामायणेऽपाणिनीयप्रयोगानां विमर्शः एतस्मिन् ग्रन्थेऽपि लिङ्गवचनगतं साहित्यशास्त्रसमन्वितं स्वारस्यं विशेषतः शक्यते परीक्षितुम्। तद्यथा रामायणम् इत्यस्य समग्रार्थनिर्धारणप्रसङ्गे रामा सीता रामो रामचन्द्रो रामा च रामश्चेति विग्रहे 'पुमान् स्त्रिया' इत्येतत्सूत्रवृत्तेः 'स्त्रिया सहोक्तौ पुमाञ्छिष्यते' इत्यस्याः अनुसारेण स्त्रीवाचके शब्दे लोपे सति 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' इति नियमनाद् रामशब्दस्यैव द्वित्वबोधकता सन्तिष्ठते। ततो 'रामौ' इति शब्दः सीतारामबोधको 'हंसी च हंसश्च हंसौ' इतिवच्च ततो रामयोः सीतारामयोः अयनमिति विग्रहेण भाव्यते।

अन्यत्र मेघदूतीये प्रसङ्गेऽपि वचनगतस्य वैलक्षण्यस्य विमर्शः शक्यते कर्तुम्। तद्यथा –

"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात् प्रमत्तः
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु॥"

अत्र "रामगिर्याश्रमेषु" इत्येतत्पदगतं बहुत्वं वस्तुतः कविकालिदासोपकल्पितं नूनं यक्षस्य अनवस्थितचित्तविशेषावस्थितिं किं वा

---

61 अत्रैव, अष्टमः प्रकाशः, पृष्ठसङ्ख्या - 403

62 अत्रैव समुद्धृतः

63 अत्रैव समुद्धृतः

64 कुमारसम्भवम् 5/82

65 अत्रैव 3/67

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009 ISSN- 0976-8645 UGC RN-41039

तदीययक्षिणीविरहदुःखाग्निमेव विशेषेण विशदयति। तथोक्तमेव - "वने रतिर्विरक्तास्याविरक्तस्य जने रतिः। अनवस्थितचित्तस्य न जने न वने रतिः॥" एवमत्र एकवचनापेक्षया बहुवचनप्रयोगद्वारा वचनहतं वैलक्षण्यमेव समुपास्थापयितुं शक्यते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- **अष्टाध्यायी** (चन्द्रलेखा-हिन्दीव्याख्यायुताऽनेकोपयोगिविषयैरुपबृंहिता सूत्रपाठ-सूत्रवार्त्तिकोदाहरणानां सूच्या चान्विता) प्रथमद्वितीयभागयुता, पाणिनिः, व्याख्याकारः - ईश्वरचन्द्रः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान : दिल्ली, 2009
- **ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषदः** (उपनिषच्छान्तिपाठ-पाठान्तर-टिप्पण्यादिसमलङ्कृताः), सम्पादकः – नारायणरामाचार्यः, निर्णयसागरमुद्रणालयः : मुम्बई, 1948
- **उत्तररामचरितम्** (भारतीसंस्कृतव्याख्यायुतम्), भवभूतिः, व्याख्याकारः – डॉ.कपिलदेवद्विवेदी, रामनारायणलाल विजयकुमार, इलाहाबाद, 2007
- **काव्यप्रकाशः** (झलकीकरोपनाम्ना भट्टवामनाचार्येण विरचितया बालबोधिन्याख्यटीकया समन्वितः), मम्मटः, भाण्डारकर-प्राच्यविद्या-संशोधन-मन्दिरम् : पुणे, 1983
- **काशिकावृत्तिः** (सोमलेखाहिन्दीव्याख्यायुता, प्रथमो भागः), ईश्वरचन्द्रः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान : दिल्ली, 2010
- **कुमारसम्भवम्** (मल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतम्), कालिदासः, सम्पादकः प्रकाशकश्च – अविनाशचन्द्रमुखोपाध्यायः : कलिकाता, 1894
- **गोकुलनाथकृतशिवशतकस्थशास्त्रतत्त्वमीमांसा** (एम्.फिल्.-शोधप्रबन्धः), नारायणदत्तमिश्रः, विशिष्टसंस्कृताध्ययनकेन्द्रम्, जवाहरलालनेहरूविश्वविद्यालयः, 2014
- **तर्कसङ्ग्रहः** (दीपिकाव्याख्योपेतस्तथा च हिन्दीव्याख्यासहितः), अन्नम्भट्टः, व्याख्याकारः - शेषराजशर्मा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन : वाराणसी, 2011
- **ध्वन्यालोकः** (अभिनवगुप्तविरचितया व्याख्ययाऽनुगतः), आनन्दवर्धनः, सम्पादकद्वयम् – दुर्गाप्रसादः, वासुदेवशर्मा च, निर्णयसागरमुद्रणालयः : मुम्बई, 1928
- **पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यम्** (श्रीमन्नागेशभट्टविरचितभाष्यप्रदीपोद्योतोद्भासितेन श्रीमदुपाध्यायकैयटप्रणीतेन भाष्यप्रदीपेन समुल्लसितम्) – प्रथमं खण्डम्, सम्पादकः – भार्गवशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान : दिल्ली, 1987
- **लिङ्गवचनविचारः** (ललिताख्यहिन्दीव्याख्यानोपेतः), दीनबन्धुझा, सम्पादकोऽनुवादकश्च – श्रीधरत्रिपाठी, मिथिलासंस्कृतविद्यापीठ : दरभङ्गा, 1990
- **वक्रोक्तिजीवितम्** (सुधा-संस्कृतहिन्दीव्याख्याद्वयोपेतम्, प्रथमोन्मेषः), राजानककुन्तकः, व्याख्याकारः - परमेश्वरदीनपाण्डेयः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन : वाराणसी, 1994
- **शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता** (सायणभाष्योपेता, उत्तरविंशतिः), मुख्यसम्पादकः – भागीरथप्रसादत्रिपाठी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः : वाराणसी, 1978
- **शृङ्गारप्रकाशः** (साहित्यप्रकाशाख्यो प्रथमो भागः), भोजराजः, सम्पादकः – रेवाप्रसादद्विवेदी, इन्दिरागान्धिराष्ट्रियकलासंस्थानम् : नवदेहली, 2007
- **श्रीमद्भगवद्गीता** (संस्कृतहिन्दीश्रीराघवकृपाभाष्यसहिता, द्वितीयखण्डः), वेदव्यासः, भाष्यकारः – स्वामिरामभद्राचार्यः, श्रीतुलसीपीठ सेवान्यास : सतना, 1998
- **सरस्वतीकण्ठाभरणम्** (रामसिंहविरचितया तृतीयपरिच्छेदान्तया जगद्धरविरचितया च चतुर्थपरिच्छेदटीकया सनाथीकृतम्), भोजराजः, सम्पादकः – केदारनाथशर्मा वासुदेवशर्मा च, निर्णयसागरमुद्रणालयः : मुम्बई, 1934
- **संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास** (प्रथमखण्ड - वेद), सम्पादक – व्रजबिहारी चौबे, उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान : लखनऊ, 1996

- **संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास** (सप्तमखण्ड - आधुनिक संस्कृत साहित्य का इतिहास), सम्पादक – जगन्नाथ पाठक, उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान : लखनऊ, 2000
- **History of Classical Sanskrit Literature**, M.Krishnamachariar, Tirumalai-Tirupati Devasthanams Press : Madras, 1937

Subscription ID 226858234 Received on- 16/02/2019

कोष सञ्चयन : भारतीय लोकहितकारी दृष्टिकोण में

नीटूदत्त नौटियाल
शोधच्छात्र, संस्कृत एवं प्राच्यविद्या अध्ययन संस्थान,
जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय,नई दिल्ली

प्रमुखशब्दाः – कोष, कोष सञ्चयन, समाहर्ता, सान्निधाता।

शोधसारः -*आज के परिदृश्य में हम अनेक संसाधनों के द्वारा कोष का संचय करते हैं ताकि लोककल्याणकारी राज्य की स्थापना की जा सके। कोष के अभाव में लोककल्याणकारी राज्य की कल्पना करना व्यर्थ है क्योंकि इसके विना नागरिकों को अच्छी सुरक्षा व्यवस्था मुहैया कराना मुश्किल है। इसलिए कोष का संचय करना आवश्यक है ताकि लोगों अथवा देश का कोई भी कोना और उसके लोग विकास से वंचित न रहें। इसी प्रकार की व्यवस्था का उल्लेख हमें भारत के प्राचीन संस्कृत के राजनीतिक ग्रन्थों में उपलब्ध होता है। जहाँ राजा को राज्य चलाने के लिए धन की आवश्यकता होती थी और उसे धन का संचय करना पड़ता था। धन संचय के अभाव में राज्य का कार्य सुचारू रूप से नहीं चल सकता। राज्य के नागरिकों को सुरक्षा, शिक्षा, स्वास्थ्य सुविधा और आकस्मिक समय में राज्य को सुरक्षित रखने के लिए धन संचय का उपयोग किया जाता है।*

संस्कृत के राजनीतिक ग्रन्थों में माना जाता है कि जैसे वस्त्र मनुष्यों के गुप्तांगों को छिपाकर उसकी रक्षा करता है। उसी प्रकार से कोष भी राजा के दोषों को ढ़क-कर उसकी कीर्ति बढ़ाता है। इसी कारण से कोष को राज्य का सर्वश्रेष्ठ अंग माना जाता है। वर्तमान समय में कर को आय के पुनर्वितरण की एक विधि के रूप में परिभाषित किया जाता है। आज उद्योग, व्यापार तथा देश के संचालन के लिए कोष की आवश्यकता पड़ती है, कोष के अभाव में देश की आर्थिक व्यवस्था का कोई आधार नहीं है, इसका मूल कोष ही है। वर्तमान में कर साधारणतया शासन संबन्धी कार्य संचालन के लिए ही लगाए जाते हैं । इसे सामान्य रूप से राजस्व वृद्धि का एक साधन माना जाता है जिससे देश की आर्थिक नीतियाँ भी प्रभावित होती है। इसके माध्यम से राज्य के विकास कार्यों की वृद्धि तथा विषमताओं को दूर किया जाता है।

भूमिका:-

किसी विषय पर काम करने से पहले उसे परिभाषित करने की प्रक्रिया आरम्भ होती है। कोष भी इसका अपवाद नहीं है। किसी भी विषय का उल्लेख करने की प्रक्रिया सरल नहीं होती। आखिर में हमें किसी विषय पर काम करने से उससे सम्बन्धित परिभाषा को स्वीकार कर लेना होता है, जिसे हम आंशिक परिभाषा मान सकते है। पृथक्-पृथक् संस्कृत से सम्बद्ध राजनीतिज्ञ विषय को अलग-अलग दृष्टि से देखते हैं। ऐसे में इनकी कोष से सम्बन्धित परिभाषाएं भी अलग-अलग है। राजनीतिशास्त्रों में सभी आचार्यों ने 'सप्तांग' राज्य के सिद्धान्त में कोष को महत्त्वपूर्ण स्थान भी दिया है।

*संसार में जिस प्रकार यह उक्ति बहुत ही प्रसिद्ध है कि "सर्वारम्भातण्डुलमूलप्रस्था:" इसी प्रकार राजनैतिक ग्रन्थों में भी यह उक्ति प्रसिद्ध है कि **"कोषपूर्वा सर्वारम्भा:"**। रामायण युद्धकाण्ड में कहा गया है कि धन के द्वारा धर्मार्थ प्रयोजन सिद्ध हो जाते हैं एवं धन से ही सब कार्य सरलता पूर्वक किये जा सकते हैं। राज्य को आर्थिक रूप से सशक्त बनाये रखने के लिए राज्य में आय के साधन जरूरी है । राजा को चाहिए की वह राज्य अथवा देश को आर्थिक रूप से समृद्ध बनाये रखने के लिए आय के साधनों को बढ़ाये। यहाँ पर प्रश्न उठ खड़ा हो सकता है कि राजा आय के साधन कैसे बढ़ाये? क्या वह प्रजा की आय पर ही राज्य को निर्भर बनाये रखे? इसका उत्तर प्राचीन ग्रन्थों में राज्य के आय साधनों का वर्णन करते हुए प्रत्येक आचार्यों ने राज्य आय के साधनों पर अपने-अपने विचार व्यक्त करते हुए प्रतिक्रिया दी है ।*

1.कोष:- कोष उस अवधारणा का अध्ययन है जो बताता है कि समाज किस प्रकार से अप्राप्त संसाधनों की सहायता से अमूल्य उत्पाद तैयार करता है और उसे अनेक लोगों के मध्य वितरित करता है। राजनीतिक ग्रन्थों में कोष का विवेचन करते हुए ऐसे कोष को महत्त्व दिया है, जिसमें जमा अधिक किया जाय; और निकाला कम। उस कोष से देवताओं की पूजा की जाय; जो अपेक्षित बहुमूल्यों द्रव्यों से युक्त हो। उसकी देख-रेख विश्वस्त लोगों द्वारा की जाती रही हो; जो हीरे, सोने, चान्दी, मोती तथा रत्नों से भरा हो, जो पैतृक परम्परा के अनुरूप चला आ रहा हो, परिश्रम तथा धर्म से कमाया गया हो, साथ ही राजकीय व्यय कर सकने योग्य हो ।[66] राज्य रक्षा के साधनों में कोष का स्थान महत्त्वपूर्ण है । धन के अभाव में राजा को अनेक परेशानियों का सामना करना पड़ता है ।

2. कोष सञ्चयन:-

राज्य के सभी कार्य तथा उद्योग-व्यापार कोष पर ही निर्भर करते हैं। राजनीतिक ग्रन्थ राजनीति-रत्नाकर में उल्लेख किया गया है कि राजा सर्वप्रथम कोष के सञ्चय पर ध्यान दे । यदि राजकोष रिक्त हो जाता है तो वह नगर में निवास करने वाले नागरिकों को पीड़ा पहुँचा सकता है।[67] इसका आशय हम इस कहावत से समझ सकते हैं कि जिस प्रकार जल के अभाव में या नदी के सूख जाने पर उसमें जीवन व्यतीत करने वाली मछलियाँ धीरे-धीरे नष्ट हो जाती हैं, ठीक उसी प्रकार राजा भी यदि राजकोष को रिक्त कर दे तो राज्य और उस में निवास करने वाली प्रजा का भी विनाश को प्राप्त होना निश्चित है।

राजा को वार्षिक कर का तीन चौथाई भाग राज्य के खर्च में व्यय कर देना चाहिए और एक चौथाई अंश बचाकर रखना चाहिए ताकि कोष का सञ्चय हो सके ।[68] कोष को धर्म, अर्थ के लिए, प्रजा अथवा सेवकों के भरण-पोषण के लिए और आपत्ति के समय के लिए सञ्चित किया जाना चाहिए ।[69] विपदाओं से निपटने के लिए कोष का संचय करना चाहिए ।[70] जो जमीन या भूमि उपजाऊ हो, राजकोष को समृद्ध करने वाली हो, पशुओं की वृद्धि में सहायक हो, उस भूमि के लिए राजा को चाहिए की वह राज्य के कल्याण के निमित उसे छोड़ दे ।[71]

जब अन्य किसी प्रकार की अपनी अथवा राज्य की रक्षा करने के साधन न रहें तो उस वक्त यह सहायक हो सकती है ।[72] राजकीय मन्त्रियों के द्वारा जो भी उपहार, सामाग्री और स्वर्ण लाये गये हों उन्हें राजा कोष के सञ्चय के लिए राजकीय कोषागार में डाल दें ।[73] विभिन्न प्रकार के कोष के लिए राजा सदा न्याय के अनुकूल व्यवहार करें । अगर वह अन्याय से कोष का सञ्चय करता है तो इसका परिणाम उलटा पड़ सकता है और कोष का नाश होना भी सम्भव है ।[74] कोष-संचय के लिए

---

66 राजनीतिरत्नाकर-, कोष नि.तरंग

67 राजनीतिरत्नाकर-, कोष नि.तरंग

68 पी.वी.काणे, धर्मशास्त्र का इतिहास द्वितीत अध्याय पृ. 669

69 धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां भरणाय च ।
आपदर्थञ्च संरक्ष्य: कोष: कोषवता सदा ॥ राज.रत्नाकर कोश तरंग पृ. 61

70 आपदर्थं धनं रक्षेद्धारान् रक्षैद्धनैरपि। मनुस्मृति

71 क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ राज. रत्नाकर, कोश नि.तरंग।

72 इदं स्वरक्षाप्रकान्तराभावे । राज.रत्नाकर कोश नि.तरंग पृ.62.

73 हिरण्यं व्यापृतानीतं भाण्डागारेषु नि:क्षेपेत्। याज्ञवल्क्यस्मृति पृ. 45.

74 कोषस्य संचये यत्नं कुर्वीथा न्यायत: सदा।
विविधस्य महाराज विपरीतं विपर्ययात्॥ महाभारत ।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

कोषागार एवं भाण्डागारों के विषय में संकेत मिलता है। इसमें मुख्य रूप से कोष को जमा किया जाता था।

इसकी देखरेख के लिए एक अधिकारी नियुक्त किया जाता था । राजनीतिक ग्रन्थों में यह भी उल्लेख मिलता है कि राजकोष राजा को अपने पास रखना चाहिए। यह भी आभास मिलता है कि राजकीय आय से प्राप्त धन को कोष्ठागार में रखे। और उसकी सुरक्षा के लिए एक अधिकारी नियुक्त करें।[75] कौटिल्य अर्थशास्त्र में राजकीय कर के रूप में एकत्र धन को सीत कहा जाता है; उसको एकत्र करने वाले अधिकारी को सीताध्यक्ष कहा जाता है।[76] मुख्य रूप से राजकीय करों से प्राप्त धन को कोशागार में जमा किया जाता था। इस समय आर.बी.आई बैंक की तरह कोई बैंक नहीं था। उस वक्त राज्य कोशागार होते थे जिनमें कोष एकत्र कर रखा जाता था। आज भी राज्य स्तर में कोषागार होते हैं।[77]

राजनीतिक ग्रन्थों में कोष के संचय एवं उसके व्यय के लिए धार्मिक एवं विद्वान् व्यक्ति को नियुक्त करने का निर्देश प्राप्त होता है । आधुनिक समय की तरह कोष संचय की संस्था का विवरण तो नहीं मिलता है। किन्तु कोष कहा और कौन इसका संचय करता था इसके विषय में संकेत मिलता है। कई राजनीतिक ग्रन्थों में प्रत्यक्ष रूप से इसका उल्लेख नहीं किया गया है, परन्तु कोष संचय के वर्णन से वित्त विभाग की कल्पना की जा सकती है। राजकीय आय और व्यय का निर्धारण करना वित्त विभाग के अन्तर्गत आता था। और इसका सर्वोच्च अधिकारी स्वयं राजा होता था। व्यय की अन्तिम स्वीकृति भी वही देता था। व्यय के लिए व्ययाधिकारी महामात्य की नियुक्ति भी की जाती थी।[78] आचार्य कौटिल्य के अर्थशास्त्र में वर्णन मिलता है कि कोष संग्रह के लिए समाहर्ता और सन्निधाता नामक दो अधिकारियों को नियुक्त किया जाता था। समाहर्ता और सन्निधाता के अधीन कुछ अधिकारी आते थे।[79]

.3समाहर्ता :-

समाहर्ता राज्य का राजस्व मन्त्री होता था। इनका मुख्य कार्य राज्य के लिए विविध कर संग्रहित करना एवं आय-व्यय के लाभ और हानि का सारा विवरण रखना होता था। समाहर्ता के नीचे अनेक अधिकारी होते थे। राजस्व एकत्र करना, आय और व्यय का हिसाब-किताब रखना तथा वार्षिक बजट का मसौदा तैयार करना, समाहर्ता का कार्य था। प्रशासनिक दृष्टि से राज्य को अनेक छोटी-छोटी ईकाइयों में विभाजित किये जाते थे। और साथ-साथ अधिकारियों की सहायता से शासन कार्य चलाया जाता था।[80]

अधिकारियों की सहायता से समाहर्ता लोगों की आय, व्यवसाय, जनसंख्या, कृषियोग्य भूमि तथा व्यक्तियों से मिलने वाले कर की मात्रा के विषय में जानकारी रखता था। इस प्रकार समाहर्ता आधुनिक वित्त मंत्री के कार्यों को पूरा करता था।[81]

.4सन्निधाता :-

राजकीय कोष का प्रबन्ध सन्निधाता के द्वारा किया जाता था। ये आय-व्यय का हिसाब भी रखते थे । इसके अन्तर्गत अनेक उपविभाग आते थे। सन्निधाता प्रमुख रूप से राजकीय कोषागार और भण्डार का संरक्षक होता था।[82]

निष्कर्ष-

कोष संचयन का ऐतिहासिक तौर पर बहुत बड़ा महत्त्व है। इसे भारतीय आचार्यों ने सप्तांग सिद्धान्त में स्थान दिया है। यह राज्य में निवास करने वाले नागरिकों एवं समाज पर प्रभाव डालता है। कोष के अभाव में राज्य अथवा देश में भुखमरी एवं अशान्ति की स्थिति उत्पन्न हो सकती है। इसलिए राज्य में इस प्रकार की घटना न हो

75 राजनीति-रत्नाकर कोष निरूपण तरंग

76 अधिकरण 2, अध्याय 24, प्रकरण 40, अर्थशास्त्र, पृ.सं.238

77 भारतीय अर्थ व्यवस्था, पृ.150

78 शुक्रनीतिसार63.पृ ,

79 कौटिल्य अर्थशास्त्र, अधिकरण, 2

80 कौटिल्य अर्थशास्त्र, पृ. सं. 119

81 समाहर्ता जनपदं चिन्तयेदेवमुत्थितः।
चिन्तयेयुश्च संस्थास्ताः संस्थाश्चान्याः स्वयोनयः॥ अर्थशास्त्र, अधि. 2, अ. 35 प्रकरण. 53-54.

82 अर्थशास्त्र, पृ. सं.115

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

इसलिए आकस्मिक समय के लिए कोष संचय किया जाना चाहिए। भारतीय लोकहितवादी आचार्यो द्वारा कोष संचय का जो वर्णन किया है उससे यह समझा जा सकता है कि कराधान से प्राप्त आय को ढंग से सुरक्षित किया जाय और उसे उचित तरीके से राजकीय खर्च के लिए व्यय करना चाहिए।

आचार्यों के द्वारा विवेचित कोष सञ्चयन से संकेत मिलता है कि समय, परिस्थिति, स्थान और व्यक्ति की क्षमता को ध्यान में रखते हुए कर निर्धारण करना चाहिए। जो व्यक्ति कर देने योग्य न हो उनसे कर नहीं लेना चाहिए। जो व्यक्ति कानों से न सुन पाता हो, अन्धा हो, बोलने में सक्षम न हो, रोग से ग्रस्त हो, विद्यार्थी, और गरीबों को कर से मुफ्त रखना चाहिए। इसलिए साफ तौर पर समझा जा सकता है कि आज भी ऐसे लोगों को आमतौर पर कर से मुफ्त रखा जाता है।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. कामन्दकीयनीतिसार: सम्पादक टी.गणपति शास्त्री,त्रिवेद्रम,1992
2. कौटिल्य अर्थशास्त्र: वाचस्पति गौरोला,चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी,1991
3. मनुस्मृति-कुल्लूक की मन्वर्थमुक्तावली टीका सहित,सम्पादक, गोपाल शास्त्री हिन्दी व्याख्याकार, हरगोविन्द शास्त्री,चौखम्भा संस्कृत संस्थान वाराणसी,1982
4. शुक्रनीति-ब्रह्मशंकरमिश्र,चौखम्भा संस्कृत सीरीज आफिस वाराणसी,1982
5. राजनीति-रत्नाकर, सं-वाचस्पति गैरोला, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी, 1970
6. याज्ञवल्क्यस्मृति: निर्णय सागर प्रेस,बम्बई,1949
7. भारतीय संविधान सिद्धान्त और व्यवहार, राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसन्धान और प्रशिक्षण परिषद्, नई दिल्ली, 2007
8. प्राचीन भारत की प्रशासनिक एवं राजनीतिक संस्थायें, डा.कु मार कृष्ण, श्री सरस्वती सदन, नई दिल्ली,1998
9. **प्राचीन** भारतीय शासन पद्धति, **प्रो.अनन्त सदाशिव-** विश्वविद्यालय प्रकाशन,वाराणसी, 2002
10. भारतीय राजनीतिक विचारक,डा.आनन्द प्रकाश अवस्थी- लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा, 2003-04
11. महाभारत,कृष्ण द्वैपायन व्यास, गीत प्रेस गोरखपुर. 2013
12. हिन्दू पॉलिटी, डॉ. काशी प्रसाद जायसवाल, नागरी प्रचाररणी सभा, काशी, 1942
13. वाल्मीकी रामायण, गीता प्रेस गोरखपुर,वि,सं., 2020.
14. Indian economy by Dr. kriti rastogi, Access Publishing India Pvt. Ltd. New Delhi, 2015

कोशग्रन्थ

15. वाचस्पत्यम्. श्री तारानाथ, तर्कवाचस्पति, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, नई दिल्ली,
16. संस्कृत-हिन्दी कोश,वामन शिवराम आप्टे, रचना प्रकाशन,जयपुर,२००६

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID 218904684 Received on 28/11/2018

अर्थशास्त्र में वर्णित कृषिव्यवस्था की वर्तमान में प्रासंगिकता

देवी सिंह
जी.जी.डी.एस.डी.महाविद्यालय, चण्डीगढ़

प्रमुख शब्द – कृषि, अर्थव्यवस्था, ऊसरभूमि, सीताध्यक्ष, जनपद।

शोधसार - *कौटिल्य ने अपने अर्थशास्त्र में कृषि व्यवस्था को जिस ढंग व्याख्यायित किया है, उससे ऐसा प्रतीत होता है कि आज के युग में हम जो खेती-बाड़ी कर रहे हैं वह कहीं न कहीं अर्थशास्त्र से अनुप्राणित है, क्योंकि अर्थशास्त्र के अनुसार राजा किसानों की सहायता अन्न, बीज, बैल, धन इत्यादि के रूप में ऋण देकर करता था, जिसे कृषक बाद धीरे-धीरे वापस करते थे। ऐसे ही आज के समाज में सरकार ने फसल-बीमा- योजना या फिर फसल-ऋण इत्यादि के सुविधा किसानों को दी हुई है, जिसे किसान फलस उठ जाने के बाद वापिस करता है। अतः संक्षेप में यह कहा जा सकता है कि कौटिलीय अर्थशास्त्र में वर्णित कृषि व्यवस्था का आधुनिक युग में अतीव महत्त्व है।*

किसी भी देश की अर्थव्यवस्था वहां होने वाले कृषि उत्पादन पर निर्भर करती है। यही कारण है कि हमारे पूर्व प्रधानमंत्री स्व. श्री लालबहादुर शास्त्री ने देश को 'जय जवान, जय किसान' का नारा देकर देश की आर्थिक स्थिति को सुदृढ़ करने का संकेत दिया था। ऋग्वेद में कहा गया है-

'अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व वित्ते रमस्व बहुमन्यमानः'[83]

अर्थात् जुआ मत खेलो, कृषि करो और सम्मान से धन की प्राप्ति करो। अतः गेहूँ, धान, जौ इत्यादि का बीजवपन, काटना आदि क्रियाएं तथा हसिया, चलनी, हल इत्यादि उपकरणों का प्रचलन वैदिक युग से ही चला आ रहा है। फसल चक्र के द्वारा मिट्टी की उर्वरा शक्ति को बढ़ने के लिये प्राचीन काल से ही कृषक अनेक पद्धतियों को अपनाते रहें हैं। मौर्यकालीन राजाओं के समय में कौटिल्य ने अपने अर्थशास्त्र में न्याय-व्यवस्था, राज्यव्यवस्था, दण्डव्यवस्था इत्यादि के साथ-साथ कृषि-व्यवस्था का भी उल्लेख किया है जो प्रकृत पत्र का विवेच्य विषय भी है। कृषि-उत्पादन को बढ़ाने के लिए अर्थशास्त्र में अनेक युक्तियाँ दी गई हैं।

जनपदों में कृषि योग्य भूमि की स्थापना का विधान:

राजा को चाहिये कि वह ऋत्विज्, आचार्य, पुरोहित तथा श्रोत्रिय आदि ब्राह्मणों के लिये भूमिदान करें, परंतु उनसे कर आदि न ले और उस भूमि को वापस भी न ले।[84] ऐसी बंजर धरती जिसमें कृषक ने अपनी मेहनत से कृषि योग्य बनाया है, उस भूमि को राजा उससे कभी भी वापस न ले, ऐसी जमीन पर किसानों को पूर्णाधिकार प्राप्त होना चाहिये। यदि कोई किसान खेती योग्य भूमि को बिना फसल बोये ही खाली रखता है तो राजा को चाहिये कि ऐसे किसान से उस भूमि को लेकर किसी जरूरमंद दूसरे किसान को दे दें। यदि कोई जरूरतमंद किसान भी न मिले तो फिर गाँव का मुखिया का कोई व्यापारी उस जमीन को बोये। खेती करने की शर्त पर यदि कोई उस जमीन को ले ले और फिर भी खेती न करें तो उससे उसका हर्जाना वसूल करना चाहिये। राजा को चाहिये कि वह अन्न, बीज, बैल, धन आदि देकर किसानों की सहायता करता रहे तथा किसानों को भी चाहिये कि फसल कट जाने पर सुविधानुसार उधार लिये गए ऋण या वस्तुओं को धीरे-धीरे वापिस कर दें।[85] भूमि की सिंचाई के लिये राजा को चाहिये कि नदियों पर बड़े-बड़े बांध बनवाए या वर्षा के पानी को बड़े-बड़े जलाशयों में भरवा दें। यदि किसान स्वयं इस काम को करना चाहते हैं तो राजा उनको जलाशय के लिये भूमि, नहर के लिये रास्ता तथा आवश्यकतानुसार सभी चीजें उपलब्ध करवाये।[86] गांव में कोई भी नाट्यगृह, विहार, क्रीडाशालाएं आदि नहीं होनी चाहिये। नट, नर्तक, गायक, वादक, भाण और कुशीलव आदि गांवों में अपना खेल दिखाकर कृषि आदि कार्यों में विघ्न उत्पन्न न करें, क्योंकि गांवों में नाट्यशालाएं आदि न होने से ग्रामवासी अपने-अपने कृषि कार्य में संलग्न रहते हैं, जिससे राजकोष में अभिवृद्धि होती है और सारा देश धन-धान्य से समृद्ध रहता है।[87]

ऊसर भूमि को कृषि योग्य बनाने का विधान:

उपजाऊ भूमि जो नहीं है उस भूमि में चरागाहें बनवासी चाहिये। जिस भूमि का वृक्ष-लता तथा मृग आदि के लिये छोड़ दिया गया हो, उसे वेदाध्यायी ब्राह्मणों को वेदाध्ययन तथा सोमयाग के लिये दे देना चाहिये।[88] इससे वह भूमि की उर्वरा शक्ति बढ़ने से कृषि योग्य हो जाएगी। कृषि योग्य भूमि को अर्थशास्त्र में 'सीता' कहा गया है तथा कृषि विभाग के ध्यस को 'सीताध्यक्ष', जिसे कृषि शास्त्र, शुल्नशास्त्र एवं वृक्षविज्ञान इत्यादि का या तो ज्ञान होता था या फिर वह इन विधाओं के विशेषज्ञों को अपने सहायक के रूप में रखता था ताकि यथासमय, अन्न, फूल, फल, शाक, कन्द, मूल, सन, जूट तथा कपास आदि के बीजों का संग्रह किया जा सके।[89] खेती की सिंचाई के लिये वर्षा के जल क संग्रह किया जाता था। वर्षा के जल को मापने के लिये बनाए हुए एक हाथ मुंह वाले कुण्ड में यदि सोलह द्रोण पानी भर जाए तो समझना चाहिये कि रेतीली धरती बोने योग्य हो चुकी है। इसी प्रकार जल बरतने वाले प्रदेशों में चैबीस द्रोण पानी, दक्षिणी क्षेत्रों के लिये साढे तेरह द्रोण, मानव प्रदेश के लिये तेईस द्रोण, पश्चिमी प्रदेशों के लिये अधिक तथा हिमालयीय एवं नहरी क्षेत्रों के लिये समय≤ का जल फसल बोने के लिये उचित है।[90] लगातार सात दिन में तीन बार वर्षा उत्तम है। यदि साठ बार धूप खिलकर बार-बार वर्षा होती रहे तो वह वर्षा अति उत्तम मानी गई है-

त्रयः साप्ताहिक मेघा अशीति कणशीकराः।
षष्टिरातपमेघानामेषा वृष्टिः समाहिता। ।[91]

बीच-बीच में हवा के चलने और धूप के खिलने का अन्तर छोड़कर यदि वर्षा हो तथा तीन-तीन दिन हल चलाने का अवसर देकर यदि वर्षा हो तो उत्तम फसल होने का अनुमान लगाया जा सकता है।[92] अतः वर्षा के अनुपात से ही बीज का वपन करना चाहिये।[93] साठी या धान, जौ, ज्वार, तिल, लोमिया आदि को वर्षा आरंभ होने से पहले ही बो देना चाहिये। मूंग, उड़द आदि के वर्षा के मध्य में बोना चाहिये। कुसुम्बी, मसूर, गेहूं, मटर, अलसी और सरसों आदि अन्नों को वर्षा के अन्त में बोना

---

83 ऋग्वेद, 10.34.13

84 ऋत्विगाचार्यपुरोहितश्रोत्रियेश्यो ब्रह्मदेयान्यदण्डकराण्य-भिरूपदायकानि प्रयच्छेत्, अर्थशास्त्र, पृ॰ 17, अधि॰ 2, अ॰ 1, पृ॰ 72

85 अकृषतामिच्छिधान्येश्यः.सुखेन दद्युः, वही

86 सहोदकामाहार्योदकं वा सेतुं बन्धयेत्। अनोषां वा बध्नतां भूमिमार्गवृक्षोकरणानु ग्रहं कुर्यात्। वही, पृ॰ 79

87 न च तत्रारामाः विहारार्थाः शालाः स्युः नटनर्तनगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवा वा न कर्मविघ्नं कुर्युः। निराश्रमत्वाद् ग्रामाणां क्षेत्राभिरतत्वाच्च पुरुषाणां कोशविष्टिद्रव्य- धान्यरसवृद्धिर्भवतीति। - अर्थशास्त्र, प्र॰ 17, अधि॰ 2, अ॰ 1, पृ॰ 81

88 अकृष्यायां भूमौ पशुभ्यो विवितानि प्रयच्छेत्। वही, पृ॰ 82

89 सीताध्यक्षः कृषितन्त्रशुल्ववृक्षायुर्वेदज्ञस्तज्ज्ञसखो वा सर्वधान्यपुष्पफलशाककन्दमूलवल्लि क्यक्षौमकार्पासबीजानि यथाकालं गृह्णीयात्। अर्थशास्त्र, 2.24

90 षोडषद्रोणं जांगलानाम्......... च कालतः। वही, 2.24.5

91 वही, पृ॰ 196

92 वातमातपयोगं च विभजन् यत्र वर्षति। त्रीन् कर्षकांश्च जनयंस्तत्र सस्यागमो ध्रवः। वही, पृ॰ 196

93 तनः प्रभूतोदकमल्पोदकं वा सस्यं वापयेत्। वही

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

चाहिये।[94] जो खेत बोये न गए हों, उन्हें सीताध्यक्ष दूसरे कृषकों को बोने के लिये दे दे या फिर जो लोग केवल शारीरिक श्रम पर ही जीवित रहते हैं, उनको यह धरती दी जाए। उस जमीन में जितनी भी पैदावार हो उसका चैथा या पांचवां हिस्सा उन्हें दिया जाए या फिर स्वामी की इच्छानुसार ही उनको दिया जाए किन्तु इस बात का ध्यान रखा जाए कि उन्हें उस दिन गए हिस्से को स्वीकार करने में किसी प्रकार का कोई कष्ट न हो।[95] अपने धन और बाहुबल से बनाए गए तालाबों से यदि सिंचाई की जाए तो उस फसल का पांचवां हिस्सा राजा को देना चाहिये । अपने कंधों पर जल लाकर यदि वह खेतों की सिंचाई करता है तो उसे चैथाई हिस्सा राजा को देना चाहिये। यदि वह नहर या नालियां बनाकर खेतों को सींचता है तो उसे पैदावार का तीसरा ही हिस्सा देना चाहिये।[96]

धान, गेहूँ आदि की फसल उत्तम मानी गई है। कँदली आदि की फसल मध्यम कोटि की है। ईख की फसल ओछी मानी गई है, क्योंकि इसके बोने में अधिक परिश्रम करना पड़ता है तथा अनेक बाधाओं से उसकी रक्षा भी करनी पड़ती है - **शाल्यादि ज्येष्ठम् । षण्डो मध्यमः। इक्षुः प्रत्यवरः। इक्षवो हि बहवा बाधा व्ययग्राहिणश्च।**[97] किसी भी नदी के किनारों की जमीन पेठा, कद्दू, ककड़ी, तरबूज आदि उगाने के किये उत्तम है। पीपल व ईख के लिये भी उपयुक्त हैं, जहां पर नदी का जल एक बार घूम गया हो। साग-सब्जियां बोने के लिये कूँए के आसपास की धरती उपयुक्त है। जई आदि बोने के लिये झील तथा तालाब के किनारों की गीली जमीन रही है। जिन खेतों के बीच में तालाब बना होता है वे खेत धनिया, जीरा, कचालु आदि बोने के लिये उपयुक्त हैं। अतः सूखी और गीली धरती में जिन-जिन अनाजों की उपज अधिक हो उनको समझकर बोना चाहिये।[98]

बीज बोने के पश्चात् जब वह अंकुरित हो जाए तब उसमें छोटी मछलियों की खाद छुड़वा देनी चाहिये तथा उनको सेहुड के दूध से सींचना चाहिये।[99] सांप की केंचुली तथा बिनौलों को एक साथ मिलाकर जला दिया जाए तो जहां तक उसका धुँआ जाए वहां तक कोई सर्प नहीं आ सकता -

कार्पाससारं निर्मोकं सर्पस्य च समाहरेत् ।
न सर्पास्तत्र तिष्ठन्ति धूमो यत्रैष तिष्ठति ।। [100]

प्रत्येक बीज को बोने से पूर्व स्वर्ण से स्पर्श हुए जल में भिगोना चाहिये, फिर बोते समय बीज की पहली मुट्ठी भरके यह मंत्र बोलना चाहिये[101] -

प्रजापतये काश्यपाय देवाय नमः सदा।
सीता मे ऋध्यतां देवी बीजेषु च धनेषु च ।।

अर्थात् हे प्रजापति, सूर्यपुत्र और मेघ हम तुम्हारी सदैव वन्दना करते हैं, हे धरती माता! हमारे बीजों और अनाजों में सदैव वृद्धि होती रहे।

खेतों में रखवाली करने वाले ग्वाले, दास, नौकर, कारीगर आदि प्रत्येक को उनकी परिश्रमानुसार भोजन, वस्त्र आदि देना चाहिये तथा साथ-साथ उनको सवा पण प्रतिमास नियत वेतन भी मिलना चाहिये।[102] पेड़ों से अपने आप गिरे हुए फल-फूलों को देवकार्य के लिये, गेहूँ, जौ अन्नों को इष्टदेव को भोग लगाने के लिये श्रोत्रिय तथा तपस्वी लोग उठा लें । खलिहान उठ जाने पर जो अन्न के दाने पड़े रह जाए उन्हें सीता बीनकर गुजर करने

---

94 शालिव्रीहिकोद्रवति..............सर्षपा पश्चाद्वापाः। वही
95 वही, पृ॰ 197
96 स्वसेतुभ्यो......................च तृतीयम् । वही, पृ॰ 197
97 वही

98 फेनाघातो वल्लिफलानाम्.............स्थापयेत् । वही, पृ॰ 197-198
99 प्ररूढाश्चाशुष्ककटुमत्स्यांश्च स्नुहिक्षीरेण पाययेत् । वही, पृ॰ 198
100 वही
101 सर्वबीजानां तु प्रथमवाये सुवर्णोदकसंप्लुतां पूर्वमुष्टिं वापयेत् अमुं च मन्त्रं ब्रयात् ।वही
102 षण्डवाटगोपालकदासकर्मकरेभ्यो यथा पुरुष परिषायं भक्तं कुर्यात् ।
सपादपणिकं मासं दघात् । कर्मानुरूपं कारुभ्यो भक्तवेतनम् । वही, पृ॰ 199

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वाले लोग उठा लें।[103] ठीक समय पर तैयार हुई फसल को सुरक्षित स्थान पर रखवा देना चाहिये, पुआल तथा भूसा आदि वस्तुओं को भी उठाकर ले जाना चाहिये।[104] खलिहान में काम करने वाले व्यक्ति अपने पास अग्नि न रखें परंतु जल का प्रबंध अवश्य रखें।[105]

आधुनिक युग में उपादेयता:

कौटिल्य ने अपने अर्थशास्त्र में कृषि व्यवस्था को जिस ढंग व्याख्यायित किया है, उससे ऐसा प्रतीत होता है कि आज के युग में हम जो खेती-बाड़ी कर रहे हैं वह कहीं न कहीं अर्थशास्त्र से अनुप्राणित है, क्योंकि अर्थशास्त्र के अनुसार राजा किसानों की सहायता अन्न, बीज, बैल, धन इत्यादि के रूप में ऋण देकर करता था, जिसे कृषक बाद धीरे-धीरे वापिस करते थे। ऐसे ही आज के समाज में सरकार ने फसल-बीमा- योजना या फिर फसल-ऋण इत्यादि के सुविधा किसानों को दी हुई है, जिसे किसान फलस उठ जाने के बाद वापिस करता है। इसके अतिरिक्त मण्डियों में कमीशन एजेन्ट का काम करने वाले आढ़ती भी किसानों को फसल के किये कर्ज देकर उनकी सहायता करते हैं, जिसे कृषक बाद में चुकता कर देता है।

अर्थशास्त्र में यह भी उल्लेख आता है कि राजा को भूमि सिंचाई के लिये बड़े-बड़े बांध बनवाने चाहिये या फिर वर्षा के जल को संग्रहीत करने के लिये जलाशयों का निर्माण करवाना चाहिये। इसीप्रकार की सुविधा वर्तमान काल में हमारी सत्तारूढ़ सरकारें उपलब्ध करवा रही हैं। कहीं पर बांध बनवाये जा रहे हैं तो कहीं पर नलकूपों इत्यादि को गडवाया जा रहा है। कुछ प्रदेशों में तालाबों का तथा नहरों का भी निर्माण किया गया है। जिससे फसलों के लिये सिंचाई की सुविधा किसानों को उपलब्ध करवाई जा सके। कौटिल्य ने नट, नर्तक, गायक, गायक, वादक, भाण इत्यादि को गांवों से दूर रहने को कहा है, क्योंकि इनसे कृषि आदि के कार्यों में विघ्न उत्पन्न होता है। कौटिल्य की इस व्यवस्था का आधुनिक समय में अभाव प्रतीत होता है, क्योंकि आज हम देखते हैं कि सरकार को यदि कृषि से सम्बन्धित किसानों के लिये कोई जागरूक अभियान यदि चलाना है तो भजन, गायन, नुक्कड़ नाटक, सांग इत्यादि गतिविधियों का सहारा लेना पड़ता है, जिससे आधिकाधिक किसानों को संदेश देने के लिये एकत्रित किया जा सके।

जो भूमि उपजाऊ नहीं है अर्थशास्त्र में उस भूमि में चरागाहों का निर्माण करने की बात कही है, जिसका वर्तमान में भी प्रभाव देखने को मिलता है, क्योंकि हम देखते हैं कि भूमि का जो भाग अपनी उर्वरा शक्ति को खो चुका है, यदि उसमें अधिक से अधिक पशुओं जैसे गाय, भैंस, भेड़, बकरी, ऊँट इत्यादि को ठहराया जाए तो वह धरती उनके मलमूत्र त्यागने से फिर से उपजाऊ हो सकती है।

'सीताध्यक्ष' शब्द अर्थशास्त्र में उल्लिखित है अर्थात् जिसे शुल्वशास्त्र, कृषिशास्त्र, वृक्षविज्ञान आदि का या तो ज्ञान होता था या फिर उसके आस-पास इस प्रकार का ज्ञान रखने वाले विशेषज्ञ हुआ करते थे। इस बात को यदि हम आज के संदर्भ में देखें तो जो पटवारी, कानूनगों, तहसीलदार इत्यादि हैं वे भूमि की इसी व्यवस्था को देखते हैं और समयऽ पर कृषि संबंधी आंकड़े एकत्रित करके सरकार के मुखियाओं तक पहुंचाते हैं ताकि यदि कहीं कोई कृषि संबंधी समस्या है तो उसका समाधान किया जा सके। इसके अतिरिक्त अर्थशास्त्र में जिन-जिन फसलों के बाने तक जो-जो समय बताया गया है, उसी समय लगातार आज का किसान खेतों में फसल उगाता है। जैसे धान, ज्वार, तिल आदि को वर्षा के आरंभ मे मूंग, उड़द को वर्षा के मध्य में तथा मसूर गेहूँ, मटर, सरसों इत्यादि को वर्षा के अन्त में ही बोया जाता है।

---

103 प्रशीणं पुष्पफलं देवकार्यार्थं◌ः व्रीहियवमाग्रयणार्थं श्रोत्रियाश्तपस्विनश्चाहरेयुः। राशिमूलमुच्छवृत्तयः। वही
104 यथाकालं च सस्यादि जातं जातं प्रवेशयेत् । न क्षेत्रे स्थापयेत् किंचित्त् पलालमपि पण्डितः। वही, पृ॰ 199
105 वही

कौटिल्य का मन्तव्य है कि जो भूमि बोई न गई हो उसे सीताध्यक्ष किसी दूसरे किसान को दे दे या फिर चैथे या पांचवें हिस्से पर उन लोगों को दे दे जो केवल शारीरिक श्रम पर ही जीवनयापन करते हैं। अर्थशास्त्र सम्मत इस बात को आज के समाज में भी अपनाया जाता है। जिन लोगों के पास कृषियोग्य अधिक भूमि होती है, वे या तो किसी किसान को एक विशेषावधि तक ठेके पर या यों कहे पट्टे पर दे देते हैं, या फिर कुछ परिश्रम करके जीविकोपार्जन वाले लोगों को चैथे या पांचवें हिस्से पर दे देते हैं। कौटिल्य ने धान और गेहूँ की फसल को उत्तम कोटि का बताया है और ईख को औछी कोटि का। आज हम देखते हैं कि हमारे देश में लोग ज्यादातर चावल या गेहूँ पर ही निर्भर हैं, जिससे ये दोनों फसल सबसे ज्यादा बोई जाती हैं। ईख के लिये बहुत परिश्रम करनी पड़ती है।

अर्थशास्त्र में देसी खाद का वर्णन भी प्राप्त होता है, जैसे बीज अंकुरित होने के पश्चात् उसमें छोटी मछलियों के खाद डालनी चाहिये। आधुनिक युग में खेती के लिये कीटनाशक दवाइयों का बहुत प्रयोग किया जा रहा है, जिससे अनेक बिमारियों का भी सामना करना पड़ रहा है । इसके लिये सरकार भी जैविक खाद, गोबर की खाद इत्यादि के प्रयोग करने पर बल देती है, जिससे शुद्ध और देसी खाद्य पदार्थों का निर्माण किया जा सके। इसके अतिरिक्त आज के समय में सरकार की ओर से यह जागृति अभियान भी चलाया जा रहा है कि फसल उठा लिए जाने पर खेत की धरती में आग नहीं लगानी चाहिये, उससे धरती की उर्वरा शक्ति क्षीण हो जाती है। इस बात का संकेत भी कौटिल्य के अर्थशास्त्र में हमें मिलता है, जिसमें कहा गया है -

खलस्य प्रकरान् कुर्यान्मण्डलान्ते समाश्रितान् ।
अनग्निकाः सोदकाश्च खले स्युः परिकर्मिणः ।।[106]

अर्थात् खलिहान में काम करने वाले व्यक्ति अपने पास अग्नि न रखें परंतु उनके पास जल का प्रबंध अवश्य होना चाहिये। अतः संक्षेपेण यह कहा जा सकता है कि कौटिलीय अर्थशास्त्र में वर्णित कृषि व्यवस्था का आधुनिक युग में अतीव महत्त्व है।

106 वही

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. कौटिल्य अर्थशास्त्र: वाचस्पति गौरोला,चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी,1991
2. मनुस्मृति-कुल्लूक की मन्वर्थमुक्तावली टीका सहित,सम्पादक, गोपाल शास्त्री हिन्दी व्याख्याकार, हरगोविन्द शास्त्री,चौखम्भा संस्कृत संस्थान वाराणसी,1982
3. राजनीति-रत्नाकर, सं-वाचस्पति गैरोला, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी, 1970
4. याज्ञवल्क्यस्मृति: निर्णय सागर प्रेस,बम्बई,1949
5. भारतीय संविधान सिद्धान्त और व्यवहार, राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसन्धान और प्रशिक्षण परिषद्, नई दिल्ली, 2007
6. प्राचीन भारत की प्रशासनिक एवं राजनीतिक संस्थायें, डा.कु मार कृष्ण, श्री सरस्वती सदन, नई दिल्ली,1998
7. **प्राचीन** भारतीय शासन पद्धति, प्रो.अनन्त सदाशिव- विश्वविद्यालय प्रकाशन,वाराणसी, 2002

कोशग्रन्थ

8. वाचस्पत्यम्. श्री तारानाथ, तर्कवाचस्पति, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, नई दिल्ली,
9. संस्कृत-हिन्दी कोश,वामन शिवराम आप्टे, रचना प्रकाशन,जयपुर,२००६

Subscription ID 219712245 Received on- 01/12/2018

न्यायनये पदवृत्तिविचारः

वाणी मञ्जुनाथ हेगडे
शोधच्छात्रा, राजीवगान्धिपरिसरः, मेणसे, शृङ्गेरी, चिक्कमगलूरु, कर्नाटक

प्रमुखशब्दाः – वृत्तिः, शक्तिः, लक्षणा, वाचकत्वम्, इच्छा, परिभाषा, सम्बन्धत्वम्, द्विनिष्ठत्वं, विशिष्टबुद्धिनियामकत्वम्, अभिधानाभिधेयनियमः, समयः, सङ्केतः ।

शोधसारः *- शोधपत्रेऽस्मिन् मया नैयायिकनये पदवृत्तिविचारः व्यमर्शि। न्यायनये पदवृत्तिविचारः प्रमाणपुरस्सरं व्यचारि। अत्रापि विशिष्य नव्यप्राचीननैय्यायिकानां नये पदवृत्तिः कतिधा इति न्यरूपि। जगति पदार्थानां निरूपणे नैय्यायिकानां वैय्याकरणानां च महद्योगदानं वरीवर्ति। अत एव उक्तं -'**काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकमि**'ति। पदवृत्तिविचारे मतभेदाः बहवः दरीदृश्यन्ते। **मीमांसकास्तु** स्वार्थबोधकता हि पदानां वृत्तिरिति शाब्दबोधजनकोपस्थितिजनकज्ञानविषयः वृत्तिरिति वदन्ति। सा च वृत्तिः भाट्टमतानुसारं त्रिधा भिद्यते। अभिधा लक्षणा गौणीति। शक्त्यपरपर्याया अभिधा। सामर्थ्यं सर्वभावानां शक्तिरित्यभिधीयते इति श्लोकवार्तिकम्। अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते इति तन्त्रवार्तिकम्। सादृश्यरूपशक्यसम्बन्धो गौणी। लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरिष्टा तु गौणता इति तन्त्रवार्तिके। **साहित्यिकाः** व्यापारश्च अभिधा लक्षणा व्यञ्जना चेति त्रिविधः इति कथयन्ति। तद्विषयाश्च अर्थाः क्रमेण वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यशब्दैः व्यपदिश्यन्ते। तत्र अभिधा नाम सङ्केतनिमित्तकम् अर्थप्रतिपादकत्वम्। लक्षणा नाम तदेव मुख्यार्थबाधादिनिमित्तकम्।*

लक्षणायाः लक्षणमुक्तमाचार्येण-

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनम्।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया॥[107]

व्यञ्जना तु एवं लक्षिता विश्वनाथेन –

विरतास्वभिधाद्यास्तु ययार्थो बोध्यते परः।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च॥

अभिधाद्यासु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा विश्रान्तासु सतीषु यया अन्योऽर्थः प्रतीयते सा वृत्तिः व्यञ्जना। सा च शब्दाश्रया अर्थाश्रया चेष्टाद्याश्रया च भवतीति अस्यार्थः। व्यञ्जना चेयम् अर्थसापेक्षा शब्दाश्रिता सती अभिधामूला लक्षणामूला चेति द्विविधा सम्भवति। अर्थाश्रिता सती पुनरेकविधेति समवायेन त्रिप्रकारेति विशेषः। तात्पर्याख्या तुर्या वृत्तिः **'तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित्'** इत्याचार्येण मम्मटेन,

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने।
तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे॥ [108] इति साहित्यज्ञाः।

वैयाकरणाः तु - तत्रापि कैय्यटभट्टोजिदिक्षीतानां मते वृत्तिः शक्तिलक्षणाव्यञ्जना भेदेन त्रिधा।तत्र शक्तिस्तु वाच्यवाचकभावापरपर्याया सम्बन्धान्तरमेव शक्तिः। शक्यसम्बन्धारोपः लक्षणा।नागेशमते तु वृत्तिः शक्तिव्यञ्जनाभेदेन द्विविधा।शक्तिः पुनः प्रसिद्धाशक्तिः अप्रसिद्धाशक्तिः इति भेदेन द्विविधा। लक्षणायाः तु अप्रसिद्धशक्तावेव अन्तर्भावः इति तस्य अभिप्रायः। व्यञ्जना तु मुख्यार्थबाधनिरपेक्षबोधजनको मुख्यार्थसम्बद्धासम्बद्धसाधारणः प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभाद्युद्बुद्धः संस्कारविशेषो व्यञ्जना।

प्राचीननैय्यायिकाः तु वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरः सम्बन्धः।शाब्दबोधौपयिकः पदपदार्थयोः सम्बन्धः वृत्तिरित्यभिधीयते। सा च वृत्तिः द्विविधा शक्तिः लक्षणा चेति। अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोद्धव्यः इति ईश्वरेच्छा शक्तिः इति ।

नव्यनैयायिकाः सङ्केतो लक्षणा चेति वृत्तिः द्विविधा। 'अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोद्धव्यः'

107 मम्मटाचार्यः),संपादकः ,(कपिलदेवो गिरिः-वि,२०४६.सं. ,(सरलहिन्दीव्याख्या सहितम्)काव्यप्रकाशः पृष्ठसंख्या-9- सःद्वितीयोल्ला)31कारिका,(वाराणसीचौखम्भा , विश्वभारती।

108 साहित्यदर्पणः २२०.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

इत्याकारिका पदप्रकारकार्थविशेष्यिकेश्वरेच्छा, 'इदं पदममुमर्थं बोधयतु ' इत्याकारिका अर्थप्रकारकपदविशेष्यिकेच्छा इति। सङ्केतः पुनः द्विविधः। शक्तिः परिभाषा चेति। ईश्वरसङ्केतः शक्तिः। यथा 'गोपदात् गौः बोद्धव्या इत्याकारिका' इच्छा। आधुनिकसङ्केतः परिभाषा। नदीपदात् 'इदूदन्तनित्यस्त्रीलिङ्गशब्दाः बोद्धव्याः' इत्याकारिका इच्छा इति । इत्येवं पदवृत्तिविषये विभिन्नशास्त्राणां मतानि सन्ति। शोधपत्रेऽस्मिन् मया आदौ न्यायसिद्धान्तदृष्ट्या वृतिः नाम का? प्राचीननव्यनैयायिकानां मतानुसारं सा कतिधा विभक्ता? इति निरूप्य, शक्ति-लक्षणा-परिभाषा इत्यादीनां निरूपणं मया अकारि। युक्तिबलात् वाचकत्वलक्षणस्य परिष्कारः मया प्रादर्शि। इच्छा शक्तिः इति वदतां नव्यनैयायिकानां मते इच्छायाः सम्बन्धत्वं कथं सम्भवतीति सम्बन्धलक्षणकथनपुरस्सरं मया प्रत्यपादि। अत्रापि विशिष्य सम्बन्धलक्षणघटकीभूत द्विनिष्ठत्वमित्यस्य, विशिष्टबुद्धिनियामकत्वमित्यस्य च परिष्कारः अत्र न्यरूपि। अन्ते इच्छायाः सम्बन्धत्वाभावेऽपि इच्छाघटितपरम्परायाः सम्बन्धत्वं लक्षणपरिष्कारेण सह अकथयि। इत्थं पदवृत्तिविचारे प्राचीननवीननैय्यायिकमतयोः युक्त्ययुक्तिचिन्तनपुरस्सरं शोधपत्रस्य उपसंहारः मया अकारि।

वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरः सम्बन्धः।[109] शाब्दबोधौपयिकः पदपदार्थयोः सम्बन्धः वृत्तिरित्यभिधीयते। वृत्तिलक्षणं तु – पदार्थस्मृत्यनुकूलत्वे सति पदपदार्थसम्बन्धत्वम्। पदार्थस्मृत्यनुकूलत्वानुपादाने 'घट'पद-'कम्बुग्रीवादिमदा'त्मकार्थयोः यः कालिकसम्बन्धस्तत्रातिव्याप्तिः।पदार्थस्मृत्यनुकूलत्वोपादाने तु कालिकादिसम्बन्धाः न शाब्दबोधजनकपदार्थस्मरणानूकूला इति तद्वारणम्। पदपदार्थसम्बन्धत्वानुपादाने तु

109श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः),व्याख्याकार-,(श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः.पंवि न्यायसिद्धान्तमुक्तावली,२०६८.सं.'किरणावली' समाख्यव्याख्योपेतावा,292- पृष्ठसंख्या,राणसीचौखम्बा , संस्कृत संस्थानम्।

अर्थस्मृत्यनुकूलत्वस्य अदृष्टादौ सत्त्वात् अतिव्याप्तिः। तादृशवृत्तिज्ञानसहकृतात् पदज्ञानात् पदार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दबोधो जायते। तदुक्तं –

पदज्ञानं तु करणं, द्वारं तत्र पदार्थधीः।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी॥
८१॥[110]

सा च वृत्तिः द्विविधा सङ्केतो लक्षणा चेति। – 'एतत्पदजन्यबोधविषयतावानयमर्थः' इत्याकारिका पदप्रकारकार्थविशेष्यिकेश्वरेच्छा, 'इदं पदममुमर्थं बोधयतु ' इत्याकारिका अर्थप्रकारकपदविशेष्यिकेश्वरेच्छा इति। सङ्केतः पुनः द्विविधः। शक्तिः परिभाषा चेति। ईश्वरसङ्केतः शक्तिः। यथा 'गोपदात् गौः बोद्धव्या इत्याकारिका' इच्छा। आधुनिकसङ्केतः परिभाषा। नदीपदात् 'इदूदन्तनित्यस्त्रीलिङ्गशब्दाः बोद्धव्याः' इत्याकारिका इच्छा। तदुक्तं शक्तिवादे- **सङ्केतो लक्षणा चार्थे पदवृत्तिः वृत्या पदप्रतिपाद्य एव अर्थ इत्यभिधीयते। इदं पदममुमर्थं बोधयत्विति, अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति चेच्छा सङ्केतरूपा वृत्तिः।**[111]

पदपदार्थयोः सम्बन्धस्य आवश्यकतां संयोगसमवाययोः शाब्दबोधौपयिकत्वाभावञ्च न्यायभाष्यकारः न्यायसूत्रानुसारं प्रत्यपादयत्। **"आप्तोपदेशसमामर्थ्याच्छद्बादर्थसंप्रत्ययः"**[112] इति न्यायसूत्रम्। प्रत्यक्षेणानवगम्यमानानां स्वर्गः इत्यादीनामर्थानां शब्दमात्रात् ज्ञानं न भवति। किन्तु अयं शब्दः आप्तैरुक्तः इति शब्दगतस्य आप्तोक्तत्वस्य ज्ञानादेव समीचीनः प्रत्ययो भवति इति सूत्रस्य आशयः। तेन शब्दार्थयोः

110श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः),संपादकः-पंडितहरिर◌ामशुक्लशास्त्री ,2011 ,(कारिकावली पृष्ठसंख्या ,वा ,263-राणसीचौखम्बा प्रकाशन। ,

111 गदाधरभट्टाचार्यः),संपादकः ,(गोस्वामि दामोदरशास्त्री-वि ,२०६६सं .शक्तिवादः मञ्जूषा ,विवृतिव्याख्योपेता , चौखम्बा संस्कृत संस्थान।,सीवारणा ,6-4 -पृष्ठसंख्या

112 महर्षिगौतमः ,2013 ,(महेश झा .डाँ -संपादकः) , न्यायसूत्रम् ,वात्स्यायनीयन्यायभाष्यसहितम् (न्यायदर्शनम्) चौखम्बा संस्कृत सीरीज ,वारणासी ,228- पृष्ठसंख्या आफिस।(५३.१.२.सू.न्या)

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सम्बन्धोऽङ्गीकरणीयः। अन्यथा असम्बन्धाविशेषात् सर्वेभ्यः शब्देभ्यः सर्वेऽर्था बुध्येरन्। अतः शब्दार्थयोः सम्बन्धः कः इति जिज्ञासायां प्राप्तिरूपसम्बन्धो न भवतीति **"पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः"**[113] इति सूत्रेण प्रतिपाद्य, **"न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य"**[114] इति सूत्रेण शब्दार्थयोः समयः सम्बन्धः इति सूत्रकारः प्रोवाच। । कोऽसौ समय इत्याशङ्क्य भाष्यकारेणोक्तं-**"अस्य शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमिति अभिधानाभिधेयनियमनियोगः"** इति।[115] अभिधानाभिधेययोः नियमः गोशब्दस्य सास्नादिमानेवार्थः, अश्वशब्दस्य केसरादिमानेवार्थः इति व्यवस्था। तस्मिन् नियोगः बोद्धव्यः इति भगवतः परमेश्वरस्य सर्गादौ इच्छाविशेषरूपः सङ्केतः। सोऽयं सङ्केतः समयशब्देन उच्यते। सङ्केतः एव मुख्या वृत्तिः। तात्पर्यनिर्वाहकत्वात्। लक्षणा च वृत्यन्तरम्। यत्र वाच्यार्थान्वयानुपपत्त्या वाच्यसम्बन्धोपस्थापिते वाक्यार्थान्वयः, यथा गङ्गायां घोषः इत्यत्र गङ्गापदस्य तीरे। तदुच्यते-

वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तितः।
तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणोच्यते॥ इति।[116]

कारिकावल्यां तु – **लक्षणाशक्यसम्बन्धा**

113 महर्षिगौतमः) ,संपादकः ,2013 ,(महेश झा .डाँ -न्यायसूत्रम् (न्यायदर्शनम्)वात्स्यायनीयन्यायभाष्यसहितम् , चौखम्बा संस्कृत सीरीज ,वारणासी ,228- पृष्ठसंख्या आफिस।(५४.१.२.सू.न्या)

114 महर्षिगौतमः) ,संपादकः ,2013 ,(महेश झा .डाँ -न्यायसूत्रम् ,वात्स्यायनीयन्यायभाष्यसहितम् (न्यायदर्शनम्) संस्कृत सीरीज चौखम्बा ,वारणासी ,228- पृष्ठसंख्या आफिस।(५६.१.२.सू.न्या)

115 महर्षिगौतमः) ,संपादकः ,2013 ,(महेश झा .डाँ -न्यायसूत्रम् ,वात्स्यायनीयन्यायभाष्यसहितम् (न्यायभाष्यम्) चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस। ,वारणासी ,231- पृष्ठसंख्या

116 जगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्यः),संपादकःपण्डित -,(दुण्डिराज शास्त्रीवि ,२०५९-सं.शब्दशक्तिप्रकाशिका ,(कृष्णकान्तिप्रबोधिनीव्याख्यासहितं)पृष्ठसंख्या ,154-चौखम्बा संस्कृत संस्थान। ,वारणासी

तात्पर्यानुपपत्तितः।
आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षातात्पर्याज्ञानमिष्यते॥८२॥

[117] इत्युक्तम्। तस्याः लक्षणायाः विभागः प्रदर्शितः शब्दशक्तिप्रकाशिकायां –

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थानिरूढाधुनिकादिकाः।
लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा॥
इति।[118]

काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते, यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य। काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था, यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य। काचिल्लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्वं पूर्वं प्रत्यायकत्वान्निरूढा, यथा आरूण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य। काचिच्च पूर्वं पूर्वं ताद्रूप्येण प्रत्यायकत्वादाधुनिकी, यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य। आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युपगृह्यते, यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य। तदेवं विविधलक्षणावत्त्वाल्लक्षकानामपि जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः।

अत्रायं पूर्वपक्षः – 'अस्मात् पदात् अयमर्थो बोद्धव्यः' इत्याकारकेश्वरीयसङ्केतस्य वृत्तित्वे स्वीकृते, तद्विषयकबोधजनकत्वेन ईश्वरेच्छाविषयत्वं तद्वाचकत्वमिति वक्तव्यम्। एवञ्च गोविषयकबोधजनकत्वेन ईश्वरेच्छाविषयत्वं यथा गोपदे अस्ति, तद्वत् गाविगोणिपदेष्वपि अस्तीति गाविगोणि इत्यादीनाम् अपभ्रंशानामपि वाचकत्वं स्यात् इत्यापत्तिः।

एवमेव तीरविषयकबोधजनकत्वेन ईश्वरेच्छाविषयत्वं यथा तीरपदे तद्वत् गङ्गापदेऽपि अस्तीति गङ्गापदस्य तीरवाचकत्वापत्तिः। बोधकत्वप्रकारकेच्छया ईश्वरोच्चरितत्वं

117 श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः),संपादकः-,2012,(नारायणसूनुःकारिकावलीवा,385-पृष्ठसंख्या,राणसी , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।

118 जगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्यः),संपादकःपण्डित -,(दुण्डिराज शास्त्रीविशब्दशक्तिप्रकाशिका ,२०५९-सं. ,(कृष्णकान्तिप्रबोधिनीव्याख्यासहितं)पृष्ठसंख्या ,154-चौखम्बा संस्कृत संस्थान। ,वारणासी

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वाचकत्वमिति स्वीकारे तु अपभ्रंशेषु लाक्षणिकगङ्गादिपदेषु च बोधकत्वेच्छया ईश्वरोच्चरितत्वाभावात् अव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि अस्मादाद्युच्चरितशब्देषु अव्याप्तिप्रसङ्गः। बोधकत्वेच्छया भगवदुच्चरितसजातीयत्वं वाचकत्वमिति स्वीकारे, वेदस्थलाक्षणिकेष्वतिव्याप्तिः सादिदेवदत्तादिपदेष्वव्याप्तेश्च।

अत्रेच्यते-

तद्विषकबोधजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित भगवत्सङ्केतीयविशेष्यतावत्वं तद्वाचकत्वमिति स्वीक्रियते। एवं सति गोवाचकत्वं नाम गोविषयकबोधजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारता-निरूपितभगवत्सङ्केतीयविशेष्यतावत्वम् इति वक्तव्यम्।

गोविषयकबोधजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारता-निरूपितविशेष्यता भगवत्सङ्केतीया स्वीकर्तव्या। **'गोविषयकबोधजनकं भवतु गोपदम्'** इत्याकारिका भगवत्सङ्केतः अत्र विवक्षितः। तत्र गोविषयकबोधजनकत्वनिष्ठा प्रकारता गोविषयकबोध-जनकतात्वावच्छिन्ना, तन्निरूपितविशेष्यता गोपदनिष्ठा, तादृश विशेष्यतासम्बन्धेन ईश्वरेच्छाविषयत्वं गोपदे अस्ति न तु गाविगोणि इत्यादि अपभ्रंशेषु इति नातिप्रसङ्गः।

एवमेव तीरवाचकत्वं नाम तीरविषयकबोधजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यता भगवत्सङ्केतीयविशेष्यतावत्वम्।' तच्च तीरपदे अस्ति न तु गङ्गापदे। **'तीरविषयकबोधजनकं भवतु तीरपदम्'** इत्येव भगवत्सङ्केतस्य आकारात्।

अत्रायं पुनः पूर्वपक्षः - इच्छारूपसङ्केतस्य सम्बन्धत्वाभावेन पदपदार्थसम्बन्धात्मकशक्तित्वं न सम्भवति। तथाहि – **सम्बन्धिभ्यां भिन्नत्वे सति द्विनिष्ठत्वे सति विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं सम्बन्धस्य लक्षणम्।** भवदुक्तसम्बन्धलक्षणस्वीकारे 'नीलो घटः' इति विशिष्टबुद्धौ भासमानस्य अभेदसम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वाभावात् अव्याप्तिः। 'नीलो घटः' इति विशिष्टबुद्धौ अभेदभानं निराकृत्य, नव्यवैयाकरणैः अभिषिक्तस्य विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धस्य भानाङ्गीकारेऽपि तस्यापि द्विनिष्ठत्वाभावात् अव्याप्तिप्रसङ्गः। आधाराधेयभावादिषु अपि अव्याप्तिप्रसङ्गः। तथाहि आधाराधेयभावो नाम आधारता, आधेयता, उभयं वा स्यात्। आधारतायाः आधारमात्रवृत्तित्वात्, आधेयतायाः आधेयमात्रवृत्तित्वात्, आधाराधेयभावः सर्वथापि न द्विनिष्ठः। यदि आधारता स्वरूपसम्बन्धेनाधारे, निरूपकतासम्बन्धेन चाधेये वर्तते इति द्विनिष्ठेत्युच्यते, तदा सङ्केतोऽपि द्विनिष्ठः। **'घटविषयकबोधजनको भवतु घटशब्दः'** इत्याकारिकायाम् ईश्वरेच्छायां घटशब्दः विशेष्यः, तत्र जनकत्वं, तत्र च बोधः, तत्र च विषयितासम्बन्धेन घटः प्रकारः। एवञ्च इच्छा विशेष्यतासम्बन्धेन शब्दे, प्रकारतासम्बन्धेन च घटे(अर्थे) वर्तते। न च विशेष्यतासम्बन्धस्य प्रकारतासम्बन्धस्य च वृत्यनियामकत्वात् द्विनिष्ठत्वं सङ्केतस्य न घटते इति वाच्यम्। एवं सति निरूपकतासम्बन्धस्यापि वृत्यनियामकतया आधाराधेयभावादीनां अपि द्विनिष्ठतायाः दुर्घटत्वात् तस्मात् सम्बन्धलक्षणे द्विनिष्ठत्वमित्यनेन द्विसम्बन्धित्वस्यैव विवक्षणीयतया सङ्केतस्य सम्बन्धत्वम् उपपद्यते।

तथा च **'सम्बन्धिभिन्नत्वे सति द्विसम्बन्धित्वे सति विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं सम्बन्धत्वमिति'** फलति।

अत्र पुनः पूर्वपक्षः - सम्बन्धत्वं च विशिष्टबुद्धिनियामकत्वम्। **'भूतलं घटवत्'** इत्याकारिका या विशिष्टबुद्धिः प्रत्यक्षात्मिका तन्नियामकत्वं घटभूतलसंयोगे अस्तीति समन्वयः। अत्रायं पूर्वपक्षः विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं यदि **विशिष्टप्रत्यक्षजनकत्वं** विवक्षितं तदा घटभूतलसंयोगादौ विशिष्टप्रत्यक्षनिरूपितायाः विषयविधया जनकतायाः विद्यमानत्वेन समन्वयसम्भवेऽपि परमाणुसंयोगे अव्याप्तिः। तत्र परमाणुसंयोगविषयिणी बुद्धिः न प्रत्यक्षम् अपि तु अनुमित्यादिरेव। तन्निरूपितकारणता परमाणुसंयोगे नास्ति। यदि विशिष्टबुद्धिविषयत्वमेव विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं विवक्षितं, परमाणुसंयोगविषयिणी अनुमित्यात्मिका या बुद्धिः तन्निरूपितविषयतायाः परमाणुसंयोगे विद्यमानत्वात् तत्र अव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि घटभूतलादौ अतिव्याप्तिः

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

दुर्वारा। 'भूतलं घटवत्' इत्याकारिका या बुद्धिः तन्निरूपितविषयतायाः प्रकारतादिरूपायाः घटादौ सत्त्वात् इति।

अत्रोच्यते-

विशिष्टबुद्धिनिरूपितविशेष्यताभिन्नप्रकारताभिन्न विषयताशालित्वमेव विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं विवक्षितम्। तच्च घटादौ नातिव्याप्तम्। इत्थं नीलो घटः इत्याकारकविशिष्टबुद्धिनिरूपितप्रकारताभिन्नविशेष्यताभिन्नविषयतायाः अभेदे(तादात्म्ये) विद्यमानतया तस्यापि संसर्गत्वं उपपद्यते। एवं एषः घटः(घटशब्दः घटवाच्यः।) सः पटः इत्याकारकविशिष्टबुद्धौ अर्थे पदवैशिष्ट्यावगाहिन्यां विशेष्यता तत्तदर्थस्य, प्रकारता तत्त्पदस्य, प्रकारताभिन्नविशेष्यताभिन्न -विषयता तु स्वजन्यबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितभगवत्सङ्केतीयविशेष्यतायाः अस्तीति सङ्केतघटितायाः तस्याः परम्परायाः सम्बन्धत्वम् उपपद्यते।

अत्रायं पूर्वपक्षः- सङ्केतस्य इच्छात्मकस्य सम्बन्धत्वे प्रमाणाभावेन निष्प्रतियोगिकतया च तत्कल्पनस्यापि असम्भवेन पदार्थोपस्थापकत्वासम्भवेन वृत्तित्वानुपपत्तिः। न च सङ्केतस्य सम्बन्धात्वाभावेऽपि सङ्केतघटितपरम्परायाः वृत्तित्वं निर्वहति इति वाच्यम्। तथापि अक्लृप्तस्य इच्छाविषयत्वस्य सम्बन्धत्वोपगमे स्वजन्यज्ञानविषयत्वसमानकालीनज्ञान-विषयत्वादिपरम्परायाः अपि विनिगमनाविरहेण सम्बन्धता प्रसङ्गः।

अत्रोच्यते -आधुनिकसङ्केतितेषु नदीवृद्धिदेवदत्तादिपदेषु अपि सङ्केतमूलकमेवार्थप्रत्यायकत्वं दृश्यते। तथा च **घटादिपदानि सङ्केतज्ञानपूर्वमर्थप्रत्यायकानि पदत्वात् देवदत्तादिपदवत्** इत्यनुमानेन इच्छाघटितसम्बन्धः सिद्ध्यति। न च ज्ञानादिघटितः सम्बन्धः। तस्य दृष्टान्ते असिद्धत्वात्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. न्.एस्.रामानुजताताचार्यः, संस्करण सङ्ख्या २००६, शाब्दबोधमीमांसा, नवदेहली, राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम्
2. विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः, (संपादकः-नारायणसूनुः), संस्करण सङ्ख्या २०१२, वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत अकादमी।
3. भवेन्द्र झा, संस्करणसंख्या 2003, वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायाः विमर्शः(लक्षणानिरूपणान्तः भागः),दिल्ली, नाग पब्लिशर्स।
4. गदाधरभट्टाचार्यः,(संपादकः-गोस्वामि दामोदरशास्त्री) संस्करणसंख्या वि.सं.२०६६, शक्तिवादः(मञ्जूषा, विवृति,विनोदिनी टीकात्रयोपेता), वारणासी, चौखम्भा संस्कृत संस्थान।
5. पत्तूरु सुब्रह्मण्यशास्त्रि, (संपादकः-प्रो.के.टि.पाण्डुरङ्गी) संस्करणसंख्या 2006, शाब्दतरङ्गिणी(with exposition in English), बेङ्गलूरु, द्वैतवेदान्त स्टडिस् एण्ड् रिसर्च फौण्डेशन्।
6. महामहोपाध्याय भीमाचार्यः,(संपादकः-वासुदेवशास्त्री), संस्करणसंख्या-1996, न्यायकोशः, पुणे, भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम्।
7. ए.पि. सच्चिदानन्दः, संस्करणसंख्या-2017, वृत्तिविचारः, शृङ्गेरी, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्।
8. महर्षिगौतमः) ,संपादकः ,2013 ,(महेश झा .डॉ - न्यायसूत्रम् (न्यायदर्शनम्) चौखम्बा ,वारणासी ,वात्स्यायनीयन्यायभाष्यसहितम् संस्कृत सीरीज आफिस।
9. नागेशभट्टः) ,संपादकः ,(जयशङ्करलाल त्रिपाठी - विभावप्रकाशिका)परमलघुमञ्जूषा ,२०४१ .सं. ,(बालबोधिनीव्याख्योपेतावारणासीचौखम्बा , कृष्णदासअकाडमी।
10. मम्मटाचार्यः),संपादकः ,(रिःकपिलदेवो गि - विसरलहिन्दीव्याख्या)काव्यप्रकाशः ,२०४६.सं. ,(सहितम्वारणासीचौखम्भा विश्वभारती। ,
11. महर्षिगौतमः, (संपादकः- डॉ. महेश झा), 2013, न्यायसूत्रम्(न्यायदर्शनम्) वात्स्यायनीयन्यायभाष्यसहितम्, पृष्ठसंख्या -228, वारणासी, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस।(न्या.सू.२.१.५४)

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID 21742442 8 Received on- 04/10/2018

छान्दोग्योपनिषदि यज्ञप्रकरणान्तर्गते आत्मतत्त्वविद्यानुकूल्ये धनविज्ञानसमीक्षणम्

रीतापाल
शोधच्छात्रा, संस्कृतविभागः, त्रिपुराविश्वविद्यालयः।

प्रमुखशब्दाः – अर्थशास्त्रम्, उपनिषद्, ब्रह्म

शोधसारः
सर्वासामेवोपनिषदामात्मतत्त्वनिरूपणे तात्पर्यम्। आत्मा हि ब्रह्म। अतः जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादनमुपनिषदां मुख्यभूतमुद्देश्यम्। छान्दोग्योपनिषद्यपि तदेवमुख्यतयावेदितम्। उपनिषद्भागो वा नामान्तरेण वेदान्तभागो वा प्राधान्येन वेदान्तर्गतब्राह्मणांशतयोपनिषद्यप्यात्मतत्त्वप्रसङ्गेन यज्ञप्रसङ्गावतरणं दृश्यते। ईदृशमेव हि छान्दोग्योपनिषदि दृष्टम्। तत्र यज्ञप्रसङ्गेन आत्मतत्त्वप्रतिपादनप्रसङ्गेन च वर्णाश्रम धर्मसम्पर्कात् मानवजीवने वित्तप्रसङ्गेऽपि अपरिहार्यतया समाविष्टो भवति। धनविद्या प्रभावः छान्दोग्योपनिषदि यज्ञसम्पर्केण ततश्च आत्मोपलब्धौ वैराग्यसाधनयात्रायामपि वित्तव्यवहारोपयोगमूलकतया च कथमुपयुज्यते तदेव छान्दोग्योपनिषदि यथोपात्तं तथैवावेदितं प्रस्तुतप्रबन्धेऽस्माकम्।

ब्रह्मतत्त्वप्रतिपादने एव सर्वासामुपनिषदां तात्पर्यम् 'तत्तु समन्वया'दिति ब्रह्मसूत्रे तथैव प्रतिपादितम्। अतः धनविद्याविषयकम् आलोचनम् कथं संगच्छते इति प्रश्नः सुतरामेव सुधियां धियमारोहति। वस्तुतस्तु एषणात्रयपरित्यागमन्तरेण चित्तशुद्धिर्न सम्भवत्येव। चित्तशुद्धिद्वारेणैव आत्मज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते। आत्मविज्ञाने उत्पन्ने सति अद्वयब्रह्मस्वरूपोपलब्धिर्भवति। एषणात्रयं तु वित्तैषणा लोकैषणा पुत्रैषणा चेति। विषयस्यास्य पर्यालोचनं बृहदारण्यकोपनिषदि याज्ञवल्क्यकाण्डे चतुर्थाध्याये सम्यक् समुपस्थापितम्। तद् यथा -- "........ एतद्ध स्म वै तत् पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः।..........।"[119]

चतुवर्णाश्रमविहितेषु कर्मसु जीवनरक्षणार्थम् जीविकाया प्रयोजनम् अङ्गीकृतम्। तत्र वित्तमूलं हि सर्वम् जीवनसाधनम्। तत्तु कथमपि परिहर्त्तुं न शक्यते। वित्तेन विना जीवननिर्वाहस्य न भवति शक्यसमाधानम्। अतः मानवजीवनस्य सम्यग् निर्वाहार्थं वित्तोपार्जनम् सुतरामेव अपेक्षितम्। यतो हि तत् स्वस्थजीवननिर्वाहस्य मूलाधारभूतं तत्त्वम्। जीवनस्यास्तित्वे स्वस्थतया संसिद्धे एव पारमार्थिक-सत्यविषयकजिज्ञासा स्वतः उदेति चरितार्थापि भवति निर्विघ्नम्। सोपानक्रमारोहणन्यायेन आत्मतत्त्वजिज्ञासुः उपनिषत्प्रतिपाद्यब्रह्मस्व-रूपरूपं पारमार्थिकतत्त्वमुपलब्धुं शक्नोति। प्रातिभासिक – व्यावहारिक –पारमार्थिकभेदेन सत्यस्य सत्तायाः वा त्रैविध्यमभ्युपेयते। वस्तुतस्तु व्यावहारिकदशायाम् मानवजीवननिर्वाहे प्रतिपदं वित्तस्य उपयोगः सदा सर्वत्र अङ्गीक्रियते। अतः मानवजीवनस्य भित्तिस्थानीयम् जीवनरक्षासाधनभूतम् वित्तम् जीवनस्य सर्वावस्थासु निखिलेषु आश्रमपर्यायेषु च उपनिषत्स्वपि अनालोचितं न स्थातुमर्हति। प्रासङ्गिकतयैव जीवनसम्पृक्ततया अर्थनैतिककार्यकलापस्य विवरणम् मोक्षशास्त्रेष्वपि उपनिषज्जातीयेषु आविर्भवति ग्रहणवर्जनपुरःसरम्। व्यावहारिकजीवने वित्तस्य अपरिहार्यतया जीवनधारणपोषणकारणात् शारीरमानसजगतः स्वस्थत्वे एव चित्ताकाशे परमरहस्यभूतपारमार्थिकसत्यविज्ञानार्थं जिज्ञासो-दयसम्भवात्। अस्मादेव कारणात् उपनिषत्प्रतिपाद्यमुख्यभूतविषयस्य ब्रह्म-विज्ञानस्य समीक्षणप्रसङ्गे वैचित्र्यसहित-धनव्यवहारमूलकस्य अर्थनैतिककार्यकलापस्य व्यावहारिकदशायाम् उपनिषद्स्वपि

119 बृहदारण्यकोपनिषत् – ४/४/२२ .

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्रयोगदर्शनात् तदनुकूलपर्यवेक्षणम् अस्माकम् आदरणीयं समुपलब्धम्। अतः आत्मतत्त्वविज्ञानसम्पृक्ते आलोचने धनविद्यालोचनमपि वैचित्र्यबहुलम् विशिष्टार्थसंवेदकं प्रतीयादित्यस्माकं सम्यगवधारणम् वेदितव्यम्।

अतोऽधुना उपनिषदां मूर्धन्यभूतच्छान्दोग्योपनिषदि ब्रह्मतत्त्वावेदनप्रसङ्गे ओचित्येन प्रासङ्गिकतया च प्रवर्तमानं धनविद्याविषयकं वास्तविकप्रयोगमूलं पर्यालोचनं प्रारभ्यतेऽस्माभिः।

धनविद्या हि मातेव हितकारिणी। सा हि उपायसहस्रैः निरन्तरम् अखिललोककल्याणकारिणी प्रवर्तमाना उपलभ्यते। विना वित्तं जीवनं न प्रवहति। सर्वासु अवस्थासु जीवननिर्वाहे सम्यग् विकाशे च धनं सातिशयमपेक्षते। मानवजीवनस्य सभ्यतासंस्कृतिविकाशे तस्य च विवर्तनमुखेन परिपूर्णताप्राप्तौ वित्तस्य उपयोगः सुतरामेव काङ्क्षिततमः। अतोऽत्रैव धनविद्याया प्रयोजनं सर्वातिशायीति अनुभूयते। प्रकृष्टपरिमाणवत्त्वेन धनस्य उत्पादनम् सर्वोत्कर्षेण च तस्य विभागं प्रजासु वण्टनं वा धनविद्यायामुपजीव्यभूतम्। एवमेव प्रकृष्टरूपेण उन्नयनमूलककार्येषु तथा प्रजानां भोगव्यवहारे वित्तस्य सम्यग् प्रयोगेऽपि धनविद्याया प्रधानतमः लक्ष्यभूतविषयो भवति। एतावता इदमेव प्रतीयते यत् प्रजाहितसाधनाय सर्वकल्याणकर्मप्रारम्भार्थं धनस्य उपयोगित्वमिति वैयासिकीये महाभारतेऽपि शान्तिपर्वणि अर्थस्य यथार्थोपयोगिविनियोगे अयमेव सन्दर्भ उपयुक्तोपमाद्वारेण सम्यक्तया उपस्थापितः-

"अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः सम्भृतेभ्यस्ततस्ततः।
क्रियाः सर्वा प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः॥"[120]

प्राचीनभारतीयशास्त्रग्रन्थेषु वित्तशास्त्रं नीतिशास्त्रमध्ये परिगणितं भवति स्म। अतः नीतिशास्त्ररूपम् अर्थशास्त्रं धर्मकामसाधनं भूत्वा समाजजीवनम् उत्तरोत्तरम् सर्वोत्कर्षेण विवर्तयति। शुक्राचार्यप्रणीते नीतिसारग्रन्थे एतत् तात्पर्यं महता प्रयत्नेन परिष्कृतं विशदीकृतञ्चेति।

120 महाभारतम्--८/२६ .

तद् यथा—

"सर्वोपजीवकं लोकस्थितिकृन्नीतिशास्त्रकम्।
धर्मार्थकाममूलं हि स्मृतं मोक्षप्रदं यतः॥[121]
अतः सदा नीतिशास्त्रमभ्यसेद् यत्नतो नृपः।
यद्विज्ञानान्नृपाद्याश्च शक्रजिल्लोकरञ्जकाः॥[122]
सर्वलोकव्यवहारस्थितिर्नीत्या विना न हि।
यथाशनैर्विना देहस्थितिर्न स्याद्धि देहिनाम्॥"[123]

प्राचीनभारतीयशास्त्रे धनविद्या वार्ताशब्देनापि सर्वत्र परिभाषिता उपलभ्यते। शुक्राचार्यप्रणीते नीतिसारे एवमुक्तम् –

"आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती।
विद्याश्चतस्र एवैता अभ्यसेद् नृपतिः सदा॥[124]
अर्थानर्थौ तु वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ।
वर्णाः सर्वाश्रमाश्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिताः॥[125]
कुसीदकृषिवाणिज्यं गोरक्षा वार्त्तयोच्यते।
सम्पन्नो वार्त्तया साधुर्नवृत्तेर्भयमृच्छति॥"[126]

अतः वार्ताविद्यायामेव कृषि-वाणिज्य-पशुपालनकुसीदव्यवहाराः धनोत्पत्तेः उपायरूपेण स्वीकृताः। महर्षिमनुनापि धनोत्पत्तेः प्रकृष्टोपायत्वेन वार्ताविद्याया माहात्म्यं प्रक्रीर्त्तितम्। तन्मते कृषि-वाणिज्य-पशुपालनादिरेव वार्ताशब्देन अभिधीयते। ततः एव हि प्रकर्षतः परिमाणतः आधिक्येन च धनागमः सम्भवति। तदुक्तं मनुसंहितायाम् –

"त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यात् दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम्।
आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः॥"[127]

मनुसंहिताया अष्टमे याज्ञवल्क्यसंहितायाश्च द्वितीये व्यवहाराध्याये धनागारतः ऋणादानव्यवस्था धनागमोपायत्वेन निर्णीता। कौटिलीये अर्थशास्त्रेऽपि वार्ताविद्या धनविद्यारूपेणैव परिकल्पिता। यथा तत्र उक्तम्—

121 शुक्राचार्यप्रणीते नीतिसारग्रन्थे--१/५ .
122 तथैव --१/६.
123 तथैव --१/११ .
124 तथैव-- १/१५२.
125 तथैव --१/१२४.
126 तथैव--१/१५६)
127 मनुसंहिता-७/४३)

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

क. 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च विद्याः।'[128]

ख. 'अर्थानर्थौ वार्तायाम्।'[129]

कौटिल्येनैव दण्डनीत्यायत्तायाः वार्ताविद्यायाः श्रेष्ठत्वमाख्यातम्। इन्द्रियजयप्रकरणे राजर्षिवृत्तव्याख्यानप्रसङ्गे तेनोक्तम् –

"अर्थ एव प्रधानः इति कौटिल्य, अर्थमूलो हि धर्मकामाविति"। त्रिवर्गसाधने अर्थस्यैव प्राधान्यम् स्वीकृतम्। अर्थविद्या हि वार्ताविद्या। तत्स्वरूपमाहुः कौटिल्यपादाः –"कृषिपाशुपाल्ये वाणिज्या च वार्त्ता धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिप्रदानादौपकारिकी। तया स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति कोशदण्डाभ्याम्।"[130]

"आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः, तस्य नीतिर्दण्डनीतिः अलब्धलाभार्था, लब्धपरिरक्षणी, रक्षितविवर्धनी, वृद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादनी च। तस्यामायत्ता लोकयात्रा। तस्माल्लोकयात्रार्थी नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्। नित्यमुद्यतदण्डः राज्यप्रशासकः प्रजानां जीवनरक्षनार्थं वार्ताव्यवस्थायाम् अभिनिरतः सन् आधिक्येन धनोत्पत्तिमाध्यमेन प्रजावृत्तिव्यवस्थांम् अविच्छिन्नां कुर्यात्।" तथा चोक्तम् कामन्दकीयनीतिसारे –

"आयत्तं रक्षणं राज्ञि वार्ता रक्षणमाश्रिता।
वार्ताच्छेदे हि लोकोऽयं श्वसन्नपि न जीवति॥"[131]
"न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्द्धनं तथा।
सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम्॥"[132]

प्रजाजीवनरक्षार्थम् अर्थनैतिककार्यकलापव्यवहारसाध्यं धनोत्पादनं भवति अभीस्पिततमम्। धनोत्पादनकार्यकलापाः कृष्याधिकारे सर्वक्षेत्रेषु खनिजद्रव्यव्यापारेषु पशुपालनकर्मसु वाणिज्येषु तथा धनागारतः ऋणदानादिकर्मणा बृद्धिविवर्द्धनकर्मसु परिव्याप्ता भवन्ति। तेन च प्रजानां वृत्तिच्छेदभयं कदापि नोत्पद्यते। वृत्तिश्च सम्भवति शारीरश्रमप्रभावतः बुद्धिवैभवनैपुण्यप्रभावतश्च। अतः उक्तं कामन्दकीयनीतिसारे—

"पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वार्ता वार्तानुजीविनाम्।
सम्पन्नो वार्तया साधुर्न वृत्तेर्भयमृच्छति॥"[133]

कृषिकर्मादिद्वारेण तथा प्रजाभ्यः करादानमाध्यमेन राज्ञः कोशगतधनसञ्चयवृद्धिर्भवति नित्यम्। प्रजाधिपतिः प्रशासकः प्रजाजीवनरक्षकः आयादधिकं व्ययं कदापि न कुर्यात्। अतोऽसौ अन्वहं तौ आयव्ययौ प्रत्यवेक्षेत। तथा चोक्तं कामन्दकीये—

"कोष्ठागारेऽभियुक्तः स्यात् तदायत्तं हि जीवितम्।
नात्यायं व्ययं कुर्यात् प्रत्यवेक्षेत चान्वहम्॥"[134]

आयद्वाराणि स्पष्टतः कामन्दकीयनीतिसारे यथातथ्यनिष्ठं यथार्थतश्च समुल्लिखितानि। तानि आधुनिकानामपि अस्माकं विस्मयमावहन्ति। तानि च आयद्वाराणि एवमुक्तानि—

"कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ।
खन्याकरधनादानं शून्यानां च निवेशनम्॥"[135]
"अष्टवर्गमिमं साधु स्वच्छवृत्तो विवर्द्धयेत्।
जीवनार्थमिहाजीव्यैः कर्तव्यः करणाधिकैः॥"[136]
"तथा यया प्रवर्तेत वृत्त्या क्षीणोऽपि पार्थिवः।
तस्यां तस्यान्न संरोधं कुर्यात् पण्योपजीविनाम्॥"[137]

प्रजानां धनोत्पत्तिस्थानेषु वृत्तिव्यवहारक्षेत्रेषु आयुक्तादिभ्योऽर्थात् राजकर्मचारिप्रभृतिभ्यः पञ्चधा भयं यथा न भवति तथा प्रशासकेन कर्तव्यमिति स्पष्टतः कामन्दकेन उल्लिखितम्। एतत्तु—

"आयुक्तकभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात्।
पृथिवीपतिलोभाच्च प्रजानां पञ्चधा भयम्॥"[138]

128 कौटिलीयार्थशास्त्र—१/२/१
129 तथैव—१/२/१
130 तथैव—१/४/१
131 कामन्दकीयनीतिसारे --१/१२.
132 तथैव—१/२०
133 तथैव—२/३/१४।.
134 तथैव--१/७७.
135 तथैव—५/८/७८।
136 तथैव—५/८/७९.
137 तथैव—५/८/८०.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

"पञ्चप्रकारमप्येतदपोह्यं नृपतेर्भयम।
आददीत धनं काले त्रिवर्गपरिवृद्धये॥"[139]

धनसंबर्द्धनचेष्टायाम् नित्यमभिरतः नृपति यथाकालम् प्रजानाम् अभ्युदयमूलककर्मसु तद्व्ययं कुर्यात् इति सदा मनसि ध्येयम्। यथोक्तम् कामन्दकीयनीतिसारे—

"संबर्द्धयेत् सदा कोशमाप्तैस्तज्ज्ञैरधिष्ठितम्।
काले चास्य व्ययं कुर्यात् त्रिवर्गपरिवृद्धये॥"[140]

धनोत्पादनमुखेन धनविबर्धनं तस्य च यथायथवण्टनं मनुनापि महता कण्ठेन घोषितम्—
"अलब्धञ्चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः।
रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत्॥"[141]
"एवञ्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम्।
अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्य्यादतन्द्रितः॥"[142]
"अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया।
रक्षितं वर्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं दानेन निक्षिपेत्॥"[143]

प्रजारक्षणकर्मनियुक्तानां कार्याधिकारिणां लोभतः कार्यार्थिशोषणात् प्रजापालकनृपतेर्नित्यतत्परता मनुसंहितातः अवधेया। अतः मनुसंहिताया सप्तमाध्याये मनुना यदुक्तं तद् आधुनिकयुगेऽपि अतीव उपादेयतया ग्राह्यम्। यथा—

"राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः॥"[144]
"ये कार्यार्थिभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्य्यात् प्रवासनम्॥"[145]

लोकतन्त्राधिकारी नृपतिः राष्ट्राधीनप्रशासनतन्त्रस्य प्रधानरूपेण तदधीनकार्याधिकारिभिः संमन्त्र्य राज्यशासनं कुर्यात्। तच्छासने प्रजानां सर्वोतोमुखं कल्याणं मनसि अवधानयोग्यं भवति। सर्वव्यपारेषु धनस्य प्राधान्यात् वित्तार्जने समधिकध्यानं दातव्यम्। प्रजाभ्यः करादानमन्तरेणापि वित्तोपार्जनस्य बलवत्तराणि स्थानानि प्राचीनेषु अर्थशास्त्रेषु परिज्ञापितानि । कृषिज-खनिजद्रव्याणामुत्पादनेन पण्यरूपेण सम्पाद्य वाणिज्यब्दारा धनोत्पादनविबृद्धिः स्यादिति सर्वकालीना रीतिः प्रचलति। प्राचीनकाले पशुपालनब्दारा सम्पद्समृद्धेः धारा अव्याहता आसीत्। सर्वत्रैव कृषिजानां खनिजानां पशुप्रभृतीनां तथा प्राणिजानां द्रव्याणां भोग्यपण्यरूपेण क्रयविक्रयरूपवाणिज्यद्वारा स्थलपथेन जलपथेन वा स्वदेशे विदेशे वा दैशिकवैदेशिकवाणिज्यव्यवहारेण राष्ट्रस्य धनभाण्डाररूपकोशसमबृद्धिः समधिकतया उपचिता अभूदिति आलक्ष्यते स्म।
बहुत्र मनुसंहितादिकामन्दकीयनीतिसारकौटिलीयार्थ शास्त्रेषु साक्षात् वार्ताप्रसङ्गे आयद्वाररूपेण धनबृद्धिसूचकम् अर्थनैतिकप्रतिष्ठारूपम् ऋणदानादानमपि नोल्लिखितम्। विचारव्यवस्थाप्रकरणे व्यवहारनिरूपणप्रसङ्गे ऋणदानमाध्यमेन बृद्धिग्रहणेन अर्थोपार्जनोपायः समुपवर्णितः उपलभ्यते। कृषि-खनि-पशुपालन-वाणिज्यादिव्यापारेषु धनविनियोगस्य सापेक्षतया बलवतः धनागारस्य स्वामिनः सकाशात् ऋणग्रहणम् कदापि अपरिहार्यम् अनिवार्यञ्च भवति। तादृशात् अर्थनैतिकप्रतिष्ठानात् कालनियतऋणग्रहणार्थं गृहीतमूलधनात् अधिकं बृद्धिसञ्ज्ञकं कुसीदं देयं भवति। बन्धकादिरूपेण न्यासरूपेण च उत्तमर्णाधमर्णसंयोगविशेषेण उत्तमर्णस्य बृद्धिप्राप्तिद्वारा कुसीदलाभद्वारा वा धनार्जनं धनोत्पादकव्यपारेषु च सहयोगः सुतरामेव स्पष्टतया प्रतिभाति। अर्थशास्त्रेषु

138 तथैव—५/८/८२.
139 तथैव –५/८/८३ .
140 तथैव –५/८/८७।
141 मनुसंहिता –७/ ९९
142 तथैव—७/१००.
143 तथैव—७/१०१.
144 तथैव—७/१२३.
145 तथैव –७/ १२४.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वित्तविषयकपर्यालोचनमुखेन वार्ताधीनतया धनविद्याविषयतया वा यानि उपादानानि प्राचीनशास्त्रेषु अस्माभिरधिगतानि तेषामेव उपस्थितिद्वारेण ब्रह्मविद्याप्रतिपादकोपनिषच्छात्राण्यपि समुपबृंहितानि।

मुख्योपनिषद्वाङ्मये सामवेदान्तर्गता छान्दोग्योपनिषद् ज्ञानज्योर्तिरालकं विश्वजगतः सर्वार्थविद्योतकमिव विराजते। पारमार्थिकसत्यस्वरूपब्रह्मतत्त्वावेदिकासत्यपि व्यवहारिकजगत्तत्त्वमपि नोपक्षते उपनिषदियम्। मनुष्यसमाजमन्तरेण विश्वजगतः परमार्थसत्स्वरूपवेत्ता कोऽपि भवितुं नालम्। वेदानामन्ते वेदान्तेऽपि आर्यसमाजसंस्कृतिरेव प्रधानतया वरीवृत्यते। चतुवर्णाश्रमविधृते समाजेऽस्मिन् विशिष्टा काचन संस्कृतिधारा सुप्राचीनकालादेव प्रवहति। सुदृढार्थामूलप्रतिष्ठितसमाजशक्तिं विना समाजान्तर्गतमनुष्याणां प्रशान्तवाहिस्थितिदार्ढ्यं न सम्भवति। लोकतन्त्राधिकृतथसमाजे योगक्षेमसाधनधनस्य प्रभुत्वमेव उपनिषद्साम्राज्येऽपि सर्वत्र विराजमानं दरीदृश्यते। वेदसाहित्यस्य संहिताभागेषु ब्राह्मणभागेषु च देवताप्रसादनतः इहलौकिकसुखसाधनप्राप्तौ ऐकान्तिकी प्रार्थना समुपलभ्यते। पारलौकिकं सर्गसुखन्तु तत्पश्चात् विभावनीयम्। ऐहिकभोगैश्वर्यलाभार्थं स्वतः एव सर्वाश्रमप्रतिष्ठाभूमिरूपस्य गृहस्थाश्रमस्य सर्वज्येष्ठत्वेन सर्वगरिष्ठत्वेन च धर्मशास्त्रेषु अभ्युपेतस्य निरन्तरमायासः उपलभ्यते। यज्ञसम्भूता एतादृशी इहलौकिको आमुष्मिकी च सुखभोगकल्पना यज्ञतत्त्वविश्लेषणपराणां याज्ञिकमीमांसकानामभिमता। यज्ञानुष्टानं बहुलवृत्तश्रमसाधम्। अतः यज्ञकर्मैव धनवतां यजमानानां स्वायत्तम्। राजानः अपरेच ये सामाजिका बहुवृत्तस्वामिनः त एव यज्ञं कर्त्तुं शक्नुवन्ति। यज्ञोपकरणानां वित्तबहुलसाध्यत्वात् हीनवित्तानां स्वल्पवृत्तानां वा यज्ञानुष्ठाने असामर्थ्यमेव सूचितं श्रौतसूत्रेषु गृह्यसूत्रेषु च। यज्ञद्रव्यसम्भारक्रयार्थं वित्तमपेक्षितम्। यज्ञानुष्ठानोपयोगिभूमिगृहादिनिर्माणेऽपि धनस्य प्रयोजनम् अवश्यं स्वीकार्यम्। शारीरश्रमप्रयोगेन बुद्धिवैभवविनियोगेन च श्रमद्वैविध्ययोगात् यज्ञाङ्गसौधनिर्माणं सम्यक्तया परिनिष्पद्यते। कायिकश्रममूल्यं कायिकश्रमजीविनां बुद्धिवैभवजश्रममूल्यं बुद्धिजीविनां यागद्रव्यसंग्रहरतानां कायिकश्रमनिष्पाद्यकर्मप्रवृत्तानां पौरोहित्यकर्मणि निष्णातानां ऋत्विजां च धनव्यवहारेणैव सम्पद्यते। एवमेव बहुवित्तायाससाध्ये यज्ञसम्पादने अपरिमित धनव्ययोऽपेक्ष्यते।

छान्दोग्योपनिषदि यज्ञतत्त्वस्यापि प्रभावः परिलक्ष्यते। यज्ञभावनातः सम्पूर्णतया विच्युतिः उपनिषदि अस्यां नानुभूयते। क्रियासाध्ययज्ञस्य रूपकावरणेन ग्रहणात् यागगतानां द्रव्यदेवताक्रियाणां प्रतीकरूपेण अवलम्बनात् वैदिकचिन्ताजगति अभूतपूर्वमेकं विष्मयोत्पादकदार्शनिकचिन्ताधारायाम् व्यावहारिकजगत्तत्त्वविषयकम् आपेक्षिकं तत्त्वं परिहाय पारमार्थिकसत्ताविष्करणेन रूपान्तरमेकं युगान्तरञ्च प्रादुर्भूतम् आलक्षितम्।

छान्दोग्योपनिषदियम् अष्टभिरध्यायैर्विभक्ता प्रत्यध्यायञ्च बहुभिः खण्डैः संयुक्तम्। यज्ञाधिकारतः उपासनापद्धतिमाश्रित्य ब्रह्मतत्त्वावेदने निरतायाम् उपनिषदि अस्यां विचित्रविषयावतारणमुखेन व्याख्यानतत्परत्वमुपलभ्यते। उपनिषदोऽस्या प्रत्यध्यायं प्रसङ्गक्रमेणैव अर्थनैतिककार्यकलापा आविर्भूताः परिलक्ष्यन्ते।प्रथमाध्यायस्य प्रारम्भादेव यजमानस्य काम्यफलसमृद्धिः सूचिता तत्र ब्रीहियवादीनाम् शस्यानाम् उल्लेखः सुस्पष्टातया समुपलभ्यते। द्वितीयखण्डे ज्योतिष्टोमादियागानुष्ठानस्य सूचनात् यज्ञे प्रभूतवित्तव्ययसम्बन्ध सूचितः। तृतीयखण्डे अन्नस्य उल्लेखात् कृषिकर्मविधेः स्पष्टता अवधृता भवति। चतुर्थखण्डे मत्स्यविषयकप्रस्तावात् मत्स्यजीविनां मत्स्यपालनस्य तद्विक्रयस्य च परिचयः प्राप्यते। पञ्चमे खण्डे यजमानस्य ऋषेः बहुपुत्रकामनातः जनसम्पद्बृद्धिः सूच्यते। षष्ठे खण्डे सुवर्णस्य उल्लेखेन खनिजद्रव्याणाम् सुवर्णरजतादीनां लोहताम्रादीनाञ्च सुलभता सूचिता भवति। सप्तमे खण्डे वीणायन्त्रसहितसङ्गीतकलाया उल्लेखेन

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

तौर्यत्रिकम् अर्थात् नृत्यगीतादीनां शिल्पकलानाम् लोकसमाजे अर्थोपार्जनसाधनभूतानां समुल्लेखः दृश्यते। एतत्प्रसङ्गेनैव स्पष्टतः समधिकधनलाभः शिल्पकलाया फलरूपेण समुल्लिखितः उपनिषदि अस्याम्। द्वादशे त्रयोदशे च खण्डे पुनरपि अन्नोत्पादनस्यैव जयगानं श्रूयते। अष्टमखण्डे पुनरपि अन्नोत्पत्तिप्रसङ्गः अवतारितः दृश्यते। तत्र अन्नोत्पत्तिकारणरूपेण जलस्य आवश्यकतापि स्पष्टतः उल्लिखिता। नवमे खण्डे उत्तरोत्तरम् उत्कृष्टतरजीवनलाभस्य प्रसङ्गः उत्थापितः। तत्र जीवनमानस्य उन्नयनद्वारेण समग्रपरिवारस्य समृद्धिः सूचिता भवति। दशमे एकादशे च खण्डे उषस्तिचाक्रायणमूलाख्यानप्रसङ्गेन जीवनरक्षार्थम् अन्नोत्पादनस्य अपरिहार्यत्वं समुल्लिखितम्।

द्वितीयाध्याये चतुर्विंशतिखण्डेषु अनुकूलपर्यावरणे अन्नसमृद्धिद्वारा कृषिसमृद्धिस्तथा पशुसम्पत्समृद्धिरपि स्पष्टतः समुलिखिता।

तृतीयाध्याये एकोनविंशखण्डेषु पुनरपि पुष्टिकरखाद्योत्पादनोल्लेखेन अन्नस्य साधारण्यनेन तथा मुख्यतः कृषिसम्पदः समृद्धिरेव सूचिता। अनेन सह पशुसम्पत्समृद्धिरपि तत्र प्रसङ्गक्रमेणैव समुल्लिखिता। एवमेव रजतसुवर्णादीनां साक्षात्समुल्लेखेन खनिजशिल्पसमृद्धिरपि स्पष्टतः सूचिता समुपलभ्यते।

चतुर्थाध्यायस्य सप्तदशखण्डेषु विशेषेण पशुसम्पश्मत्समृद्धिः, पुनरपि अन्नसमृद्धिद्वारेण कृषिसमृद्धिः एवमेव खनिजसमृद्धिः तथा कृषिजखनिजद्रव्यनिर्मितशिल्पसमृद्धिः सूचिता। अत्र सुवर्णरजतादिनिर्मितशिल्पकर्मद्वारा खनिजशिल्पसमृद्धिः यथा सूच्यते तथैव दारुशिल्पस्य चर्मशिल्पस्य च तथा भैषज्यद्रव्याणां समुल्लेखेन अर्थनैतिककार्यव्यवहारस्य समृद्धिः सुस्पष्टम् उल्लिखिता उपलभ्यते। अनेन प्रसङ्गेन चिकित्साविज्ञानस्य पुष्टिविज्ञानस्य धातुविज्ञानस्य विचित्रशिल्पविज्ञानस्य च सूचनेन समाजान्तर्गतमनुष्याणां शिक्षास्वास्थ्यजीविकादीनां परिचयोऽपि लभ्यते।

पञ्चमाध्याये चतुर्विंशखण्डेषु विशेषेण मानवजीवने वित्तस्य अपरिहार्यत्वं समुल्लिखितम्। वित्तमन्तरेण मानवजीवनम् शिक्षास्वास्थ्यजीविकाशून्यं भवति। इदन्तु पञ्चमाध्यायस्य तृतीयखण्डे स्पष्टतः उल्लिखितम्। खण्डान्तरेषु अन्नसुवर्णादीनाम्मुल्लेखेन कृषिजखनिजशिल्पकर्मणां समृद्धिः सूच्यते। एवंक्रमेणैव पशुपक्षिणामुल्लेखेन पशुपक्षिसंग्रहे तथा पशुपालनकर्मणि च उद्योगः परिलक्ष्यते।

पञ्चदशखण्डे धनसम्पदः समृद्धिबाहुल्यम् इष्टतमं परिदृश्यते। अन्यत्र खण्डेषु बहुत्र विचित्रशिल्पद्रव्याणां कृषिजखनिजानां, भेषजद्रव्याणाम् ओषधिरूपेण वर्तमानानां रोगनिरामयकारकाणाम् समुल्लेखः समुपलभ्यते। इष्टापूर्तकर्मणां समुल्लेखेन धनमूलकानां उद्योगानां सूचनात् उपनिषदि अर्थनैतिकस्थितेः काचन समुन्नता चित्ररेखा समुपलभ्यते। इतस्ततः पञ्चमाध्यायगतेषु खण्डेषु कृषिज-खनिज-प्राणिजद्रव्याणाम् उपस्थितिद्वारेण तत्कालीनाया वाणिज्यव्यवस्थाया परिचयोऽपि सुलभो भवति।

पञ्चमाध्याये प्राधान्येन च कृषिजखनिजसम्पदाम् पशुसम्पदाम् तदुत्पन्नभोगोपकरणभूतपण्यरूपशिल्पकर्मणाम् समुल्लेखेन तत्सम्पृक्तं वाणिज्यमपि सुतरामेव अवगम्यते। षष्ठाध्यायेऽपि अनुकूलपरिवेशे अन्नसृष्टेरुल्लेखात् कृषिकर्मसमृद्धेः स्पष्टता बोध्यव्या अण्डज-जीवज-उद्भिज्जानां समुल्लेखेन यथा प्राणिजगतः तथैव उद्भिद्जगतोऽपि परिचयः उपलभ्यते। एवमेव स्वर्णरजतलोहादीनां प्रसङ्गतः उल्लेखात् खनिजसमृद्धिरपि विस्पष्टं सुच्यते एव। एवमेव गवादिपशूनां व्याघ्र-सिंह-वृक-वराहप्रमुखानां प्राणिनां कीटपतङ्गादीनां च समुल्लेखेन प्राणिजगतः परिचयः समुपलभ्यते। पक्षिणामपि परिचयः प्राप्यते।

सप्तमाध्याये प्रथमे द्वितीये तृतीये च खण्डे अधीतव्यविषयाणाम् एका तालिका प्रदत्ता दृश्यते। विषयाणां तेषाम् अध्ययनात् ऐहिकसम्पद्समृद्धिः भवत्येवेति

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

विज्ञेयम्। सप्तमाध्याये अष्टमम् खण्डमारभ्य षड्विंशखण्डपर्यन्तं पार्थिवसम्पद्लाभार्थं तथा शारीरमानसबलबृद्धिद्वारेण नैपुण्यरूपवैभवसम्पादनेन शारीरमानसस्वास्थ्यसम्पन्नता तथा ऐहिकसम्पद्विबृद्धिसम्पादनं द्योतितं भवति।

अष्टमाध्यायेऽपि राज्ञः राज्यप्रशासनादेव तस्यानुशासनेन प्रजानां जीविकालाभः राजधान्यां जनपदे अथवा क्षेत्रभागेषु सम्भवति इति सूच्यते। अथापि तत्र प्रजानां कर्मनैपुण्यबलेन जीविकास्थितेः उत्कर्षतारतम्यं भवतीत्यपि सूचितम्। प्रजानां जीवनमानोत्कर्षस्तु रोगादिशून्यदीर्घजीवनदर्शनात् हिरण्मयालोकेन आलोकितं भवेदिति अनुमीयते। अष्टमाध्यायस्य पञ्चदशखण्डपर्यन्तं सामाजिकमानवस्य समुन्नतजीवनमानस्य परिचयः उपलभ्यते। तत्र कृषि-पशुप्रभृतिसम्पदा सम्पन्नमानवः यथेष्टम् अन्नपानादिभोगेन तृप्तः सन् गन्धमाल्यघृतवादित्रादिद्वारेण विनोदनेन चित्तप्रसादनात् उत्तमालंकारभूषितः सन् सुवस्त्रपरिधानेन च शोभमानः वसनेन अलंकारेण च आत्मानं तथा संस्कुर्वन् रोगमुक्तं दीर्घजीवनम् इच्छतिस्म दरीदृश्यते।

छान्दोग्योपनिषदि अष्टसु अध्यायेषु प्रायेण सर्वत्र अन्न-पशु-स्वर्ण-रजतादीनामुल्लेखेन कृषिज-खनिज-प्राणिज-शिल्पपण्यद्रव्याणाम् वाणिज्यसम्प्रसारणमपि स्पष्टतः विज्ञायते। कृषि-खनि-पशुसम्पृक्तशिल्पद्रव्याणाम् वाणिज्यद्वारेण धनोत्पादनबृद्धिः प्रजानां जीविकालाभः सुलभः इति च संसूच्यते। यत्र कृषि-खनि-पशु-वाणिज्यादीनां समृद्धिः समाजे राष्ट्रसुशासनबलेन दृष्टिगोचरतामुपैति तत्र एतेषु क्षेत्रेषु अर्थसाहाय्यकारिणां वित्तप्रतिष्ठानानां ऋणदानकारिणां उपस्थितिः अवश्यमेव विभावनीया। मनु-याज्ञवल्क्य-गौतमस्मृतिषु तथा कामन्दकीयनीतिसार-शुक्रनीतिसारः-कौटिलीयार्थशास्त्रेषु वार्ताशब्देन परिभाषितस्य अर्थशस्त्रस्य परिचयात् अस्याम् छान्दोग्योपनिषदि समुपलब्धस्य अर्थनैतिकव्यवहारस्य समुज्वलमेकं विशिष्टं चित्रं प्रतिभाति। धनविद्यागृहीतोपादानानाम् अष्टाध्यायात्मिकायाम् अस्याम् छान्दोग्योपनिषदि पाठप्रसङ्गेन पदे पदे विचित्रव्यवहारिकरूपेण समुपस्थितेः सुदृढार्थनैतिकचित्रस्य रूपरेखा अस्माकम् मनसि अवतीर्य अस्मद्बुद्धिप्रदीपं समुद्भासयति।

अस्मदालोचिते प्रबन्धसन्धर्भे आत्मतत्त्वप्रतिपादिकायामपि उपनिषदि अर्थनैतिकतत्त्वस्य व्यवहारिकमूल्यायनम् छान्दोग्योपनिषदः विचित्य विचित्य प्रासङ्गिकपर्यवेक्षणं कृतम्। अधुना उपनिषद्गतप्रासङ्गिकस्थलानि अर्थनैतिकतत्त्वमूलसूचकानि उदाह्रियन्ते।

1. धनविषयकम् उदाहरणम् – १/७/६
2. उपासना मानवानाम् ऐहिकाम्भ्युदयकामनामूला—१/२/१२, १/२/१३, १/३/१४.
3. उत्तरोत्तरोत्कृष्टजीवनलाभेच्छा—२/९/२
4. कृषिकर्मणि बृष्टेरुपयोगः—२/२/३
5. अन्नम्—१/१२/५, २/८/३.
6. भोजनम् पानं च--- ३/६/१
7. भक्ष्यम् अन्नम्--- ३/४/२, ३/५/२, ३/३/२, ३/२/२.
8. दीर्घजीवन-कीर्ति-प्रजा-पशुसम्मृद्धिकामना--- २/१४/२, २/१५/२, २/१६/२, २/१७/२, २/१८/२, २/१९/२, २/२०/२.
9. पक्षिविषयकम् उदाहरणम्— २/९/४ ,
10. पशुविषयकम् उदाहरणम् --- २/९/२, २/६/१-२,
11. उत्कृष्टजीवनविषयकम् उदाहरणम्—२/७/२ ,
12. ऋतु-नदीप्रमुखानां कृषिसमृद्धिहेतुकत्वम्—२/४/१,२/५/१ ,
13. व्रीहि- यव- तिल- माष- सर्षप-श्यामाकतण्डुलविषयकं विवरणम्--- ३/१४/३, ५/१०/६,
14. धनपरिपूर्णा पृथिवी--- ३/११/६,
15. कीर्ति-देहलावण्य-वल-उजर्स्विताविषयं वर्णनम्--- ३/१३/२-५,
16. व्याधिविषयकं वर्णनम्--- ४/१०/३,

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

17. गवादिपशु - स्वर्णहार- अश्वतरी-रथप्रमुखविषयकं वर्णनम्--- ४/२/१, २, ४ ,
18. चिकित्साविषयकं वर्णनम् --- ४/१७/८,
19. धातुद्रव्यविषयकं वर्णनम् --- ४/१७/७ ,
20. दारु-चर्मशिल्पविषयकं वर्णनम्--- ४/१७/७,
21. सर्वौषधिविषयकं वर्णनम् – ५/२/४,
22. अन्न-पशुविषयकं वर्णनम्--- ५/१९-२३,
23. धनदानविषयकं वर्णनम् – ५/११/५,
24. <u>वित्तप्रार्थना</u>विषयकं वर्णनम्--- ५/३/६,
25. कांस्य-चर्मशिल्पविषयकं वर्णनम्—५/२/७,
26. बृक्षवर्णनम् – ६/११,
27. नदीसमुद्रादिवर्णनम्—६/१०,
28. मधु- व्याघ्रादिपशुविषयकं वर्णनम् – ६/९,
29. अन्नम् – ६/४, ५,६,७, ६/२/४ , ७/४/२, ७/९/१-२,
30. लवणम् – ६/१३/१, २, ४/१७/७,
31. अलंकारवस्त्रवर्णनम् – ८/८/१-५, ८/९/१-२,
32. अन्नपान-गन्धमाल्य-घृतवादित्रादिवर्णनम् – ८/२,
33. राजानुशासनतः जीविकास्थाननिर्वाचनम् – ८/१/५,
34. गो-अश्व-हस्ति-हिरण्य-भृत्य-भार्य्या-भूसम्पत्ति-अट्टालिका-स्वर्ण-मुक्ताप्रमुखवर्णनम् – ७/२४/२,
35. सुखविषयकवर्णनम्—७/२२,
36. पुत्रपशुसम्पद्कामनाविषयकं वर्णनम् – ७/१३/१/, ७/१४/१– ७/२२,
37. पुत्रपशुविषयकवर्णनम् – ७/३/१,
38. कृषिपशुसमृद्धिः वर्णनम् –७/१०/१,
39. पशुपक्षिकीटपतङ्गादिवर्णनम्– ७/८/१,
40. परशुः(लोह निर्मितकुटार) – ६/१६,
41. रजतसुवर्णदिधातुवर्णनम् – ३/१९/२,
42. विद्याविषयविषयकं वर्णनम् – ७/१/२, ४ , ७/२/१, ७/७/१,
43. पशुविषयकं वर्णनम् – २/११/२-२/२०/१,

प्राचीनार्थनीतिशास्त्रेषु धर्मशास्त्रेषु च अर्थनीतिविषयकं प्रासङ्गिकं ऋणदानप्रसङ्गालोचनम् अस्मन्निबन्धानुकूलम् भवेदिति तेषां शास्त्राणां नामान्युल्लिख्य ऋणदानप्रकरणप्रसङ्गस्थानान्यपि समुल्लिख्यन्ते।

ऋणदानप्रसङ्गः

१) मनुसंहिता

२) याज्ञवल्क्यसंहिता

३) गौतमस्मृतिः

४) कौटिलीयार्थशास्त्रम्

५) शुक्रनीतिसारः

१) मनुसंहिताया अष्टमाध्यायः व्यवहारविषये ऋणदानप्रकरणम्, श्लोकः - ८/१३९-८/१९६,

२) याज्ञवल्क्यसंहिताया व्यवहारविषये ऋणदानप्रकरणम्, श्लोकः - २/३७-२/६४,२/६५, २/६७,

३) गौतमस्मृतिः, श्लोकः - १०/१, १०/६, १२/४, १२/५ ,

४) कौटिलीयार्थशास्त्रम् – ३/११/६३, ३/१२/६४,

५) शुक्रनीतिसारः, श्लोकः — ४/५/३२२-४/५/३२६,

खनिजानां सुवर्णादिधातूनाम् आकरजानां महार्घमणिरत्नादीनां धनविद्यान्तर्गतया तेषां मन्वादिसंहितासु तथा शुक्रनीतिसार-कामन्दकनीतिसार- कौटिलीयार्थशास्त्रेषु च उपात्तानि विवरणानि उपनिषद्विषयके अस्मत्प्रबन्धे अपरिहार्यतया अवश्यम्भाविरूपेण विश्लेषणमुखेन प्रासङ्गिकतया च उल्लेखमर्हन्ति। अतोऽधस्तात् तेषां परिचयः प्रदीयते—

प्राचीनभारतीयार्थशास्त्रेसु धनविद्याविषयक-मालोचनं पारिभाषिकार्थे वार्तायामन्तर्भुक्तम्। वार्तायां कृषिप्रसङ्गेन खनिविषयकप्रसङ्गेऽपि उत्थापितः। खनिजद्रव्याणाम् उपयोगस्तु समाजे महतीं भूमिकामास्थापयति। धातुद्रव्याणि यथा खनिजानि तथैव बहुमूल्यरत्नादिकान्यपि। धातुद्रव्याणि बहुप्रकाराणि भवन्ति। तथैव

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

रत्नादीनि समुद्र गतानि मुक्ताप्रवालादीन्यपि तत्र अन्तर्भवन्ति। अतः मनु-याज्ञवल्क्य-शुक्र-कामन्दक-कौटिल्यप्रणीतेषु शास्त्रेषु आकरकर्मान्तविषयक-मालोचनं धातुरत्नादीनाम् आविष्करणं तथा तैः शिल्पद्रव्यनिर्माणम् प्रासङ्गिकतयैव अस्माकं दर्शनपथमुपैति। एवमेव मनु-याज्ञवल्क्यव्यतिरिक्तेषु अष्टादशस्मृतिशास्त्रेष्वपि प्रसङ्गान्तरच्छलेन धातु-निर्मितद्रव्याणां समुल्लेखेन बहुविचित्राणां सुवर्णरजतलोहादीनां धातूनां विशिष्टपरिचयः समुपलभ्यते। अतः तत्रापि खनिजद्रव्याणाम् धातूनां रत्नानां च समुत्पत्तिः तैश्च धातुद्रव्यैः रत्नैश्च सामाजिकव्यवहारोपयोगिशिल्पद्रव्यनिर्माणेन ततश्च क्रयविक्रयादिवाणिज्यद्वारेण अर्थनैतिककार्यकलापः संसूच्यते एव। उपरिवर्णित-प्रतिपाद्यविषयस्य यथा मनु-याज्ञवल्क्य-शुक्र-कामन्दक-कौटिल्यादिशास्त्रेषु समुपवर्णनमुपलभ्यते तथेदानीं तेषां मन्वादीनां ग्रन्थतः समुल्लिख्य समुपस्थापयामो वयम्—

१) मनुसंहिता (आकरकर्मान्तविषयकं समुद्धरणम्)
खनिविषयकालोचनसमुद्धृतिसूची-
सप्तमाध्यायश्लोकः - ६२, ७५, ९६, १३०, १३८, २२२,

२) याज्ञवल्क्यसंहिता(आचाराध्यायः)
प्रथमाध्यायश्लोकः- १८२, (द्रव्यशुद्धिप्रकरणे खनिजद्रव्यविवरणम्)
(गृहस्थधर्मप्रकरणे वृत्तिनिर्वाचने धनविद्याविषयविषयकं विवरणम्)

"प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्।
कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम्॥[146]

राजधर्मप्रकरणे आकरकर्मान्तविवरणम्, श्लोकसंख्या- ३२२, ३२८, ३५२, ३५३, ३६२, ३६६।
तृतीयोऽध्याये (प्रायश्चित्ताध्याये) आपद्धर्मप्रकरणम् आपत्कालीना वृत्तिव्यवस्था, श्लोकसंख्या ---३८, ४२।

"कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः।
सेवाऽनूपं नृपो भैक्षमापत्तौ जीवनानि च ॥"[147]

शुक्रनीतिसारः चतुर्थाध्याये द्वितीयोप्रकरणे रत्नादिवर्णनम् श्लोकसंख्या — ४०-८६ ।
चतुर्थाध्याये द्वितीयप्रकरणे (धातुवर्णनम् तथा सुवर्णादिधातु-मुद्राविवरणम्)। श्लोकसंख्या--२/८७-२/१०६।
चतुर्थाध्याय तृतीयप्रकरणम्— रसायनसंयोगात् धातूनां शुद्धीकरणं, धातुभाण्डादिनिर्माणम्, कृत्रिमस्वर्णरत्नादिक्रियाविज्ञानमलंकारनिर्माण कौशलम्, काचपात्रादिनिर्माणम्, लोहशस्त्रास्त्र निर्माणम्, श्लोकसंख्या--७३, ७४, ७५, ८३, ८७, ८८, ८९, ९५, ९६,
कौटिल्यार्थशास्त्रे द्वितीयाधिकणे धातुसमीक्षा, श्लोकसंख्या --११-१४,१६-१८,
कामन्दकनीतिसारे चतुर्थसर्गे सप्तम प्रकरणे आकरज खनिजद्रव्याणां सुवर्णादिवज्रमणिमुक्तादीनामुत्पत्तिस्थानविवरणम्। श्लोकसंख्या — ५०-५६,
चतुदर्शसर्गे विंशतितमप्रकरणे सुवर्ण-धातुप्रमुख्यानां उत्पत्तिप्रकारवर्णनम् , श्लोकसंख्या —१४/२०/३ ।
चतुर्दशसर्गे एकविंशतितमप्रकरणे सुवर्णादिकांस्यलोहताम्रादिखनिजद्रव्याणाम् उल्लेखः, श्लोकसंख्या – १४/२१/२६,
चतुर्दशसर्गे एकविंशतितमप्रकरणे—

कोशो दण्डश्च कुप्यञ्च विष्टिर्वाहनमेव च
हिरण्यधान्य वस्त्राणि वाहनानि तथैव च।
तथान्ये द्रव्यनिचयाः प्रजातः सम्भवन्ति हि।[148]

धनविद्याश्रितविचित्रवृत्तीनाम् वार्ताशब्देन व्यवहारसमुल्लेखः –१४/२१/२७ ।
अर्थविद्याश्रित राजकोशवर्णनम् १४/२१/३३, १४/२१/३४ ।
वस्त्रमणिमुक्ताद्युत्पत्तिस्थानानां वर्णनम् - २१/५१ ।
पञ्चमसर्गे अष्टमप्रकरणे कृषिवाणिज्यकुसीदद्वारेण तथा खनिजद्रव्याणां रत्नादीनां तथा आकरजानां सुवर्णरजतलोहादिधातूनाम् उत्पादनद्वारेण

146 याज्ञवल्क्यसंहिता—१/११९ ,

147 तथैव –३/४२ ।

148 कामन्दकनीतिसारः – १४/२१/२६.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

राजकोशे धनागमोद्यमवर्णनम्। श्लोकसंख्या ---५/८/ ७७ -- ५/८/८० ।

अष्टादशस्मृतिसंहितासु आकरज धातुद्रव्याणाम् उपस्थितिपरिचयः

१) शङ्खस्मृतिसंहिता, श्लोकसख्या – १३/१३-१३/१६, १६/२-१६/४, १७/३, १७/१५, १७/१९।
२) अत्रिस्मृतिसंहिता, श्लोकसंख्या --१५२, १५३, १५६, १५७, १५८, १५९।
३) औशनसस्मृतिसंहिता, श्लोकसख्या —४० ।
४) आङ्गिरसस्मृतिसंहिता, श्लोकसख्या —४१-४४ ।
५) संवर्त्तस्मृतिसंहिता, श्लोकसख्या —४७, ४८, ५२, ७५, १२५ ।
६) लघुयमस्मृतिसंहिता, श्लोकसख्या —१३, ७४।
७) आपस्तम्बस्मृतिसंहिता श्लोकसख्या —२,३ ।
८) बृहस्पतिस्मृतिसंहिता, श्लोकसख्या —४, ५, ३९ ।
९) कात्यायनस्मृतिसंहिता, श्लोकसख्या —९/११, १४/१०, २९/१९।
१०) राशरस्मृतिसंहिता, श्लोकसख्या —१/६१, ७/२४-७/२८।
११) तातपस्मृतिसंहिता, श्लोकसख्या —२/२१, २/२२,४/१-४/७, ४/१२, ४/२३, ४/२४, ४/२८, ५/२८।
१२) तमस्मृतिसंहिता, श्लोकसख्या —१/४, १०/४, १३/२, २०/१, २१/२, २३/३, २४/३ ।

दुर्लभं हि मानवजन्म। अस्मिन्नेव जन्मनि पारमार्थिकसत्योपलब्धिद्वारेण सच्चिदानन्दरूपे अद्ययब्रह्मस्वरूपे स्वमहिम्नि प्रतिष्ठालाभे प्रयत्नः करणीयः जीवस्य। तत्र ब्रह्मविद्याद्वारेणैव ब्रह्मस्वरूपोपलब्धिः सम्भवति अन्यथा न। सर्वैषणापरित्यागपूर्वकं परवैराग्योत्पत्तिद्वारेण ब्रह्मविद्यालाभः सुकरो भवति। ज्ञानकर्मणोः आत्यन्तिकविरोधात् मुमोक्षोः कर्मसन्नासः अपरिहार्यस्तथापि जीवतः जीवस्य कर्मत्यागासम्भवात् श्रुतिरेव(ईशोपनिषद्)स्वयं वदति—

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे॥"[149]

अपि च केनोपनिषद्यपि उक्तम् –

"इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति
न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति॥"[150]

इहलोके सम्यग् जीवननिर्वाहार्थं धनस्य प्रयोजनम् अनीवार्यतया ईस्पितमेव अतोऽपि उक्तम्—'अजरामरवत्प्राज्ञः विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्'(विष्णुशर्मविरचिते पञ्चतत्राख्ये ग्रन्थे)। 'न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो'[151] इत्यपि कठोपनिषदि आम्नातम्। तथापि वित्तमन्तरेण मनुष्यजीवनम् नैराश्यकवलितं भूत्वा आत्महननेऽपि उद्यतो भवति। अतः जीवनरक्षार्थमपि धनार्जनम् अपेक्षितमेव।

गृहस्थजीवनम् वित्ताधीनं जीवनभोगोपकरणानि वित्तसाध्यानि। वित्तञ्च कृष्यादिकर्मसाध्यम् परिषेवादिमूलकञ्च। ब्रह्मचर्याद्याश्रमचतुष्टये समाजबन्धनस्य मूलीभूतम् भित्तिस्थानीयं गार्हस्थ्यश्रमस्थानम् पदं करोति। गार्हस्थ्यश्रमस्य ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्रतिध्वनितं कम्बुकण्ठेन मनुसंहिताया षष्ठाध्याये यथा(श्लोकसंख्या४/८७ – ४/९०)

ब्रह्मचा"रि गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा।
एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः।।"[152]
सर्वोऽपि क्रमश"स्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः।
यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम्॥"[153]
सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः।"
गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् विभर्त्ति हि॥"[154]
यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्।"
तथैवाश्रमिणः सर्वेव गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्॥"[155]

149 ईशोपनिषद् – २ ।

150 केनोपनिषद् – २/५ ।

151 कठोपनिषद् –१/१/२७

152 मनुसंहिता – ६/८७ ।

153 तथैव—६/८८ ।

154 तथैव – ६/८९ ।

155 तथैव – ६/९० ।

एतेन यद्यपि बृहदारण्यकोपनिषदुक्ते याज्ञवल्क्यकाण्डे चतुर्थाध्याये याज्ञवल्क्य-मैत्रेयीसंवादे परमपुरुषार्थस्वरूपभूतस्य अमृतत्त्वस्य वित्तसाध्यत्वं निषिद्धं, यद्यपि च शङ्कराचार्यविरचितविवेकचूडामणिग्रन्थे तथैव प्रतिध्वनितं तथापि मानवजीवनस्य चरमविकाशे परमात्मतत्त्वालोचनायामपि छान्दोग्योपनिषदि वित्तस्य उपयोगित्वं नापेक्षितम्। छान्दोग्योपनिषदि तत्त्वालोचनप्रसङ्गे अध्यायेषु अष्टसु वित्ताश्रितसमाजचित्रस्य प्रतिविम्बनं द्रष्टुं शक्यते। मनुसंहितादि शुक्रनीतिसार-कामन्दकनीतिसार-कौटिलीयार्थशास्त्रेषु महाभारते च शान्तिपर्वणि धनविद्या वार्ताविद्यारूपेण स्वतन्त्रतया समाजे प्रचलिता आसीत्। धनविद्याङ्गभूतानि उपादानानि सर्वाण्येव संक्षेपेण वार्ताविद्यायामन्तर्भूतानि उपलभ्यन्ते। वार्ताश्रितानि उपादानानि कृष्यादीनि छान्दोग्योपनिषदि प्रासङ्गिकतयैव आवेगभूतानि इत्युपलभ्यन्ते। तेषां परिचयः प्रागेवास्माभिरावेदितः। ब्रह्मविद्याप्रतिपादितायामस्यां छान्दोग्योपनिषदि अध्यायाष्टके अस्माकम् अर्थनैतिककार्यावलीचित्ररेखाङ्कने प्रयासः स्वहृदयानां विदुषां पाठकानां समीक्षकणाञ्च चित्तं नन्दयतु इत्याशास्महे ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) उपनिषद्ग्रन्थावली (तृतीयभाग बृहदारण्यकोपनिषद्), सम्पादकः – स्वामिगम्भीरानन्द; प्रकाशकः – उद्बोधनकार्यालयः कलिकाता ७०००० ३, प्रकाशः १४१३ वङ्गाब्दः।

२) उपनिषद्ग्रन्थावली (प्रथमभाग, ईषादिश्वेताश्वतरपर्यन्तम् उपनिषद्नवकम्) , सम्पादकः –– स्वामिगम्भीरानन्द; प्रकाशकः – उद्बोधनकार्यालयः कलिकाता ७०००० ३, प्रकाशः १४१९ वङ्गाब्दः।

३) उपनिषत्संग्रहः (उपनिषत्संख्या- १८८), सम्पादकः – पं. जगदीशशास्त्री; प्रकाशकः – मोतीलाल बनारसीदास पब्लिर्शस नई दिल्ली – ११००२८, प्रकाशः – १९९६ ख्रीष्टाब्दः।

४) कामन्दकीयनीतिसारः, सम्पादकः – राजेन्द्रलालमित्र; ड. शिशिरकुमार-मित्रेण आङ्गलभाषायामनुदितं परिमार्जितञ्च, प्रकाशकः – दि एशियाटिक सोसाइटि, कलकाता – १६. नवसंस्करणम् –१९८२ ख्रीष्टाब्दः।

५) कामन्दकीयनीतिसारः, सम्पादकः – ड. मानवेन्दु वन्द्योपाध्याय, संस्कृतपुस्तकभाण्डार, कलकाता, प्रकाशः – १९९९ ख्रीष्टाब्दः।

६) कौटिलीयार्थशास्त्र, सम्पादकः – ड. मानवेन्दु वन्द्योपाध्याय, संस्कृतपुस्तकभाण्डार, कलकाता, प्रकाशः १९८९ ख्रीष्टाब्दः ।

७) कौटिलीयार्थशास्त्र, (खण्डः प्रथमो-द्वितीश्च) सम्पादकः – ड. राधागोविन्द वसाकः, जेनारेल प्रिन्टार्स एण्ड पावलिशार्स प्राइभेट लिमिटेड, कलकाता, प्रथमप्रकाश-१९६४ ख्री, द्वितीयप्रकाश- १९६७ ।

८) मनुसंहिता (कुल्लूकभट्टकृतटीकासमेता), सम्पादकः – श्री श्यामाकान्त विद्याभूषण, तारा लाइब्रेरी, कलकाता, प्रकाशः – १९३७ ख्रीष्टाब्दः।

९) छान्दोग्योपनिषद् (शाङ्करभाष्यसहिता), सम्पादकः – पं.श्रीनलिनीनाथ रायः; प्रकाशकः – वसुमतीसाहित्यमन्दिर कलिकाता-१२, प्रकाशः – १३४३ वङ्गाब्दः।

१०) छान्दोग्योपनिषद्(शङ्करभाष्य-आनन्दगिरिटीकासहित) सम्पादकः – दुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थ; प्रकाशकः – देवसाहित्यकुटीर कलिकाता-९, प्रकाशः – १३६२ वङ्गाब्दः।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID E-234518486 Received on 15/02/2018

दक्षिणामूर्ति शिव अष्टमूर्तिस्वरूप शिव एवं शंकराचार्यस्वरूप: एक विमर्श

मीनाक्षी जोशी
संस्कृत विभाग, जामिया मिल्लिया इस्लामिया, नई दिल्ली

प्रमुख शब्द- पञ्च ज्ञानेन्द्रिय - श्रोत्र , त्वक, नेत्र, रसना, ध्राण, पञ्च कर्मेन्द्रिय - वाक् वाणि, पाद, वायु और उपस्थ, पञ्च वायु - प्राण, अपान, व्यान, उदान और समान ,दक्षिणामूर्ति, अष्टमूर्ति

शोधसार- *वेदान्त-दर्शन वेदों के ज्ञान-काण्ड से अनुस्यूत ज्ञान-राशि को स्वयं में संजोता रहा है। भारतवर्ष में वेदान्त-सिद्वांतों का महातरू हजारों वर्ष पूर्व ज्ञान की उर्वरा-पर सुदृढता से उत्थित हुआ। जरा-मृत्यु रहित नित्य-नूतन अनेक शाखाओं में अनेक उपसनारूप फलों को लिए यह महातरू सारतत्त्व और विचार की परस्पर घनिष्टता के कारण एक ही प्राणरस से सभी का पोषण करता रहा। यही प्रतीक है मानव की लक्ष-लक्ष स्वरों एवं लक्ष-लक्ष विश्वासों से युक्त महागान का जिसके आराध्य देवता बर्बरतम से लेकर नामहीन-सीमाहीन निराकार परब्रह्म रूप तक है। दक्षिणामूर्ति शिवस्वरूप स्वंय वेदान्त के स्वरूप को स्पष्ट करता है।*

दक्षिणामूर्ति शिवस्वरूप अष्टमूर्ति

दक्षिणामूर्ति शब्द का विग्रह अनेक विद्वानों ने अनेक पद्धतियों से किया। यथा-

1. दक्षिणा मूर्तिः (देह) अस्य सः दक्षिणामूर्तिः अर्थात् यस्य मूर्ति दक्षिणा अभिमुख यहाँ दक्षिण दिक्वाचक सर्वनाम सञ्ज्ञक स्त्रीलिङ्ग से आच् प्रत्ययान्त (दक्षिणा अदूरे भवम्) अव्यय पदम् 'दक्षिणामूर्ति' बना। (बहुव्रीहि समास)

2. अथवा- दक्षिणे अभिमुखं यस्य सः दक्षिणामूर्ति शिवः जिनका मुख दक्षिण की ओर हो ऐसे शिव दक्षिणामूर्ति है। बहुव्रीहि समास यहॉ पर भी है।

3. अथवा- दक्षिण अमूर्तिः दक्षिणश्च असो अमूर्तिश्च इति सः दक्षिणामूर्तिः यहॉ पर दक्षिण तथा अमूर्ति शब्द विशेषण होगें जिससे कर्मधारय समास होगा अर्थात् दक्षिण शब्द का अर्थ होता है - निष्कपट, निष्पक्ष, योग्य, चतुर, कुशल इत्यादि।[156] तथा अमूर्ति का अर्थ होता है- आकारहीन, रूपहीन।[157] इस प्रकार चाहे दक्षिण दिशा अर्थ ले जो समस्त अशुभता की द्योतक है उसी की और मुख किए बिना किसी विकार के निर्विकार समस्त शुभता को धारण किए (अष्टमूर्ति) जो परम शिव एक मात्र ज्ञान प्रदान करने में समर्थ है (परमयोगी निस्पृह) ही दक्षिणामूर्ति हैं। और यही निवेदन आचार्यशङ्कर ने दक्षिणामूर्ति स्तोत्र के ध्यान में किया है। शिव की अष्टमूर्ति - दक्षिणमूर्ति के श्रीविग्रह (मूर्ति) को सूक्ष्मता से देखने पर कई महत्त्वपूर्ण तत्त्वों का समावेश उसमें प्राप्त होता है। जो वेदान्त में उद्धृत मूल तत्त्वों को ही चिह्निनत करता है। जिन्हें हम स्पष्टरूप से आगे देख्रेगें।

शिव की अष्टमूर्ति अर्थात् आठ स्वरूपों का समावेश हमें दक्षिणामूर्ति में प्राप्त होता है। यह अष्टस्वरूप का वर्णन पूर्व में कालिदास विरचित अभिज्ञानशाकुन्तलम् के मङ्गलाचरण में भी प्राप्त होता है। 1. यही अष्टमूर्ति का स्वरूप स्वंय वेदान्त के स्वरूप को स्पष्ट करता है यथा प्रथम शिव स्वरूप-

1.पृथिवी- शिव का सम्पूर्ण विग्रह स्थूल पृथिवी का घोतक है जो भासमान होता है।

2.जल - शिरस्था गड्गा जल का प्रतिनिधित्व करती है।

3. अग्नि- शिवमूर्ति ने स्वयं अपने वाम हस्त में अग्निशिखा को धारण किया है।

---

156 क. दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मना। दक्षिण सरलोदारौ सुकलो दातृ भोक्तारि।। 3.1.1.2.1अमरकोष
ख. सरले - वाचस्पत्यम्
ग. आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानीव दक्षिणः - वामन शिवराम आप्टे शब्दकोष

157 वामन शिवराम आप्टे शब्दकोष

अर्थात् जो ज्ञान देने में सक्षम हो और आकार हीन हो अपनी विराटता के कारण वही दक्षिणामूर्ति हैं।

4. शाङ्कर सम्प्रदाय में दक्षिणा शेमुषी प्रोक्ता इस व्युत्पत्ति के अनुसार दक्षिणा बुद्धि का पर्याय माना जाता है। अर्थात् ज्ञानमूर्ति के रूप में शिवतत्त्व की कल्पना की गई है जो अज्ञान का उच्छेदन करने में सक्षम हो।

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

4. वायु - परमशिव की लहराती हुई जटाएँ वायु को प्रदर्शित करती है।

5. आकाश - करस्थ डमरू आकाश को प्रदर्शित करता है। जो अनहद नाद के रूप में सृष्टि के आरम्भ से ही उद्घोषित रहा है उसे डमरू से उत्पन्न माना जाता है अतः डमरू का वह रिक्त भाग आकाश माना जाता है।

6. सूर्य - सूर्य शिव के शीष पर दायीं ओर स्थित है।

7. चन्द्र - यह भी शिव ने शीष पर बायीं ओर धारण किया है।

8. आत्मा - चूँकि दक्षिणामूर्ति मौन मुद्रा ध्यानमुद्रा में है अतः जो मौन है वह आत्मस्थिति का अर्थात 'आत्मा' का घोतक है।

या सृष्टिः सृष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्
।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः।।[158]

इसके साथ ही शिव के दाहिने कर्ण में साधारण कर्णविलय दिखाई देता है जो पुरुष पहनते है तथा वामकर्ण में स्त्रियोचित कर्णाभरण धारण किए हुए है जो अर्धनारीश्वर का स्वरूप घोतित करते हैं। जो सृजन का प्रतीक है। (मायावरण का प्रतीक है)

दक्षिणामूर्ति शिव के दाहिने हाथ पीछे वाला में डमरू सृजन का प्रतीक है क्योंकि पौराणिक मान्यता के अनुसार डमरू के निनाद का एक आवर्तन कल्प का निर्माण करता है। वही बाँए पिछले हाथों में अग्निशिखा है जो संहारक है नाश का प्रतीक है इन दोनो ही हाथों के मध्य विराजित श्रीमुख है जो स्थिति का प्रतीक है। अत एव सृष्टि-स्थिति-संहार को धारण किए हुए दक्षिणामूर्ति है। जैसे कि गीता में भी कहा गया है-

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेय ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च।।[159]

158 -अभिज्ञान शाकुन्तलम् प्रथमोऽङ्क मङ्गलाचरण ।।1।।

159 क्षेत्र क्षेत्रज्ञ विभागयोगाख्य त्रयोदश अध्याय श्लोक- 16 वाँ

यही दृष्टि अथर्ववेद के गणपति अथर्वोपनिषद के छठे मन्त्र में भी दिखाई देती है-
त्वं ब्रम्हा त्वं विष्णुस्त्वं रूद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं वायुस्त्वं सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं ब्रम्हा भूर्भुवः स्वरोम।।6।।

साथ ही एको देवः सर्वभूतेषु गूढः[160] इत्यादि द्वारा एक ब्रह्म की अर्थात् एकमेवाद्वितीयम् की स्थापना दक्षिणमूर्ति के श्रीविग्रह से अभिज्ञापित होता है। इसके अतिरिक्त सर्प शक्ति का पर्याय है। क्योंकि सर्प बिना हाथ- पैर होने के अपरान्त भी यादृच्छिक गति करने में सक्षम है। जो दक्षिणामूर्ति शिव ने दाहिने हाथ में डमरू को धारित करने हेतु उपयोग किया है। बाएँ अगले हाथ में भूर्जपत्र की पुस्तक धारण की है जो गुरूमूर्ति को लक्षित करती है। तथा आगे का दक्षिण हस्त चिन्मुद्रा में स्थित है वेदान्तमुद्रा कही जाती है। क्योंकि अनामिका आत्मा का प्रतीक है अंगुष्ठ ब्रह्म का प्रतीक है और दोनों का ऐक्य ही वेदान्त अभिप्रेत है। यह अष्टमूर्ति स्वरूप दक्षिणामूर्ति में दिखाई देता है।

***शिव की अष्टमूर्तिः वेदान्त का सूक्ष्मशरीर लिङ्ग शरीर ***

शिव की अष्टमूर्ति और वेदान्त के सूक्ष्म शरीर को एक दृष्टि से देखा जाय तो साम्य दिखाई देता है। अष्ट मूर्तियों मे पञ्चमहाभूत तथा सूर्य-चन्द्र व आत्मा चेतनता सम्मिलित है। वही वेदान्त के सूक्ष्म शरीर जिसे लिङ्ग शरीर या कारण शरीर कहा जाता है उसमें- सप्तदश अवयव समाहित है-

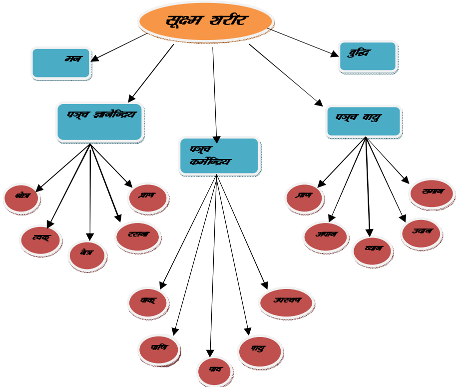

160 श्वेताश्वतरः 6.11

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

- पञ्च ज्ञानेन्द्रिय - श्रोत्र ,त्वक, नेत्र, रसना, ध्राण
- पञ्च कर्मेन्द्रिय - वाक् वाणि, पाद, वायु और उपस्थ
- पञ्च वायु - प्राण, अपान, व्यान, उदान और समान
- मन
- बुद्धि
  - सूक्ष्मषरीराणि सप्तादषावयवानि लिङ्गशरीराणि।।
  - ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्नाध्राणाख्याणि।।
  - कर्मेन्द्रियाणि वाक्यपाणिपादवायूपस्थाख्याणि।।
  - वायवः प्राणपानव्यानोदानसमानाः।।
  - मनो नामसङ्कल्पविकल्पात्मकान्तःकरणवृत्ति।।
  - बुद्धिनार्म निष्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः।।[161]

यदि सूक्ष्मता से देखें तो ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय तथा पञ्चवायु पञ्चमहाभूतों से निकले है। तब वे पञ्चमहाभूतस्वरूप ही है। कार्य होने सके कारण अपने कारण पञ्चमहाभूतों में समाहित है। इसी प्रकार अष्टमूर्ति स्वरूप दक्षिणामूर्ति में सूर्य या सविता मेधा अर्थात् बुद्धि का प्रतीक है।[२]और चन्द्रमा मन से उत्पन्न होकर मन का प्रतीक है।[3] अब यदि समग्रता से देखें तो दक्षिणामूर्ति के अष्टमूर्ति तथा वेदान्त के लिङ्ग शरीरावयव पूरक ही दिखाई देते हैं।

अष्टमूर्ति	लिङ्गशरीर
पञ्चमहाभूत	पञ्चज्ञानेन्द्रिय, पञ्चकर्मेन्द्रिय, पञ्चवायु
सूर्य	बुद्धि
चन्द्रमा	मन
आत्मा	उपादान /अधिष्ठान रूप

इस भाँति संसार का मूल लिङ्गशरीर ही धारणकर्ता अष्टमूर्तिरूप दक्षिणामूर्ति का स्वरूप ही वेदान्त-तत्त्व-व्याख्या कर देता है।

- ज्ञानेन्द्रियाणि एतान्याकाशादीनां सात्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक-पृथक क्रमेणोत्पद्यन्ते।.........एतानि पुनराकाशादीनां रजोंऽशेभ्यों व्यस्तेभ्यः पृथक् पृथक् उत्पद्यन्ते।[162]
- भूर्भुर्व स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्[163]
- चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।।[164]

दक्षिणामूर्ति शिव और आदिशङ्कराचार्य

दक्षिणामूर्ति के विग्रह को देखें तो शिव तरुण योगी के रूप में वटवृक्ष के नीचे ध्यानमुद्रा में विराजित है। ज्ञानभास्वर स्वरूप लिए तारूण्य में भी गाम्भीर्य प्रस्फुटित होता है।उनके परितः वृद्ध ऋषिगण प्रणिपात

होकर ज्ञानवर्षा से स्नात दिखाई पडते हैं यद्यपि गुरू मौन है परन्तु षिष्य संशयविहीन है। इस परमशिव दक्षिणामूर्ति का इस प्रकार सचित्र वर्णन अपनी भक्तिसिक्ता-वाणी में करने वाले भारतीय-मेधा कमे मंन्त्रपूत-वरेण्य-श्रीमदादिशङ्कराचार्य है। श्रीमदादिशङ्कराचार्य ने अपने लघुजीवन (मात्र 32 वर्ष) में अनेकानेक तत्त्व ग्रंथो का प्रणयन किया साथ

161 वेदान्तसार पृष्ठ 92 से 96 तक

162 वेदान्तसार पृष्ठ 92 से 96 तक

163 ऋग्वेद 4.62.10 3.

164 ऋग्वेद पुरूषसूक्त 10.90.13

ही चार्वाक, बौद्ध, जैन आदि वैदिक वितण्डावादों के सघन मेघो से आच्छन्न भारतीय-ज्ञानरूपी-अंशुमाली को अपनी दिव्य-ऋतम्भरा-वाणी द्वारा पुनः क्षितिज पर देदीप्यमान कर दिया। तमोविमूढ जनसमुदाय को परमाणुकारणवाद, आरम्भवाद, प्रधानकारणवाद, अनेकात्मवाद इत्यादि अनेक अधकचरे तर्को एवं वाक्याभासों की टर्र-टर्र से तमोविमूढ जनसमुदाय को दिग्भ्रान्त एवं पदभ्रष्ट कर रहे थे। सर्वत्र यही भाव विद्यमान था-

किमिहः किङ्कायः स खलु किमुपायस्त्रिभुवनं
किमाधारो धाता सृजति किमुपादान इति च ।।

ऐसे समय में वस्तुतः आचार्य शङ्कर ने किसी नवीन दर्शन को जन्म नहीं दिया प्रत्युत उन्होंने नीरक्षीर-विदग्ध-हंस के समान उपनिषत्काल से निरन्तर प्रवाहमान अद्वैत-परक-चिन्तनधारा को, जो दिग्दिगन्त से आने वाली शतश: विचारस्त्रोतस्विनियों के सङ्गम से अपनी पवित्रता और विशुद्धता को किसी सीमा तक खो चुकी थी। पुनः विजातीय-विचार-कल्मष से विविक्त कर पुण्यतमरूप में प्रवाहित किया। आचार्य की रचनाओं को देखें तो तीन रूपों में विभक्त कर सकते हैं भाष्यग्रन्थ, प्रकरण ग्रन्थ तथा स्तोत्ररचना, वन्त्र ग्रन्थ। इसके अतिरिक्त बहत्तर (72) मतों को अपने जीवन में परास्त किया। मात्र सोलह-वर्ष की अवस्था में ब्रह्मसूत्र-भाष्य का प्रणयन किया। अतः बिना आयास के ही हम दक्षिणमूर्ति के युवा गुरु परमशिव तथा युवागुरु शङ्कराचार्य (जिनके शिष्य पद्मपादादि उनसे वरिष्ठ ही थे) की तुलना कर जाते हैं। यद्यपि स्वयं शङ्कराचार्य स्वयं दक्षिणमूर्ति परम-शिव के उपसक थे परन्तु उनका ज्ञान, आयु, तेज, साधना व शिष्यमण्डलरूपी आभाचक्र दोनों परमशिव व शंकराचार्य में समान ही दिखाई देता है। उनके बारें में प्रसिद्ध है-

अष्टमवर्षे चतुर्वेदी द्वादष सर्वषास्त्रविद।
षोडशे कृतवान् भाष्यं द्वात्रिंषे मुनिरभ्यगात्।।

निष्कर्षतः यह कहा जा सकता है कि दक्षिणामूर्ति के अष्टमूर्ति तथा वेदान्त के लिङ्ग शरीरावयव पूरक ही दिखाई देते हैं।संसार का मूल लिङ्गशरीर ही धारणकर्ता अष्टमूर्तिरूप दक्षिणामूर्ति का स्वरूप ही वेदान्त-तत्त्व-व्याख्या कर देता है।दक्षिणमूर्ति के युवा गुरु परमशिव तथा युवागुरु शङ्कराचार्य (जिनके शिष्य पद्मपादादि उनसे वरिष्ठ ही थे) की तुलना कर जाते हैं। यद्यपि स्वयं शङ्कराचार्य स्वयं दक्षिणमूर्ति परम-शिव के उपसक थे परन्तु उनका ज्ञान, आयु, तेज, साधना व शिष्यमण्डलरूपी आभाचक्र दोनों परमशिव व शंकराचार्य में समान ही दिखाई देता है।

सन्दर्भ-ग्रन्थ-सूची

1. श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्र - भगवत्पाद श्रीशङ्कराचार्य Published Under The Authority Of The Government Of His Highness The Maharaja Of Mysore, The Government Branch Press 1895.
2. ऋग्वेद संहिता दीपिका व्यख्यासहित ए मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी १९५५
3. ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्य - भगवत्पाद श्रीशङ्कराचार्य सहित मोतीलाल बनारसीदास वाराणसी, १९६४
4. वेदान्तसार -सदानन्द यति सम्पादक जी. ए. जेकोब चौखम्बा अमरभारती वाराणसी, १९७५
5. बृहदारण्यकोपनिषद् सानुवाद गीताप्रेस गोरखपुर
6. ईशादि नौ उपनिषद् (शाङ्करभाष्यार्थ), गीताप्रेस गोरखपुर, सं. 2073
7. पाण्डेयः, पं. रामतेज, बृहस्तोत्ररत्नाकरः, चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी, 2015.
8. संस्कृत-हिन्दी शब्दकोष - वामनशिवराम आप्टे रचना प्रकाशन जयपुर२००२

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID 176677214 Received on- 15/12/2018

Development of Economic Botany through Ages in Indian Perspective

Dhananjay Vasudeo Dwivedi,
Assistant Professor, Department of Sanskrit,
Dr. Shyama Prasad Mukherjee University,
Ranchi, Jharkhand-834008

Key words - *Sanskrit*, Botany, Agriculture, Horticulture, Pharmacology, Plant Pathology

Abstract - There is no exaggeration in stating that ancient science which developed in ancient India has been documented in Sanskrit. Among various branches of knowledge in this scientific era, Botany has drawn attention of knowledge seekers. This very branch of knowledge developed by leaps and bounds in Ancient India. Among various sub-branches of Botany, it is the Economic Botany, which has gained significance in this materialistic world in the present era. Be it Agriculture or Horticulture or Pharmacology or Plant Pathology or Plant Breeding or Plant based industries all aspects have been dealt in length in the Sanskrit Literature.

1. INTRODUCTION

Among various branches of knowledge in this scientific era, Botany has its significant place. The perfection and the thoroughness in the field of Botany in Ancient India can be judged from the fact that a number of sciences developed out of it. The modern science of Botany is studied mainly under following branches-Taxonomy, Morphology, Anatomy, Physiology, Genetics, Ecology and Economic Botany etc. Among these branches, Economic Botany has invited much attention in contemporary era. However, one would be highly mesmerised to know that this branch of Botany was in highly developed stage in Ancient India.

2. VARIOUS ASPECTS OF ECONOMIC BOTANY

It is now a well established fact that Plants can play a vital role in the economic development of the country. Perhaps it was realised by a great poet *Maharṣi Veda Vyāsa*. Hence he says- "Look at these highly blessed trees, which live entirely for the sake of others; enduring storm, showers, sunshine and snow themselves they ward them off from us. By means of their leaves, flowers, fruits, shade, roots, bark and wood as well as with their fragrance, exudation, ashes, coal and tender leaves they gratify the desires of others".[165]

The present article intends to highlight various aspects of Economic Botany as discussed in Sanskrit texts. Following are the different types-

i. Agriculture
ii. Horticulture
iii. Pharmacology
iv. Plant Pathology
v. Plant Breeding
vi. Plant based industries

The above mentioned topics are now being discussed-

3.1 AGRICULTURE

Agriculture occupies a vital part of Economic Botany. In ancient India, it was considered to be the best of all professions, since it was the very basis of happiness and prosperity.[166] A Vedic seer opines that practising agriculture results in reaping good crops, attaining wealth and increasing physical force.[167]

3.1.1 AGRICULTURE: MOST IMPORTANT PROFESSION

Agriculture was the most important profession of livelihood in Vedic period. The term *Kṛṣi* appears times and again in the *Ṛgveda.*[168] The *Akṣasūkta* of *Ṛgveda* considers Agriculture to be the best of all occupations and advices to give up gambling and take to farming for welfare of the family.[169] *Atharvaveda* says that human beings have high dependence on agriculture and agricultural products.[170] Those who consider agriculture an inferior task to perform are all set to face poverty, no matter, how intelligent they are.[171]

3.1.2. ESSENTIAL ELEMENTS OF AGRICULTURE

---

165 *Śrimad Bhāgavata Mahāpurāṇa,* 1982, 10.22.32, 34
166 Panchamukhi AR, 1998, p 1
167 *Yajurveda,* 9.22
168 *Ṛgveda Saṃhitā,* 1.23.15, 1.176.2, 10.34.13, 1.117.21
169 Ibid, 10.34.13
170 *Atharvaveda*, 8.10.24
171 *Kṛṣi Parāśara,* 1.2

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

It is a well known fact that essential requirements of agriculture are soil, farmer, bulls, water, good seeds and manures. The *Atharvaveda* contains relevant information regarding grain and food, which are an integral part of agriculture. It has dealt with importance of grains. They not only satisfy one's anger but also save many from trouble giving and devouring diseases.**[172]**

3.1.3. SOIL

Vedic Literature describes various types of soil. Soil specified by them were- fertile land (*Urvarāsu*),[173]ordinary land (*Rajsyāya*),[174]stony land (*Aśmā*),[175]and land with small thorns (*Kiṃśilāya*),[176] Land not useful for agriculture (*Iriṇyāya*),[177] and sandy land (*Dhanvan*).[178]

3.1.4. FARMERS

Devoid of farmers one cannot ever think of agriculture. He favours all living beings by producing agricultural products through ploughing field. All sacrifices depend upon the farmers.

3.1.4.1. NEED OF EDUCATION FOR FARMERS

The *Atharvaveda* has given emphasis on the educating farmers, if the country has to attain strong economy.[179] *Manu Smṛti* also lays stress on the education to the farmers. It says-The farmers should have sufficient knowledge about various seeds, the good and bad qualities of the soil. He should be well conversant with measurement of field and rainfall etc." **[180]**

3.1.5. NEED OF WATER IN AGRICULTURE AND IRRIGATION

Though the agriculture was primarily depended on rainfall for meeting water needs, the concept of irrigation evolved in *Vedic* period itself. Many *Yajñas* were performed and prayers were performed for timely rainfall.[181]

3.1.5.1. WELL IRRIGATION AND RIVER IRRIGATION

The importance of irrigation was recognised to *Ṛgveda*. Those who irrigated land were called wise priests.[182] The *Ṛgveda* describes the technique for raising water out of the well. The *Vedic* seer says- "Set up the cattle-troughs, bind the strap to it; let us pour out the water of the well, which is full of water, fit to be poured out, and not easily exhausted".[183] The next *mantra* says- "I pour out the water of the well, whose cattle troughs are prepared, well fitted with straps, fit to be poured out, full of water, inexhaustible."[184] *Sukra Nīti* feels that river irrigation is the best livelihood.[185]

3.1.6. TECHNIQUE FOR FORECASTING RAINFALL

Kauṭilīya Arthaśāstra has suggested to develop the technique of forecasting rainfall.[186]

3.1.7. SEEDS

As per the *Atharvaveda*, seeds were sown in the field which is properly ploughed.[187] According to *Kauṭilīya Arthaśāstra*, seeds should be sowed keeping in view quantity of the rain, whether it was more or less.[188] For better yield, there is always need of good seeds.[189]

3.1.8. MANURES

Going by the ancient *Sanskrit* texts it is wide and clear that manures were used in ancient India for increasing fertility of the land. *Vedic* word for manure is *Karīṣa*,[190] *Śakadhūma*,[191] and *Śakṛta*[192]. Agni Purāṇa says that plants laden with abundant flowers and fruits when a solution of cold water, saturated with *Viḍaṅga*, clarified butter, pulverised *Mudga*, *Māṣa* and *Kulattha* pulse is sprinkled over its leaves and branches.[193] *Bṛhat Saṃhitā* has made detailed discussions about the manures.[194]

3.1.9. WHO'S WHO IN AGRICULTURE

Who's who in agriculture has been well discussed in our scriptures. Here are some facts in this regard-

172 *Atharvaveda*, 8.2.19
173 *Ṛgveda Saṃhita*,1.127.6
174 *Yajurveda*, 16.45
175 Ibid, 18.13
176 Ibid, 16.43
177 Ibid, 16.43
178 *Ṛgveda Saṃhitā*,1.116.4
179 Panchamukhi A.R. 1998, p 19
180 *Manu Smṛti*, 9.330
181 *Ṛgveda*, 5.55.5, *Yajurveda*,18.9

182 *Ṛgveda*, 10.101.4
183 Ibid, 10.101.5
184 Ibid, 10.101.6
185 *Śukranīti*, 3.276
186 *Kauṭilīya Arthaśāstra*, 2.24.7
187 *Atharvaveda*, 3.17.2
188 *Kauṭilīya Arthaśāstra*, 2.24.11
189 *Ṛgveda*, 10.94.13
190 *Atharvaveda*, 3.14.3
191 Ibid, 6.128.3
192 *Ṛgveda*, 1.164.43
193 *Agni Mahāpurāṇam*, 282.10-11
194 *Bṛhatsaṃhitā*, 55.17-18

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

- *Kināsa*- One who grows grain through cultivation and thus earns livelihood and leads a happy life.[195]
- *Vāpa*- Sower of seeds in the cultivated field is called *Vāpa*.[196]
- *Annapati*- One who grows, protects and grants grain for the welfare of the world is called *Annapati*.[197]
- *Vṛkṣapati*- Owner of the tree was called *Vṛkṣapati*.[198]
- *Kṣetrapati*- Owner of the field who looked after it.[199]

In this way, we find that Agriculture, which is part and parcel of Economic Botany, has been discussed at length in Sanskrit texts.

3.2. HORTICULTURE

The science of Horticulture was in highly developed stage in ancient India. Horticulture was given importance in *Ṛgvedic* period. It was only due to the high importance of the gardens that a *Ṛgvedic* seer says-"O God *Indra*, don't separate the trees from the gardens".[200]

Agni Purāṇa is of the view that planting of trees and construction of pleasure garden for public use lessen the effects of sin and increases the enjoyment of prosperity. Hence it describes about the consecration of the plants.[201] The *Matsya Purāṇa* says that one who plants trees as per prescribed rites obtains all his desires and attains to endless felicity. The planter of tree according to the prescribed rites, liberates the same number of his past and future manes and attains the highest perfection, and is never reborn on the earth.[202]

In the *Bhaviṣya Purāṇa*, *Kṛṣṇa* equates a tree with a son and tells people to plant trees. The trees serve the purpose of sons for those who could not beget a son. One should plant an Aśvattha tree.[203]

One would be amazed to know that one whole chapter of *Agni Purāṇa* is devoted discussing planting of tree.[204]

Kāmasūtra enjoins that after the house was constructed, garden should be attached to it full of flowering plants and fruit trees.[205] Plants that yield abundance of flowers with sweet scent like *Mallikā, Jātī* and beautiful flowers that appeal to the eyes should be planted. Shrubs with fragrant leaves and roots should also be planted.[206]

According to *Śukranīti*, they were important enough to give rise to skilled artisans who constructed parks, artificial forests and pleasure gardens.[207]

The person around whose house exists, a green garden, lives like a king. The young age, attractive girls, friend, wealth, all these will be waste if the king does not have garden.[208]

Bṛhatsaṃhitā discusses the proper time for tree plantation. It says- "The asterisms prescribed by the seers of transcendental wisdom for the planting of trees are three *Uttaras*, *Rohiṇī, Anurādhā*, *Citrā*, *Margaśīrṣa*, *Revatī*, *Mūla*, *Viśākhā*, *Puṣya*, *Śravaṇa*, Aśvinī and Hasta".[209]

Not only this, our scriptures have done everything for discouraging felling of trees.[210] If the trees are cut, the Earth will become another hell.[211] The *Matsya Purāṇa* prescribes various punishments on tree felling and cutting depending upon the gravity of the offence.[212] Cutting green plants for the sake of fuel are considered as sin.[213]

3.3. PHARMACOLOGY

It is yet another branch of Economic Botany. Under this branch the role of herbal medicines in curing diseases is discussed. It has been found that in ancient system of medicines, the role of plants was very important.

3.3.1. *VEDIC* TEXTS

When it comes to *Ṛgveda*, the word '*Bhiṣak*' makes it clear that pharmacology was developing in that age.[214] Specific plants or herbs are prescribed for curing specific diseases in *Ṛgveda*. Vedic seers have also understood the medicinal properties of plants. *Ṛgveda* says-

195 *Atharvaveda*, 3.17.5
196 *Yajurveda*, 30.7
197 Ibid, 16.18
198 Ibid, 16.19
199 Ibid, 16.18
200 *Ṛgveda*, 8.1.13
201 *Agni Mahāpurāṇam*, 70.1-8
202 *Matsyamahāpurāṇam*, pp 215-217
203 *Bhaviṣyapurāṇāṅka*, pp 205-206
204 *Agni Mahāpurāṇam*, 282

205 *Kamasūtra*, p 44
206 Ibid, p 234
207 Sampath RN, 1998, p 100
208 *Subhāṣitaratnabhāṇḍāgara*, 3.111
209 *Bṛhatsaṃhitā*, 55.31
210 *Atharvaveda*, 12.1.57
211 *Vāmana Purāṇa*, 61.2
212 *Matsya Purāṇa*, 227.92-95
213 *Manu Smṛti*, 9.64
214 *Ṛgveda*, 10.97.6

"Plants remove all types of diseases from the body".[215] There are references of medicines made of plants in *Atharvaveda*.[216]

3.3.2. RĀMĀYAṆA

One of the *Ārṣakāvya*, *Rāmāyaṇa* also mentions about medicinal plants.[217]

3.3.3. *MAHĀBHĀRATA* AND *PURĀṆA*

Mahābhārata also mentions medicinal plants.[218] Here it is to be pointed out that *Vāyu Purāṇa*[219], *Matsya Purāṇa*[220] *Kurma Purāṇa*[221] and *Agni Purāṇa*[222] have also narrated various uses of plants as medicines.

3.3.4. ĀYURVEDIC TEXTS

This is why not only our scriptures have come up with medicinal properties of plants, but a series of separate literature discussing medicinal properties of plants have been composed. Significant among them are-*Caraka Saṃhitā*, *Susruta Saṃhitā*, *Aṣṭāṅga Hṛdayaṃ*, *Bhaiṣajya Ratnāvalī*, *Rāja Nighaṇṭuḥ*, *Sodhala Nighaṇṭuḥ*, *Dhanavantari Nighaṇṭuḥ*, *Madanpāla Nighaṇṭuḥ*, *Bhāvaprakāśa Nighaṇṭuḥ*, *Kaiyadeva Nighaṇṭuḥ*, *Priya Nighaṇṭuḥ* etc.

3.4. PLANT PATHOLOGY

This is one of the sub-divisions of Economic Botany. We find references to the diseases of the plants and their treatment in *Sanskrit* texts. Destruction of corns by various kinds of reptiles and virmins has been referred to in *Atharvaveda*.[223] Various Sanskrit texts including *Kauṭilīya Arthaśāstra*, *Vṛkṣāyurveda* and *Bṛhatsaṃhitā* etc. contain chapters dealing with diseases and treatment of plants.

3.4.1. DISEASES RELATING TO PLANTS

Varāhamīhira makes note of the natural causes of diseases and manners of treatment. He narrates-"Trees get disease from cold weather, strong winds, and hot sun. Consequently their leaves become pale-white, sprouts scanty and sickly, branches dry and their milk oozes out".[224]

Kāśyapa is of the view that lack of the branches, stems, foliage, fruits, shade and leaves loosing lustre gradually are the diseases of plants caused by cold, heat, rain, wind, roots of the trees being intertwined by the other trees growing very close to it and elephants rubbing their temples against the trees.[225] *Surapāla* in *Vṛkṣāyurveda* there are two types of diseases prevalent in plants. They are internal and external.[226] The internal diseases are caused by *Vāta, Pitta* and *Kapha*; and the external ones by insects, cold weather etc.[227]

3.4.1.1. VĀTA DISEASES

Vāta diseases are caused when the land is provided with dry and astringent elements by any means.[228] Due to the effect of *Vāta*, following diseases are caused- a) Stem becomes thin, b) Knots appear on leaves and stem and c) fruits becoming hard and less juicy and less sweet.[229]

3.4.1.2. KAPHA DISEASES

Kapha generated diseases occur often in winter and spring season in trees when they are watered with the ingredients which are spicy, oily, sour and oily in nature.[230] Diseases caused due to *Kapha* are- a) Tree takes long time in bearing fruits, b) Paleness develops, c) Leaves are twisted, d) Improper growth of fruits and e) Juicelessness of fruits.[231]

3.4.1. 3. PITTA DISEASES

Pitta generated diseases occur in Summer, and on the arrival time of clouds when the trees are watered with bitter, sour, strong and salty things.[232] Diseases caused due to *Pitta* are- a) Untimely yellowness of leaves, b) Untimely falling of fruits, c) Dryness of trees, d) Paleness of leaves, flowers and fruits and e) Decay.[233]

3.4.1. 4. EXTERNAL FACTORS LEADING TO DISEASES OF PLANTS

As far as external diseases are concerned, trees start drying up when insects eat them. Tender leaves fade due scorching heat. Sometimes due to furious winds trees are broken, uprooted and twisted. This results in drying, yellowness and excessive paleness of leaves. The trees are dried duo due to exposure of fire, lightning, dryness of soil and absence of water. These are injured and dried up when struck with an axe. All the trees become unfruitful due to faulty seeds, lack of treatment and mistaken treatment. Due to attack by ants, excessive watering, fire, wind, friction with other trees, staying in constant shade, inhabitation by many birds, growth of many creepers and weeds nearby; the trees are destroyed and suffer from bad smell, lack of fragrance and dwarfing of leaves and sprouts.[234]

3.4.2. TREATMENT OF DISEASES OF PLANTS

Surapāla is of the view that one should keep in mind reasons why the trees have become prone to diseases. Treatment should be started only after proper diagnosis. Only those are to be contacted for treatment, who, are well versed in the concerned field and have high intellectual capacity. Only with the consultation of such personalities, treatment is to be started.[235] *Varāhmihira* says- "After the trees show symptoms of disease, then the trees should be treated. At the outset, the trees should be cleared of ulcers and the like (i.e. whatever is colourless and wet) with a knife. Then a paste made of *Viḍaṅga*, ghee and silt must be applied to those parts and they should be sprinkled with water and milk. If this is done they will be free from disease."[236]

3.4.2.1. TREATMENT OF DISEASES OF PLANTS WHOSE FRUITS ARE DESTROYED PREMATURELY

Discussing about the treatment of the trees whose fruits are destroyed prematurely *Varāhmihira* says- "When the fruits of a tree are destroyed prematurely, it should be watered with milk that has been cooled after being boiled, with horse gram, black gram, green gram, sesamum and barley. Being treated thus, it will have abundant flowers and fruits.[237]*Agni Purāṇa*[238] and *Sukranīti*[239] express almost similar view for treatment of trees.

3.4.2.2. TREATMENT OF VĀTA GENERATED DISEASES IN PLANTS

For treating *Vāta* generated diseases, trees should be treated with the mixture of *Ariṣtha*, horn of cows, hair of horses, *Śaṇa*, Ghee, *Śiśumāra* oil and marrow of *Aṅkola*.[240]

3.4.2.3. TREATMENT OF KAPHA GENERATED DISEASES IN PLANTS

For treating *Kapha* generated diseases a decoction of *Pañcamūla* should used.[241] This apart, a paste made of white mustard is pasted on roots of trees and thereafter a mixture of water and Tila is sprinkled over it. This cures *Kapha* generated diseases.[242]

3.4.2.4. TREATMENT OF PITTA GENERATED DISEASES IN PLANTS

For treating Pitta generated decoction of milk, honey, *Yaṣṭimadhu* and *Madhūka* is prepared and sprinkled over the tree. Trees should be given decoction of flowers, and mixture of *Triphalā*, Ghee and honey.[243]

3.5. PLANT BREEDING

This is also a sub-division of Economic Botany. It aims at systematic attempt at the production of superior plants. *Agni Purāṇa*, *Kūrma Purāṇa*, *Kauṭilīya Arthaśāstra* and *Bṛhat Saṃhitā* enumerate the possibilities for creating new and marvellous species. The ancient Botanists of India tried with great success to transform scentless flowers into fragrant ones.[244]

3.5.1. GRAFTING

Grafting is an important part of plant breeding. *Bṛhatsaṃhitā* has described its process at length.[245] According to *Bṛhatsaṃhitā* the grafting should be done in the *Śiśira* season for those plants which have not yet got branches; in the *Hemanta* season for those that have grown branches; and in the rainy season for those that have large branches. The particular direction of the tree that is cut off should be kept up in grafting also.[246] *Bṛhatsaṃhitā* further says that trees can be taken to other places and there grafted on others, if they are smeared from root to the stem with ghee, *Uśīra*, *Tila*, *Kṣaudra*, *Viḍṅga*, milk and cow dung.[247]

---

215 Ibid, 10.97.10
216 *Atharvaveda*, 8.7.25; 6.96.1
217 *Rāmāyaṇa of Vālmīki*, 6.101.29-32
218 Mittal Dr. Dipali, 2009, p 14
219 *Vāyu Purāṇa*, Ch. 43,45 and 46
220 *Matsya Purāṇa*, 210, 218 and 219
221 Khemka Radheshyam (Ed.), 1997, P-47, U-18
222 *Agni Purāṇa*, 141, 229, 279, 281, 283 and 285
223 *Atharvaveda*, 6.50.1-3
224 *Bṛhatsaṃhitā*, 55.14
225 Trikha Nirmal, 2009, p 97
226 *Vṛkṣāyurveda*, 165
227 Ibid, 166
228 Ibid, 167
229 Ibid, 168
230 Ibid, 169
231 Ibid, 170
232 Ibid, 171
233 Ibid, 172

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

234 Ibid, 173-182
235 Ibid, 183
236 *Bṛhatsaṃhitā*, 55.15
237 Ibid, 55.16
238 *Agni Purāṇa*, p 732
239 *Sukra Nīti*, 4.4.54
240 *Vṛkṣāyurveda*, 186
241 Ibid, 187
242 Ibid, 188
243 Ibid, 192-193
244 Misra Dr. Shiva Sheikhar, 1982, p 140
245 *Bṛhatsaṃhitā*, 55.4,5
246 Ibid, 55.6
247 Ibid, 55.7

One should be clean and pure and worship a tree with ablutions and sandal paste etc. and then graft it. Then it will thrive even with the leaves with which it has been grafted.[248] The transplanted (grafted) trees should be watered both in the morning and evening everyday in summer; on alternative days in the cold season; and whenever the soil becomes dry in rainy season.[249]

3.5.2. SEED TREATMENT

Seeds treatment is also part of Plant Breeding. *Kauṭilīya Arthśāstra* has come up with significant reference in this regard. It says-"The seeds of grains are to be exposed to mist and heat for seven nights; the seeds of *kosi* (such as *mudga* and *māṣa* etc.) are treated similarly for three nights; the seeds of sugarcane and like are plastered at the cut-end with mixture of honey, clarified butter, cow dung; the seeds of *Kunda* (bulbous roots) with honey and clarified butter; *Asthibīja* (cotton seeds) with cow dung; and water pits at the root of trees are to be burnt and manured with dung of cows on proper occasions.[250]

3.6. PLANT BASED INDUSTRIES

Many of the industries in ancient India were based on plants. Here are some of them-

3.6.1. GARMENT INDUSTRY

Vāyu Purāṇa refers that plants are the prime source of garment products.[251] *Vāmana Purāṇa* hints towards making garments from *Kārapāsa*,[252] *Cīnānsuka*[253] and *Muñja*.[254] *Cīnānsuka* finds mention in *Kumārasambhavam*,[255] *Mālatīmādhavam*,[256] and *Abhijñānaśākuntalam*[257] as well. *Kūrma Purāṇa* states that *'Mekhalā'* (a garment to cover waist and downwards) should be made with either '*Muñja'* or '*Kuśa'*.[258]

3.6.2. COSMETIC AND ORNAMENT INDUSTRY

It was only by the dint of plants that cosmetic and ornament industry flourished like anything. How the plants are useful in this regard has been described in *Abhijñānaśākuntalam.*[259]

It is worth mentioning that paste of *śveta* and *rakta candana* was used as cosmetic and bathing material in *Purānic* age.[260] It has been quite interesting to know that women languid with passion in Spring season rub over their white bosoms the powder of sandal paste and musk mixed with *Priyaṅgu*, *Kālīyaka* and Saffron.[261] It may not be out of place to mention that dye and colouring agents were used in ancient India. There were several dyes which were derived from roots, trunks, woods and seeds of various plants. *Varāhamīhira* has suggested using hair-dyes for those having grey hair- "As garlands, perfumes, incense, fine cloths and ornaments do not shine in a man of grey white hairs, one ought to use hair-dyes, just as one does collyrium for the eyes and ornaments."[262]

Varāhamīhira has narrated the method of possessing dye- "Cook the grain of *Kodravā* in sour gruel or vinegar in an iron vessel; grind them well with iron dust and make a fine paste. After washing the hair with sour gruel (or vinegar) apply this paste to the head. Then, covering the head with green juicy leaves, remain for six hours. Thereafter remove the paste from the head and apply a paste of myrobalan. Cover it again with green leaves and retain it for another six hours. On being washed, the hair will become black."[263] After the process is completed, one should remove the smell of iron and vinegar by bathing from scented water and applying a hair oil having perfume.[264] A scented water is prepared with equal quantities of woody cassia, costus, *reṇu*, *nalikā*, *pṛkkā*, *rasa*, *tagar*, *bālaka*, *nākeśara* and *patra.*[265]

A perfumed hair oil is made by mixing together equal quantities of powders of *mañjiṣṭhā*, *vyāghranakha*, woody cassia, costus and bola and the whole thing being mixed with the oil of sesame, being heated by the sun's rays.[266] Fragrant

[248] Ibid, 55.8
[249] *Bṛhatsaṃhitā,* 55.9
[250] *Kauṭilīya Arthaśāstra,* 2.24.20
[251] *Bṛhatsaṃhitā,* 55.27-28
[252] *Vāmana Purāṇa,* 14.63
[253] *Ibid, 51.59*
[254] *Ibid, 51.45*
[255] *Kumārasaṃbhavam,* 7.3
[256] *Mālatīmādhavam*, 6.5
[257] Devdhar CR, 1977, 7.3
[258] *Kurma Purāṇa,* U-12.14
[259] Devdhar CR, AS, 4.5
[260] *Vāmana Purāṇa*, 51.64, 67.36
[261] *Ṛtusaṃhāra*, 6.12
[262] *Bṛhat Saṃhitā*, 77.1
[263] Ibid, 77.2-3
[264] Ibid, 77.4
[265] Ibid, 77.5
[266] Ibid, 77.6

flowers were used as ear rings for women.[267] On various occasions, women designed strings of fresh *Bakula*, *Ketakī* as ornaments for head and wore *Arjuna* flowers as ear-ornaments.[268]

When Autumn arrives, the women weave fresh *Mālatī* flowers in their very thick, dark curly tresses; they place a variety of blur lotuses in their ears adorned with the lustre of beaten gold.[269] As soon as Spring season arrives, women put fresh *Karṇikāra* flower in their ears and also place *Aśoka* and the open buds of *Navamallikā* in their blue bobbing hair.[270]

3.6.3. WOOD BASED INDUSTRIES

Wood work was recognised as an industry in ancient India and was a source of income those days. The carpenter was well known to the people as it is indicated in several references.[271] Sometimes, the houses were made of wood.[272] Wood craft was also indispensible for agricultural and transportation purposes along with chariot making. Boats and ships made of wood are frequently mentioned in *Vedic* Literature and the art of ship making was so common to the people that the sacrificial rite was compared with ship building.[273]

House-hold and sacrificial utensils such as, *dhruva*, *juhu*,[274] *sruva*,[275] *udaca*,[276] samasom etc. were also made of wood. In the *Yajurveda* a list of utensils required in performing sacrifice is also given as *vayavya*, *droṇalalaśa*, *gravaṇa*, *adhisavana*, *putabṛt* and *adhavaniya*.[277]

Musical instruments were also manufactured by carpenter. The '*Vīṇā*'[278] or lute, the cymbal, *gargara*,[279] *godha*[280] and *pinga*, the *bakura*[281] or the bag-pipe, the *dundubhi*[282] or the drum are also mentioned in the *Vedic* hymns.

The role of furniture in one's life cannot be ruled out. Here is the list of furniture used frequently in ancient India-

- *Shayāna*-It has been frequently used to mean bed in *Atharvaveda.*[283]
- *Talpa*-The word '*Talpa'* has been used at many places to mean bed.[284]
- *Parṇamañjūṣā*-It is a basket made of leaves.[285]
- *Prosṭha*-It is a high and broad bench with moulded and turned legs.[286]
- *Kapāṭa*-It is a door or the panel of the door.[287]
- *Upādhāna*-It is a pillow, an article of furniture.[288]
- *Paravatanida*-A nest for the pigeon, an article of furniture.[289]
- *Kuhara*-It is a window.[290]

CONCLUSION

From above observations it is loud and clear, that out ancient seers and poets had an expertise in describing various aspects of Economic Botany. Multiple utilities of plants have placed them in a zone of high veneration. There is hardly any sphere of human activity where plants have no role to play. They have been regarded as an indispensible part of human life.

BIBLIOGRAPHY

Acharya Prasanna Kumar, *An Encyclopaedia of Hindu Architecture*, Low Price Publications, Delhi, 2001

Agni Mahāpurāṇam, Kumar Dr. Pushpendra (Tr.), Eastern Book Linkers, Delhi, 2006

Bṛhatsaṃhitā of Varāhamīhira, Bhat Ramakrishna (Tr.), Motilal Banarasidas Publishers, Delhi, 1995

Devdhar CR, *Works of Kalidasa*, Motilal Banarasidas Publishers Private Limited, Delhi, 1977

Dwivedi, Dr Dhananjay Vasudeo, *Sanskrit Sāhitya meṃ Paryāvaraṇa Cetana,* Madhawi

[267] *Ṛtusaṃhāra,* 2.18
[268] Ibid, 2.20
[269] Ibid, 3.19
[270] Ibid, 6.5
[271] *Ṛgveda,* 9.112.1
[272] *Atharvaveda,* 7.83.1
[273] *Ṛgveda,* 10.101.2
[274] Ibid, 8.44.5, 10.21.3
[275] *Atharvaveda,* 2.84.5
[276] Ibid, 4.15.16
[277] *Yajurveda,* 28.21
[278] Ibid, 30.20
[279] *Ṛgveda,* 8.69.9
[280] Ibid, 8.69.9
[281] Ibid, 1.117.21
[282] Ibid, 1.28.5
[283] *Atharvaveda,* 3.25.1; 5.29.8-9
[284] Ibid, 5.17.12
[285] Acharya Prasanna Kumar, 2001, p 302
[286] *Ṛgveda,* 7.55.8
[287] Acharya Prasanna Kumar, 2001, p 98
[288] Ibid, p 76
[289] Ibid, p 305
[290] *Bṛhat Saṃhitā,* 55.20

Shyam Educational Trust, Ranchi, 2007
Kāmasūtram, Dwivedi Dr. Parasnath (Ed.), Chaukhamba Surbharati Prakashan, Varanasi, 2004
Kāmasūtra of Vātsyāyana, Shastri, G. Damodar, Kashi Sanskrit Series, Benaras, 1929
Kauṭilīya Arthaśāstra, Shamasastry R. (Tr.), Chaukhamba Sanskrit Pratisthan, Delhi, 2005
Khemka Radheshyam (Ed.), *Kalyaṇ-Kūrmapurāṇāṅka*, Gita Press, Gorakhpur, 1997
Kumārasaṃbhavam of Kālidāsa, Kale MR (Ed.), Motilal Banarasidas Publishers Private Limited, Delhi
Kṛṣi Parāśara, Shastri Dwaraka Prasad (Ed.), Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi
Manu Smṛti, Deshpande Maitreyee (Ed.), New Bharatiya Book Corporation, Delhi, 2010
Mālatīmādhavam of Bhavabhūti, Kale MR (Ed.), Motilal Banarasidas Publishers Private Limited, Delhi
Matsyamahāpurāṇam, Śrīśchandra Rai Bahadura (Tr.), Eastern Book Linkers, Delhi, 2009
Misra Dr. Shiva Sheikhar, *Fine Arts & Technical Sciences in Ancient India,* Krishnadas Academy, Varanasi, 1982
Mittal Dr. Dipali, *Vanaspati Vijñāna Aur Bhāratīya Jyotiṣaśāstra,* Sanskrit Granthagar, Delhi
Panchamukhi AR, *Socio Economic Ideas in Ancient Indian Literature,* Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi, 1998
Rāmāyaṇa of Vālmīki, Arya Dr. Ravi Prakash (Ed.), Parimal Publications, Delhi, 2004
Ṛgveda Saṃhitā, Arya Ravi Prakash and Joshi K.L. (Tr), Parimal Publications, Delhi, 2001
Ṛtusaṃhāra of Kālidāsa, Devadhar CR (Ed.), Motilal Banarasidas Publishers Private Limited, Delhi
Sampath RN, *Horticulture in Ancient India,* Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi, 1998
Śrimad Bhāgavata Mahāpurāṇa (Part II), Goswami CL (Tr.), Gita Press, Gorakhpur, 1982
Śukranīti, Miśra Pt. Śrī Brahmaśaṅkara (Tr.), Chaukhamba Sanskrit Sansthan, Varanasi, 1999
Subhāṣitaratnabhāṇḍāgara, Acharya Narayan Ram (Ed.), Chaukhamba Sanskrit Pratishthan, Delhi, 2007
The Atharvaveda, Shastri Acharya VN (Tr.), Sarvadeshik Arya Pratinidhi Sabha, New Delhi, 2003
Trikha Nirmal, *Scientific Knowledge in Sanskrit Literature,* Eastern Book Linkers, Delhi, 2009
Vāmana Purāṇa, Vyasa Veda, Gita Press, Gorakhpur, Samvat 2059
Vāyu Purāṇa, Shastri Ram Pratap Tripathi (Tr.), Hindi Sahitya Sammelan, Allahabad, 2005
Vṛkṣāyurveda, Jugnu Dr. Shrikrishna (Ed.), Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi, 2004
Yajurveda, Chand Devi (Tr.), Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1980

Subscription ID E-234519163 Received on- 04/01/2019

ओङ्कार का तात्विक विमर्श

बिपिन कुमार झा
स्कूल आफ बुद्धिस्ट स्टडीज, फिलासफी एण्ड कम्प्रेटिव रिलीजियंस, नालन्दा विश्वविद्यालय, बिहार

प्रमुख शब्द –ओम्, मनुष्य, स्पन्दन, विज्ञान, कोश।

शोधसार - *नैसर्गिक रूप से मनुष्य सदैव आह्लाद की स्थिति में होता है। विभिन्न परिस्थितियों के कारण भौतिक संसार की गतिविधियों में लिप्त होकर मनुष्य नकारात्मकता के साथ ही साथ क्रोध, भय, चिंता, तनाव आदि से संयुक्त होता है। यह 'नकारात्मक-भाव' उसे 'मूलभूत-स्वभाव' से अलग करता देता है। ओंकार इसी पार्थक्य को दूर करने का एक साधन कहा जा सकता है। ओम् के माध्यम से मनुष्य स्वाभाविक स्थिति को प्राप्त करता है। विज्ञान भी ओम् को इसी रूप में व्याख्यायित करता है। विज्ञान की दृष्टि में यह एक रहस्यात्मक वैश्विक ऊर्जा है। ध्यातव्य है कि यह धर्म अथवा कर्मकाण्डमात्र का प्रतीक नहीं है अपितु मूलभूत ध्वनि है जो इस विश्व को उत्पन्न करने एवं तिरधान करनें का सामर्थ्य रखता है। समस्त विश्व अन्ततः इसी में लय हो जाता है। आधुनिक विज्ञान अपनी सीमाओं के कारण वैदिक विज्ञान में गहरी पैठ नहीं रख पाया है जिसके कारण इस मूलभूत ध्वनि को समग्र रूप से नहीं समझ पाया है फिर भी जहां तक ओम् पद पर शोध हुआ है वह सकारात्मक चिंतन को जन्म देता है। ओम् पद का प्रयोग हिन्दू, बौद्ध, जैन, सिख यहूदी आदि सभी धर्मों में समान रूप में प्राप्त होता है। यह ओं, ओम्, ॐ, अक्षर अथवा प्रणव के रूप में अभिहित होता है। जैसा कि पतञ्जलि कहते हैं- 'तस्य वाचकः प्रणवः' (पतञ्जलि 2004, 1.25)।*

ओम् शब्द 'आप्लृ व्याप्तौ (पाणिनि 2017, 5.16) तथा अव् रक्षणे (पाणिनि 2017, 1.684) धातु से सिद्ध होता है। 'आप्लृ' धातु से निर्मित ओम् का अर्थ सर्वव्यापी होता है और 'अव्' धातु से निर्मित ओम् का अर्थ संसार सागर से रक्षा करने वाला होता है। इस ओम् को प्रणव भी कहते हैं- तस्य वाचक प्रणवः (पतञ्जलि 2004, 1.25)। 'प्रणव' प्र उपसर्गपूर्वक णु धातु से स्तुति अर्थ में सिद्ध होता है (पाणिनि 2017, 2.30)। 'जिसके द्वारा अभीष्ट देवता की स्तुति की जाए" वह 'प्रणव' होता है। **अमरकोशकार**-ओङ्कार को *प्रणव का समानार्थी* मानते है (अमरसिंहः 1905, 1.6.4)। **वाचस्पत्यम् कर्ता** ओम् पद का आशय *'प्रणव, आरम्भ, स्वीकार, अनुमति, अपाकृति, अस्वीका, मङ्गल, शुभे, ज्ञेये, ब्रह्म, परमेश्वर'* मानते हैं (तारानाथतर्कवाचस्पतिभट्ट 1873)। वहीं **शब्दसागरकार** ओङ्कार का अर्थ *रहस्यात्मक संज्ञा* एवं *बुद्धशक्ति* के रूप में लेते हैं (Digital-Dictioanries-of-South-Asia 2018)। **वामन शिवराम आप्टे** ओम् पद का अर्थ *प्रणव, अक्षर, एकाक्षर* के रूप मे स्वीकार करते है (वामन-शिवराम-आप्टे 2007)। **मोनियर विलियम्** *प्रणव, आरम्भ, स्वीकार, अनुमति, अपाकृति, अस्वीकार, मङ्गल, शुभ, ज्ञेय, ब्रह्म* इन आशयों को स्वीकार करते हैं (Williams 2008)। **शब्दकल्पद्रुमकार आचार्य राधाकान्त देव ने** ॐ का आशय, *व्य, प्रणवः* इन रूपों में ग्रहण किया है (स्यार-राजा-राधाकान्त-देव-बहादुर 1967)। **पाणिनि धातुपाठ** के अनुसार "अव्" धातु *रक्षण, गति, कान्ति, प्रीति, तृप्ति अवगम, प्रवेश, श्रवण, स्वाम्यर्थ, याचन, क्रिया, इच्छा, दीप्ति, अवाप्ति, आलिंगन, हिंसा, दान, भोग, वृद्धि* इत्यादि अर्थों में है (पाणिनि 2017, 1.684)। इन अर्थों को ध्यान में रखते हुए प्रणव पद का निम्नलिखित अर्थ ग्रहण किया जा सकता है।

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

	धातु	व्युत्पत्ति	अर्थ
1	रक्षण । अवति	संसार सागराद्रक्षति	संसार सागर से रक्षा करता है।
2	गति । अवति	सर्वं जानाति	सर्व काल में समस्त वस्तुओं का यथार्थ ज्ञाता ।
3	गति । अवति	संसार चक्रो यस्माद्गच्छि	सदा संसार चक्र को चलाने वाला।
4	गति । अवति	सर्वज्ञ व्याप्नोति	व्यापक होने से समस्त स्थानों परि विद्यमान तथा सबको प्राप्त।
5	गति । अवति	ज्ञानेन विश्वं प्रवर्तयितुं प्रयत्नं करोति	विश्व मर्यादा को ज्ञान पूर्वक चलाने के लिए सर्वत्र प्रयत्नों को प्रसार करने वाला।
6	कान्ति । अवति	विश्वं प्रकाशयति	जो संसार को प्रकाशित करने वाला।
7	प्रीति । अवति	सर्वप्रीणयति	आनन्दस्वरूप के कारण भक्तों को प्रसन्न करने वाला।
8	तृप्ति । अवति	भक्तान्तर्पयति	शांत स्वरूप होने के कारण सदैव भक्तों को तृप्त करने वाला।
9	अवगम । अवति	अवगच्छति	समस्त प्राणियों के विचार को सर्वदा सर्वत्र जानने वाला।
10	प्रवेश अवति	सूक्ष्मत्वात्प्रविशति	सूक्ष्म होने के कारण आत्म स्वरूप से समस्त प्राणियों में जो प्रवेश करता है।
11	श्रवण । अवति	सर्वं श्रणोति	स्वयं श्रोत इन्द्रिय का निर्माता होने के कारण सूक्ष्मतम, स्थूल, गुप्त से गुप्त शब्दों का श्रोता।
12	स्वाम्यर्थ । अवति	अधिपत्यं करोति	समस्त चराचर जगत का स्वामी होने से शासन करने वाला।
13	याचना । अवति	प्रत्येकोयं याचति	समस्त ऐश्वर्यों से युक्त होने के कारण सबकी याचना का स्थान।
14	इच्छा क्रिया । अवति	संसार चक्र चालति	क्रियात्मक संसार का निर्माता होने से सांसारिक क्रियाओं का संचालक।
16	अवति —	इच्छति	स्वयं इच्छा रहित होने पर भी जीवों की शुभ कामनाओं का प्रकाशक।
17	दीप्ति । अवति	दीप्यति	ज्ञान स्वरूप होने के कारण विद्या का तेज स्वरूप होने से अन्धकार का नष्ट करने वाला।
18	अवाप्ति ।	अपति	प्रदर्शयति। अणु अणु तथा अपतीत होने वाला एवं इन्द्रियातीत होने के कारण पवित्र अन्तःकरण में स्व स्वरूप का प्रदर्शक।
19	आलिंगन । अवति	आलिंगयति	सर्वत्रव्याप्य व्यापक के भाव से सबका सम्बन्धी।
20	हिंसा । अवति	हिंसति	सर्वदा वेद कथित मार्ग पर चलने वालों के अज्ञान का विपरीत ज्ञानवानों का हिंसक अर्थात् नाश करने वाला।
21	दान । अवति	ददाति	सृष्टि काल से ही सुखदायक पदार्थों तथा उनको उपयोग में लाने की बुद्धि को देने वाला।
22	भोग । अवति	लीनंकरोति	प्रलय के समय स्थूल जगत् को अदृश्य अर्थात् अपने में लीन करने वाला।
23	वृद्धि । अवति	वर्द्धयति	सृष्टि काल में सूक्ष्म प्रकृति को स्थूल पथ पर लाने वाला।

यह वाचक शब्द *अव्यय* होता है, अतः यह शब्द *किसी सामान्य प्राणी के लिये प्रयोग नहीं हो सकता* क्योंकि प्राणी अल्पज्ञ एक स्थान पर रहने वाला पूर्णता रहित एवं न्यूनता सहित है। प्रणव शब्द का अर्थ है– *प्रकर्षेणनूयते स्तूयते अनेन इति, नौति स्तौति इति वा प्रणवः*। ओंकार के अवयवों में अकार, उकार और मकार ये तीन सृष्टि, स्थिति और संहार के सपादक

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

ब्रह्मा, विष्णु तथा रुद्र के वाचक हैं। प्रकारांतर से ये जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति तथा स्थूल, सूक्ष्म और कारण अवस्थाओं के भी वाचक हैं। बिन्दु तुरीय दशा का द्योतक है। प्लुत तथा दीर्घ मात्राओं का स्थितिकाल क्रमश: संक्षिप्त होकर अंत में एक मात्रा में पर्यवसित हो जाता है।

ओम् पद का वैज्ञानिक सन्दर्भ

वस्तुतः ओम् यह धार्मिक शब्दमात्र न होकर 'दैवीय-ध्वनि' के रूप में है। इसका वैज्ञानिक आधार यह है कि जब हम ओम् का उच्चारण करते है तो स्पन्दन 432Hz होता है (Jayaram, What is the scientific ground to the "om" mantra? 2015)।

ध्यातव्य है कि यही स्पन्दन विश्व के सभी वस्तुओं का मूलभूत स्पन्दन का दर के रूप में दृष्टिगत होता है (Jayaram, What is the scientific ground to the "om" mantra? 2015)। यह 'रहस्यात्मक-आनंद' की अभिव्यक्ति को दर्शाता है । जो समय के अधीन नहीं है। यह वस्तुतः हमारा स्वाभाविक स्थिति का सूचक है। यह एक पवित्र 'आदि-अक्षर' है, जो प्रथम ध्वनि के रूप में माना जा सकता है। यह अक्षय है अर्थात् कभी क्षय न होने वाला है। ओम् हेतु यह सब विशषण इसिलिये दिया गया है क यह वस्तुतः 'ऊर्जा' है। जब हम ओम् का जप करते हैं तो यह सकारात्मक ऊर्जा का संचार करता है यह कैसे होता है? इसके लिए हम वैज्ञानिक चिंतन को देख सकते हैं।

जैसा कि हम जानते हैं कि क्वांटम फिजिक्स (Wikipedia, Introduction to quantum mechanics 2018) में विज्ञान ऐसे विषय का चिंतन करता है जहां अत्यंत सूक्ष्म स्तर पर वस्तु का अध्ययन किया जाता है। उदाहरण के लिए जब हम नग्न आंखों से अपने चेहरे को देखते हैं, अपनी त्वचा को देखते हैं तो वह भिन्न दिखाई पड़ता है लेकिन वही जब हम माइक्रोस्कोप से देखते हैं तो हमें एक एक सेल अर्थात् कोशिकाएं दिखाई पडते हैं। अगर हम उसे और भी सूक्ष्मता से देखें तो मॉलिक्यूल्स दिखाई पड़ेंगे। उससे भी गहराई में अध्ययन करें तो वही हम विभिन्न ऊर्जा की समष्टि के रूप में देखते हैं। यह ऊर्जा एक अद्वितीय स्पन्दन (यूनिक वाइब्रेशन) के साथ होता है। इसी तरह सभी वस्तुएं जो भी अब आप देखते हैं, वस्तुतः वह मूर्त ऊर्जा ही है। यहां तक कि जो भी हम अपने आसपास की वस्तु देखते हैं उदाहरण के तौरपर मोटरसाइकिल, मेज, कुर्सी, एसी, फ्रीज सभी विभिन्न गति से स्पंदन के रूप में हम ऊर्जा को ही देखते हैं। जिसको कि हम साधारण रूप से नग्न आंखों से नहीं देख पाते।

इसी तरह जब हम ओम् पद का उच्चारण करते हैं तो यह एक स्पंदन उत्पन्न करता है। जो स्पंदन हमें उस स्वाभाविक स्पंदन से जोड़ता है। वही स्वाभाविक स्पन्दन जो हमारा स्वाभाविक रूप है। वैसी स्थिति में हम विभिन्न प्रकार के जो निषेधात्मक चिंतनों से दूर जाते हैं और स्वाभाविक अवस्था में आते हैं।

जैसा कि सन्दर्भित स्थल पर ओम् पद की व्याख्या हुई है यह पद अ, उ, तथा म् स व्युत्पन्न है। यहां पर हमें ध्यान देना होगा कि यह शक्ति का प्रतीक है। इसमें तीन मुख्य बातें हैं क्रिएशन रचनात्मकता, प्रिजर्वेशन रक्षण एंड लिबरेशन अर्थात् लय । ध्यातव्य है कि यह तीन वर्ण सम्मिलित रूप से एक का ही प्रतिनिधित्व करते है। यह अदि अक्षर होनें के कारण होने के कारण समस्त भाषाओं का प्रतिनिधित्व करता है।

विविधवैज्ञानिक शोध

1. वस्तुतः ओम् यह धार्मिक शब्दमात्र न होकर 'दैवीय-ध्वनि' के रूप में है। इसका वैज्ञानिक आधार यह है कि जब हम ओम् का उच्चारण करते है तो स्पन्दन 432Hz होता है (Jayaram, What is the scientific ground to the "om" mantra? 2015)।
2. Telles एवं Desiraju द्वारा किये गये शोधों में पाया गया कि *बारम्बार ओम् की आवृत्ति अवधानता एवं संवेदनशीलता को दृढ करता है* (Sanjay Kumar, Meditation on OM: Relevance from ancient texts and contemporary science 2010)।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

3. चौदह वर्षीया अन्वेषा राय चौधुरी के द्वारा किये गये शोध से पता चलता है कि *ओम् का जप रक्त में आक्सीजन की मात्रा में वृद्धि करता है* (Chakraborty 2016)।
4. *ओम् जप का प्रभाव न केवल मानव पर अपितु पेड-पौधे एवं फसल पर भी दिखता है* (Devi 2004)। इसी तथ्य का उपयोग चीन देश के कृषि विश्वविद्यालय में पौधों पर अध्ययन के लिये किया गया है (Karnick 1983) । जिसे बौद्ध धर्म से जोडकर देखा जारहा है (Weekly 2018)। बौद्धधर्म का मन्त्र भी ओम् एवं सच्चिदानन्द का ही सम्मिलित रूप है (Weekly 2018)।
5. जी. कल्याणी के द्वारा किये गये एक शोध में इसके चिकित्सकीय महत्व को इंगित करते हुए कहा गया है "In summary, the hemodynamic correlates of 'OM' chanting indicate limbic deactivation. Since similar observations have been recorded with VNS treatment used in depression and epilepsy, the clinical significance of 'OM' chanting merits further research." (Bangalore G Kalyani 2011).
6. रिसर्च एंड इंस्टीट्यूट ऑफ न्यूरो साइंस के प्रमुख प्रोफ़ेसर जे. मार्गन और उनके सहयोगियों ने सात वर्ष तक 'ओम्' के प्रभावों का अध्ययन किया (बत्रा 2014)।
7. 2008 में International Journal of Computer Science and Network Security में प्रकाशित एक लेख Time-Frequency Analysis of Chanting Sanskrit Divine Sound "OM" (Ladhake 2008) के आधार पर प्रकाशित अमेरिका के एक प्रसिद्ध समाचार पत्र The Guardian में शोधकर्ताओं Ajay Anil Gurjar एवं Siddharth A Ladhake का आशय प्रस्तुत किया गया है। "Om is a spiritual mantra, outstanding to fetch peace and calm. *The entire psychological pressure and worldly thoughts are taken away by the chanting of Om mantra.*" (Abrahams 2010).
8. National Aeronautics and Space Administration (NASA) के आधिकारिक वेबसाइट से प्राप्त सूचना के आधार पर कहा जा सकता है कि European Space Agency) तथा NASA के Solar and Heliospheric Observatory के संयुक्त तत्त्वावधान में एक शोध किया गया। इस शोध में सूर्य के तल पर प्राप्त ध्वनियों को अंकित किया गया। यह अंकन तरंगदैर्ध्य को ध्यान में रखते हुए किया गया। ध्यातव्य है कि यह ध्वनि ओम् ही है (NASA 2018)। ध्यातव्य है कि नासा इसे पूर्णतः ओम् के रूप में व्याख्यायित नहीं करता है किन्तु इसके प्रथम प्रारूप ओम् के अनुरूप है (Damarla 2014)। जिस आधार पर हम ओम् की ऊर्जापरक व्याख्या कर सकते है। क्यों कि नासा ही नहीं अन्यान्य संस्थानों के द्वारा हुए शोध सूर्य सन्दर्भित ध्वनि को ओम् के अनुरूप ही मानते हैं (Sheffield 2010)
9. विज्ञान ने भी ॐ के उच्चारण और उसके लाभ को प्रमाणित किया है। यह धीमी, सामान्य और पूरी साँस छोड़ने में सहायता करती है। यह हमारे श्वसन तंत्र को विश्राम देता है और नियंत्रित करता है। साथ ही यह हमारे मन-मस्तिष्क को शांत करने में भी लाभप्रद है।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

उच्चारण के लाभ

ओम् का उच्चारण करना शुरू करते हैं तो यह एक सकारात्मक स्पंदन उत्पन्न करता है। यह स्पन्दन अकारण आपको प्रसन्नता का अनुभव कराता है।

1. यह आपके आभामंडल को शुद्ध करता है (Bodke, Aura – Energy Field That Affects Your Emotions, Can Help Detect Diseases 2016)। यह शुद्ध आभामण्डल आपके स्वस्थ होनें का प्रमाण है (Jyoti 2002)।
2. यहां पर आवश्यक है कि हम इस बात को समझें कि आभामंडल क्या है? यह आभामंडल एक स्वस्थ व्यक्ति को कैसे इंगित करता है? इसके संदर्भ में हम इस प्रकार चर्चा करते हैं- आभामंडल या aura अत्यधिक ऊर्जा से घिरा हुआ एक शक्तिपुंज का क्षेत्र है जो कि वस्तुतः हमारे भावनाओं और हमारे स्वास्थ्य आदि को समझने में सहायता करता है। यह नग्न आंखों से नहीं देखा जा सकता है किंतु वैज्ञानिक धरातल पर यह सत्यापित हो चुका है। वैज्ञानिक के संदर्भ में आभामंडल को हम इलेक्ट्रोमैग्नेटिक फील्ड जो हमारे चारों ओर है इस रूप में जानते हैं (Wikipedia, Aura (paranormal) 2018)। यही कारण है कि इसे सहज नग्न आंखों से नहीं देख सकते हैं। आभामण्डल अतिसूक्ष्मस्तर पर पर आण्विकस्तर होते हुए यह ऊर्जा के रूप में जो कि स्पंदन की अवस्था है इस रूप में हमारे चारों ओर होता है। इसको किसी धार्मिक चित्र के माध्यम से समझाया जा सकता है। यह एटम मॉलिक्यूल डीएनए के रूप में हम देखते हैं। उसके बाद प्लाज्मा के रूप में देखते हुए हम इसे मानवशरीर के रूप में देखते हैं। यह शक्ति शरीर की चारों ओर होते हुए शरीर के समस्त तन्त्रिका तन्त्र सन्दर्भित गतिविधियों को यह इंगित करता है। यह पाचन-तंत्र, श्वसन-तंत्र आदि के गतिविधियों को दर्शाता है। यह एक चुंबकीय और विद्युतीय शक्ति का क्षेत्र है जिसे हम 'बायोएनर्जेटिक्-फील्ड' के रूप में जानते हैं (Center 2017)। इसी के आधार पर हम भिन्न-भिन्न रूप में इसे देखते हैं। इस पर अनेक अनुसंधान भी हो चुके हैं। इस आभामण्डल के स्पन्दन का दर ही इसके रंग एवं मानवीय व्यवहार को समझने में मदद करता है (KAUR 2015)। आभामण्डल का रंग लाल या गहरा है तो यह दर्शाता है कि वह इंसान बहुत जल्दी क्रोधित हो जाता है। यदि किसी व्यक्ति का आभामण्डल नारंगी रंग है तो ऐसे लोग रचनात्मक स्वभाव के होते हैं। इन्हें भावनात्मक भी माना जाता है। यदि रंग पीला है तो यह यह बुद्धिमानी का प्रतीक है। यदि यही पीला रंग गहरा हो जाए तो यह अच्छा संकेत नहीं है। यदि हरा रंग है तो इंसान का काफी शांत स्वभाव समझा जाएगा। काला रंग दिखाई दे तो यह जीवन की असंतुष्टि की व्याख्या करता है। यदि किसी इंसान के आभामण्डल में नीले रंग की छाया नज़र आए तो यह सबसे अच्छा रंग माना जाता है। इस तरह के व्यक्ति बेहद उत्साहित एवं कुशल स्वभाव के होते हैं। आभामण्डल का श्वेत एवं चमकदार होना सबसे बेहतर माना जाता है।
3. आभामण्डल जब शुद्ध होता है तो वह व्यक्ति पूर्णतः स्वस्थ माना जाता है। एक व्यक्ति को तब स्वस्थ कहते हैं जब वह शारीरिक रूप से मानसिक रूप से भावनात्मक रूप से पूर्णतः सकारात्मक ऊर्जा से भरा हुआ हो। जो व्यक्ति जितना स्वस्थ होगा उसका आभामंडल उतना ही बड़ा और चमकदार होगा। यही कारण है कि हम देवताओं के आभामंडल को श्वेत रूप में देखते हैं। जो व्यक्ति जितना अस्वस्थ होगा वह उसका आभामण्डल उतना ही गहडा और छोटा दिखेगा। आभामण्डल ही तय करता है कि किस तरह कोई अच्छा है कोई बुरा है। किसी के करीब आने से अच्छा लगता है किसी के करीब आने से बुरा लगता है।
4. ओम् मन्त्र का जप हमारे वायुमंडल को शुद्ध बनाता है
5. यह न केवल उस व्यक्ति के लिए फायदेमंद है जो जप करता है अपितु उसके लिए भी जो आसपास मौजूद है क्योंकि वह स्पंदन अन्य को भी

प्रभावित करता है ठीक उसी तरह जैसे कि कोई धूम्रपान करता है तो उसका नुकसान आस-पास स्थित लोगों को भी होता है।

6. इस का जप करने बाला व्यक्ति हमेशा खुश नज़र एवं शांत दिखाई पड़ता है।

7. इससे प्राप्त शान्ति दीर्घकालिक होता है, दीर्घकालिक सर्जनात्मकता देखी जा सकती है। रचनात्मक जीवन के लिए यह जरूरी है कि छोटी-छोटी चीजों को की प्रशंसा करें और यह ये छोटि-छोटी बाते आपको अच्छी लगती है और छोटी छोटी बातों के लिए आप आभारी रहते हैं।

8. ओम् मंत्र के मनोवैज्ञानिक चिकित्सा में लाभ निरंतर ओम का जप करने से आध्यात्मिक यात्रा अत्यंत प्रसन्नता के साथ चलता है। यह हमें एकाग्रता में मदद करता है और जो हमारा लक्ष्य है उस लक्ष्य के प्रति हमें स्थिर रखता है (Sanjay Kumar, Meditation on OM: Relevance from ancient texts and contemporary science 2010)।

9. यह हमारी वाणी को और भी मजबूती प्रदान करता है और कण्ठाग्र-यन्त्र को और भी मजबूती प्रदान करता है जो विशेष रूप से वृद्धावस्था में हमें हमारी अंगों को स्वस्थ रखता है।

10. ओम् हमारे जीवन को स्वस्थ बनाने का सबसे उत्तम मार्ग है (Naidu 2014)। यह हमारे न्यूरो सिस्टम, हार्मोन तंत्र तथा नर्वस सिस्टम को स्थिर करता है। ध्यान के साथ यह मन और शरीर को स्वस्थ रखता है। रक्तचाप तथा हृदयस्पन्दन को नियमित रखता है। जो कि हमारे स्वास्थ्य के लिए अत्यावश्यक है।

11. ओम् का जप हमारी भावनाओं को नियंत्रित करता है।ओम् के अतिरिक्त चिंता और क्रोध पर नियंत्रण पाने का इससे सरल मार्ग दूसरा नहीं है विभिन्न प्रकार के अवसाद को हल करने में मदद करता है जो की पूर्णतः बौद्धिक और मानसिक एकाग्रता से सम्भव हो पाता है।

12. मंत्र का जप स्वच्छता देता है जो त्वचा को साफ रखने में मदद करता है और इसके साथ ही साथ या मंत्र बाहरी एवं आन्तरिक शुद्धता पर भी जोर देता है।

13. प्रिय या अप्रिय शब्दों की ध्वनि से श्रोता और वक्ता दोनों हर्ष, विषाद, क्रोध, घृणा, भय तथा कामेच्छा के आवेगों को महसूस करते हैं। अप्रिय शब्दों से निकलने वाली ध्वनि से मस्तिष्क में उत्पन्न काम, क्रोध, मोह, भय लोभ आदि की भावना से दिल की धड़कन तेज हो जाती है जिससे रक्त में 'टॉक्सिक' पदार्थ पैदा होने लगते हैं। इसी तरह प्रिय और मंगलमय शब्दों की ध्वनि मस्तिष्क, हृदय और रक्त पर अमृत की तरह आल्हादकारी रसायन की वर्षा करती है।

14. ओम् आ उच्चारण वक्ष पिंजर (Thoracic Cage) को स्पन्दित करती है (Axel 2013), जो हमारे फेफड़े में भरी हवा के साथ सम्पर्क में आता है जिससे ऐलवीलस की मेम्ब्रेन की कंपन करने लगती है। यह प्रक्रिया फेफड़े की कोशिकाओं (Pulmonary Cells) को उत्तेजित करती है, जिससे फेफड़े में श्वास उचित मात्रा में आती जाती रहती है। यह कंपन अंतः स्रावी ग्रंथियों (Endocrine Glands) को प्रभावित करता है, जिससे चिकित्सा में इसका अद्भुत महत्व है (Bodke, What Is Om (Aum), What Happens When You Chant Om? Its Science And Benefits. 2017)। इस ध्वनि से विशेषकर पेट के अंगों और वक्ष पिंजर को आंतरिक मसाज (Internal Massage) मिलता है, जबकि म के कंपन से हमारे कपाल की नसों में कंपन होता है। (World 2016)

निष्कर्ष-

1. ओम् शब्द के तेइस से अधिक अर्थों को शास्त्रों में व्याख्यायित किया गया है।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

2. प्रस्तुत व्याख्यान में मुख्य रूप से ओम् पद के वैदिक एवं लौकिक साहित्य सन्दर्भ प्रस्तुत करते हुए हिन्दू मुस्लिम, बौद्ध, जैन, सिख आदि धर्मों में 'ओम्' के सन्दर्भों एवं प्रायोगिक पक्षों को उपस्थापित किया गया है।

3. व्याख्यान में ओंकार एवं शिवतत्व की एकरूपता को प्रस्तुत किया गया है।

4. शिव के विविध नामों की महत्ता अध्यात्म एवं विज्ञान के आलोक में प्रस्तुत किया गया है।

5. ओम् पद के वैज्ञानिक सन्दर्भों को इंगित करते हुए दशाधिक प्रायोगिक वैज्ञानिक शोध उदाहरण के रूप में दिया गया है।

6. ओम् के जप करने के लाभों को बिन्दुबद्ध किया गया है।

7. व्याख्यान में आधुनिक शोधशैली का अनुगम किया गया है साथ ही मूलभूत सन्दर्भ मात्र को प्रस्तुत किया गया है।

8. निष्कर्षतः व्याख्यान ओम् को विज्ञान एवं अध्यात्म दोनों ही स्तरों पर अजर, अमर, अविनाशी, सर्वशक्तिमान् सत्ता के रूप में प्रस्तुत करते हुए व्यावहारिक धरातल पर उत्पत्ति, स्थिति एवं लय के जनक के रूप में स्थापित करता है। साथ ही इस बात को स्पष्ट करता है कि विज्ञान एवं अध्यात्म में कोई अन्तर्विरोध नहीं है।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. Abrahams, Marc. *Improbable research: The repetitive physics of Om.* May 3, 2010. https://www.theguardian.com/education/2010/may/03/repetitive-physics-om-improbable-research (accessed December 4, 2018).

2. Axel, Gabriel. *Your Brain on Om: The Science of Mantra.* October 2, 2013. https://health.usnews.com/health-news/blogs/eat-run/2013/10/02/your-brain-on-om-the-science-of-mantra (accessed December 19, 2018).

3. Bangalore G Kalyani, Ganesan Venkatasubramanian, Rashmi Arasappa, Naren P Rao, Sunil V Kalmady, Rishikesh V Behere, Hariprasad Rao, Mandapati K Vasudev, and Bangalore N Gangadhar. *Neurohemodynamic correlates of 'OM' chanting: A pilot functional magnetic resonance imaging study.* June 2011. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3099099/ (accessed December 19, 2018).

4. Bodke, Madhavi Kale. *Aura – Energy Field That Affects Your Emotions, Can Help Detect Diseases.* October 24, 2016. http://www.wholesomeayurveda.com/2016/10/24/aura-part-1/ (accessed December 19, 2018).

5. —. *What Is Om (Aum), What Happens When You Chant Om? Its Science And Benefits.* July 7, 2017. http://www.wholesomeayurveda.com/2017/07/07/om-aum-meditation-science-benefits/ (accessed December 19, 2018).

6. Center, Natural Chi-GongSM Health. *Bioenergetic Fields.* 2017. http://gntcorp.com/index_files/Page345.htm (accessed December 19, 2018).

7. Chakraborty, Ajanta. *14-yr-old girl discovers magic of 'Om'.* December 18, 2016. https://timesofindia.indiatimes.com/city/kolkata/14-yr-old-girl-discovers-magic-of-Om/articleshow/56041337.cms (accessed December 19, 2018).

8. Damarla, Prashanth. *NASA Recorded Om Sound from Sun: Facts.* December 1, 2014. http://www.hoaxorfact.com/science/nasa-recorded-om-sound-from-sun-

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

facts.html (accessed December 19, 2018).

9. Devi, Heisnam Jina. "Spectral Analysis of the Vedic Mantra Omkara." *Indian Journal of Traditional Knowledge* 03 (April 2004): 154-161.

10. Digital-Dictioanries-of-South-Asia. *हिन्दी शब्दसागर.* August 7, 2018. https://dsalsrv04.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?qs=%E0%A4%93%E0%A4%82&searchhws=yes (accessed December 22, 2018).

11. Jayaram, Neel. *What is the scientific ground to the "om" mantra?* August 6, 2015. https://www.quora.com/What-is-the-scientific-ground-to-the-om-mantra (accessed November 21, 2018).

12. —. *What is the scientific ground to the "om" mantra?* August 6, 2015. https://www.quora.com/What-is-the-scientific-ground-to-the-om-mantra (accessed December 19, 2018).

13. Jyoti, Akhand. *आभामंडल का ज्ञान-विज्ञान.* May 2002. http://literature.awgp.org/akhandjyoti/2002/May/v2.15 (accessed December 19, 2018).

14. Karnick, C. R. *EFFECT OF MANTRAS ON HUMAN BEINGS AND PLANTS.* March 1983. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3336746/ (accessed December 19, 2018).

15. KAUR, GULNEET. *आभामंडल से कैसे जान सकते हैं दूसरे का स्वभाव?* March 27, 2015. https://hindi.speakingtree.in/allslides/what-does-your-aura-say-about-you/265754 (accessed December 19, 2018).

16. Ladhake, Ajay Anil Gurjar and Siddharth A. "Time-Frequency Analysis of Chanting Sanskrit Divine Sound "OM"." *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*, 2008: 170-175.

17. Naidu, K L. "Beneficial effects of 12-week OM chanting on memory in school children." *World Journal of Pharmaceutical Sciences*, 2014: 1969-1971.

18. NASA. *Sounds of the Sun.* July 25, 2018. https://www.nasa.gov/feature/goddard/2018/sounds-of-the-sun (accessed December 18, 2018).

19. Sanjay Kumar, HR Nagendra, NK Manjunath, KV Naveen, and Shirley Telles. *Meditation on OM: Relevance from ancient texts and contemporary science.* June 2010. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2952121/ (accessed December 19, 2018).

20. —. *Meditation on OM: Relevance from ancient texts and contemporary science.* June 3, 2010. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2952121/ (accessed November 30, 2018).

21. Sheffield, University of. *Project Sunshine.* 2010. http://shine.sheffield.ac.uk/ (accessed December 19, 2018).

22. Weekly, Buddha. *Buddhist Mantras Help Crops Grow.* 2018. https://buddhaweekly.com/buddhist-mantras-help-crops-grow-increase-output-fifteen-percent-studies-reinforce-power-mantras-help-plants-people/ (accessed December 19, 2018).

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

23. Wikipedia, the free encyclopedia. *Aura (paranormal).* December 13, 2018. https://en.wikipedia.org/wiki/Aura_(paranormal) (accessed December 19, 2018).

24. —. *Introduction to quantum mechanics.* December 12, 2018. https://en.wikipedia.org/wiki/Introduction_to_quantum_mechanics (accessed December 19, 2018).

25. Williams, Monier. *Monier Williams Sanskrit Dictionary.* 2008. https://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/monier/ (accessed 12 21, 2018).

26. World, Science. *ॐ मंत्र का वैज्ञानिक रहस्य और लाभ.* May 26, 2016. https://www.scienceworld.in/aum-om-mantra-benefits-hindi/ (accessed December 12, 2018).

27. अमरसिंहः. *अमरकोशः.* Edited by पंडित रविदत्त शास्त्री. मुम्बई: लक्ष्मीवेंकटेश मुद्रणालय, 1905.

28. तारानाथतर्कवाचस्पतिभट्ट. *वाचस्पत्यम्.* Calcutta: The Kavyaprakash Press, 1873.

29. पतञ्जलि. *योग-दर्शन.* Edited by हरिकृष्णदास गोयन्दका. गोरखपुर: गीताप्रेस, 2004.

30. पाणिनि. *पाणिनीय धातुपाठः.* 2017.

31. बत्रा, दीनानाथ. *भारतीय शिक्षा का स्वरूप.* नई दिल्ली, नई दिल्ली: प्रभात प्रकाशन, 2014.

32. वामन-शिवराम-आप्टे. *संस्कृत हिन्दी कोश.* Varansi: Motilal Banarasidass, 2007.

33. स्यार-राजा-राधाकान्त-देव-बहादुर. *शब्दकल्पद्रुमः.* वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, 1967.

Subscription ID T-235142761 Received on- 19/01/2018

Women and Civil Administration in Mahabharata

Mahesh
Research Scholar, Department of Sanskrit & Indic Studies, JNU

Keywords:- Rajasuyayajya , Ratinins, Satrirajya, Counselor, Kshatriya, Regent.

Abstract- *Ancient Indian thinkers were not unanimous on the issue whether the women folk be allowed to play active role in civil administration .Their ability and skill to govern or advise the court on various issues is questioned .Therefore, to arrive at some conclusion we have to discuss the possibilities and actual participation of women as rulers , regents and counselors .*

Women as Ruler - In the Vedic literature we find no mention of women's direct rule.But she was expected to participate in popular assemblies such as Sabha, Samiti and vidatha[1] of that period . In this context R.S.Sharma analyzed the Vedic data and declared that Rigveda and Atharvaveda collections taken together furnish at least seven references testifying not only to women's attendance in Vidatha but also to her participation in its deliberations .In later Vedic times she as queen) is found among *ratinins* (the giver of Kingdom) whom the sacrificer of the *rajasuyayajna* used to visit .This shows her importance as an important seat in administration .

The Mahabharata records some references to show the possibility of direct rule by women .After the great war Bhisma advised Yudhisthira to coronate those brother less daughters whose fathers (kings) died in the fratricidal war [4].The epic informs us that when Yudhisthira performed *rajasuyayajya* many kings sent gifts to him. Here a representative of a *satrirajya* participated in this yajna[5].But the location of that kingdom is not mentioned .The Mahabharata gives one more reference of a women's kingdom. A person named Srigala , of that kingdom , is mentioned participating in a svayamvara of Kalinga princess[6].In the last section of the epic ,the author postulates that one who recites hymns of this epic gets reward of a brave son or a sovereign daughter.

In Ramayana also there is a proposal to install Sita as the crown of Ayodhya when Rama was banished to forests[8].This proposal could not be materialized owing to the refusal of Sita because she wanted to accompany her husband .As the proposal was made was by a learned and important member of king's court it shows 'that crown for women ' was not a new idea .Similarly , in one of the Jatakas , reference is made that a queen of Kasi was entreated by the subjects to assume that reins of administration consequent upon the renunciation of the world by her husband .

In south India , a state governed by woman is mentioned by Megasthenes .He says " next come the Pandeya the only race in India ruled by woman. Ganguli comments that it appears from Megasthenes accounts that during his time , the Pandeya country was governed by a queen who exercised her authority over 300 villages and had at her command a powerful army[11].Similarly ,Kleophis ,the widowed queen of Assakwnoi in Panjab , was reinstated in her own kingdom in the capacity of sovereign.[12] Another historical example of direct rule by a woman in Satavahana period is of Nagnika who ruled the extensive empire during minority of her son.[13]Later Prabhavatigupta did the same for thirteen years , even though she had three sons.[14]

All the above references given in the epics need a deep analysis before arriving at some conclusion .The direction given by Bhisma to install daughters to their father's thrones and proposal made to Sita to chair the throne are

very important cases. The observation of Megasthenes about Pandeya state that it was a *strirajya* may be a taken lightly. Although the Mahabharata itself decries the rule of woman as the harbinger of misery when it states that "a state ruled by woman sinks like a stone boat" [15]. It is also said that state governed by woman being empty of learned and full of stupid ministers vanishes like a water drop[16]. But such statements can not be taken as rules of the day. Thus, Mahabharata attests the political and administrative ability of women .

The discussion reveals that up to later Vedic period women had some say in the administration and the possibility of direct rule of theirs's cannot be ruled out up to the epic period . Sharma is of the view that the society did not opposed their rule when the Mahabharata got finally redacted [17].

Women as Regent :- In ancient India ,there are examples when kings died and left with no adult sons as their immediate successors .Under such unfortunate circumstances their minor sons were enthroned and the queen mothers of such minor kings acted as their regents till they became adult .Examples of such cases also find mention in the Mahabharta and other contemporary sources .In the Mahabharata when the heroes of the epic left the kingdom for forests ,young Priksita ,the grandson of Arjuna ,and Vajra the grandson of Krsna were coronated as rulers of Hastinapura and Indraprastha respectively .In this situation Yudhisthira appointed Subhadra as regent to look after both the Kingdoms.[18] JayalShakambhari comments on the evidences of Hrivamsa ,a later text , that Subhadra actively participated in political activities and considered herself as an heir.[19]On the other hand Tiwari opines that she was neither a heir nor a caretaker but was a regent.[20] Whatever the case may be ,it is certain that she was the oldest member left in the kingdom and might have contributed towards administration .

Apart from Mahabharata ,other sources also record the role of women as regent .The mother of Udayana (ruler of Kausambi) worked in this capacity during the captivity of her son .She took overall charge of administration and the way she adopted for running the administration was better than the experienced person.[21]Similarly ,Naganika directed the Satavahana administration during the minority of her son in a very efficient manner.[22]

The evidences furnished by the accounts of foreigners support the practice of regents .One of them states that the queen of massage ruled the country as mother of her son who was named after Alexander , the great.[23]Similarly ,Agsthocleia ,the wife of Menander issued the coins ,bearing her portrait , at a time when she assumed the reins of administration as regent of her minor son.[24]

Thus ,highlighting the political responsibility of women as regents Altekar states that although queens usually did not assume the reins of government during life time of their husbands , they did not hesitate to assume the responsibility of running the administration when their husbands died and their sons were minor.[25]

Women as Counselors :-Ancient Indian jurists did not Suggest the appointment of women as advisors to kings or as members of King's council .They were of the view that women lacked ability and understanding in political and administrative matters. The Mahabharata itself considers them incapable of advice and completely untrustworthy.[26] It further states that there should no dwarf , no hump backed person , no idiot , no women where the king holds consultations.[27]

On the other hand in the same epic,we find women playing advisory role in very efficient manner .Names may be mentioned of Kunti ,Madri ,Draupadi and Gandhari .They wailed considerable power in the management of kingdom .They discharged their advisory duty in two ways as queen and as mother

Queen as Counselor :- Once Pandu decided

to leave for forest but he was advised by Kunti and Madri to rule the state and Pandu changed his stand .[28] Similarly,when Krsna killed Kamsa ,Jarasamdha ,the relative of Kamsa attacked Mathura when advised by his queen .[28]

Mother as Counselor :- Aditi was the chief advisor of her sons, the Devas. She prepared them to oppose Vrtasura.[29] Kunti was the most prominent mother in the epic who advised her son's throughout her life it was the result of her advice and guidance that forest wandering fatherless son's got the prestigious kingdom of that time .She told Yudhisthira that his dharma as a *kshatriya* was to fight for his rights .She condemned her position of caring her life on gifted food ,even she was the mother of five son's.[30]She narrated them the story of Muchukhunda who refused to take the kingdom as a gift and prepared them for gift .[31] In this way we find that there is ample evidence in Mahabharata to prove that women had played an important role in civil administration .She worked as ruler, as regent and as counselor to her husband as well as to her son .She had impressive position in the serious matters of state administration .She was one of the *ratnins (*giver of kingship).

1 Rigveda ,10.85.26 ; Atharveda 2.236.1
2 R.S.Sharma,Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India New Delhi 1983,P.79.
3 S.K.Sulere,'PrachinaBhartiyaPrasasanameinStriyonkiBhumika 'Jognjksv,vol.xxxiv,p.139.
4 Mahabharata,12.32.33.
5 ibid ,3.48.21.
6 ibid ,12.4.7.
7 ibid ,18.5.40.
8 D.kGanguli ,Aspects of Ancient Indian Administration,New Delhi 1979,P.53.
9 Ramayana , 2.37.23-24.
10 D.K.Ganguli , op.cit,p.53.
11 D.K.Ganguli , op.cit,p.53.
12 ibid ,p.53
13 A.S.Alteker,The position of women in Hindu civilization New Delhi 1978,p.187.
14 D.C.Sircar ,Politics and Administration in Ancient India,New Denhi 1974,p-.33.
15 Mahabharata , 5.38.40.
16 ibid,12.69.71.
17 Manmohan Sharma, Women in the Mahabharata, Ph.D. thesis MDU Rohtak 1997, p.202.
18 Mahabharata ,17.1.8-9.
19 JayalShakambhari, Status of women in Epics, New Delhi 1966, p.231.
20 Diwakar Tiwari, The concept of state in Mahabharata . New Delhi 1990 ,p.112
21 A.S.Altekar ,op.cit ,p.187.
22 ibid .p.189
23 D.K.Ganguli , op.cit.,p.53.
24 ibid.,p.57.
25 A.S.Altekar,op.cit.,p.187.
26 Mahabharata .2.57.16
27 ibid.,1.110.26.
28 ibid. 2.13.45-46
29 Rigveda 4.18
30 Mahabharata 5.130-31
31 ibid. 5.130.9

Biblography

1- *Agni Mahāpurāṇam,* Kumar Dr. Pushpendra (Tr.), Eastern Book Linkers, Delhi, 2006
2- *Bṛhatsaṃhitā of Varāhamīhira,* Bhat Ramakrishna (Tr.), Motilal Banarasidas Publishers, Delhi, 1995
3- Devdhar CR, *Works of Kalidasa*, Motilal Banarasidas Publishers Private Limited, Delhi, 1977
4- *Kauṭilīya Arthaśāstra,* Shamasastry R. (Tr.), Chaukhamba Sanskrit Pratisthan, Delhi, 2005
5- Khemka Radheshyam (Ed.), *Kalyaṇ-Kūrmapurāṇāṅka*, Gita Press, Gorakhpur, 1997
6- *Kumārasaṃbhavam of Kālidāsa,* Kale MR (Ed.), Motilal Banarasidas Publishers Private Limited, Delhi

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID T-235143409 Received on- 06/12/2018

काव्यप्रकाश के अनुरूप ध्वनिविमर्श

स्वटीरानी
शोधच्छात्रा, वेदव्यासपरिसर, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, बलाहर, हिमाचल प्रदेश.

प्रमुख शब्द – काव्य, मम्मट, ध्वनि, रस

शोधसार - *भारतीय साहित्य में काव्यशास्त्र एक सुप्रतिष्ठित शास्त्र है जिसके सिद्धान्त का प्रतिपादन विक्रम के आरम्भकाल से होता चला आ रहा है । काव्यशास्त्र काव्यसौन्दर्य की परख करनेवाला शास्त्र है । आरम्भ में इसके लिए मुख्यरूप से " काव्यालंकार " शब्द का प्रयोग होता था । काव्यशास्त्र के लिए मुख्यरूप से (१) काव्यालंकार (२) काव्यशास्त्र (३) अलंकार शास्त्र (४) साहित्य शास्त्र (५) क्रियाकल्प । क्रियाकल्प इन सभी नामों में अधिक प्राचीन है।जैसा कि वाल्मीकि रामायण के उत्तरकाण्ड में देखने को मिलता है - यहा काव्यविद काव्यरस को ग्रहण करने में समर्थ व्यक्ति है तथा क्रियाकल्प का आशय है काव्यसौन्दर्य की परीक्षा में समर्थ व्यक्ति - "* ***क्रियाकल्पविदश्चैव तथा काव्यविदो जनान् ।"१***

काव्य में वह कौन सा तत्त्व है जिसकी सत्ता होने पर काव्य में काव्यत्व विद्यमान है । अर्थात् काव्य की आत्मा के रुप में किस तत्त्व को स्वीकार किया जाए । इसके लिए काव्यशास्त्र में छः सम्प्रदायों का आविर्भाव हुआ जिन्होंने काव्य के आत्मतत्व के रुप में अलग अलग तत्त्च को स्वीकार किया है जो निम्न हैं -

(१). रस सम्प्रदाय - इसके प्रवर्तक भरत मुनि हैं । इन्होंने रस को काव्य की आत्मा के रूप में स्वीकार किया है

(२). अलंकार सम्प्रदाय - इसके प्रवर्तक आचार्य भामह हैं । इनके अनुसार काव्य का मूलभूत जीवनाधायक तत्व अलंकार ही है। रुद्रट, दण्डी, उद्भट एवं प्रतिहारेन्दुराज आदि अनेक आचार्य इस सम्प्रदाय के अन्तर्गत आते हैं ।

(३). रीति सम्प्रदाय - इसके संस्थापक आचार्य वामन हैं ।इनका प्रमुख सिद्धान्त ' **रीतिरात्मा काव्यस्य** '२

(४). वक्रोक्ति सम्प्रदाय - इसके संस्थापक आचार्य कुन्तक हैं ।इनके अनुसार वक्रोक्ति ही काव्य की आत्मा है ।

(५). ध्वनि सम्प्रदाय - इस सम्प्रदाय के संस्थापक आनन्दवर्धनाचार्य माने जाते हैं ।इनके मत में काव्य की आत्मा ध्वनि है291 ' **काव्यस्यात्मा ध्वनिः** ' 3।

(६). औचित्य सम्प्रदाय - इसके संस्थापक आचार्य क्षेमेन्द्र हैं । इन्होंने औचित्य को काव्य की आत्मा के रुप में स्वीकार किया है।

इन सभी सम्प्रदायों में ध्वनि सम्प्रदाय अधिक प्रबल एवं महत्वपुर्ण सम्प्रदाय रहा है । इस सम्प्रदाय के विरोध में वैयाकरण , साहित्यक , वेदान्ती , नैयायिक सभी ने आवाज उठायी , किन्तु अन्त में काव्यप्रकाशकार आचार्य मम्मट ने प्रबल युक्तियों द्वारा उन सब का खण्डन कर ध्वनि सिद्धान्त को पुनः स्थापित किया । इसी कारण आचार्य मम्मट 'ध्वनिप्रतिष्ठापक परमाचार्य ' के रुप में विभूषित किये जाते हैं ।इन्होंने काव्यप्रकाश प्रथमोल्लस में ध्वनि की आंशिक रुप से चर्चा प्रारम्भ करते हुए चतुर्थोल्लास में इसके भेदोपभेद का विस्तार पूर्वक विवेचन किया है । जिसकी चर्चा आगे की जा रही है ।

आचार्य मम्मट ने काव्य के तीन भेद बताये हैं । जो इस प्रकार हैं -

१. ध्वनि (उत्तम काव्य)

२. गुणीभूत व्यंग्य (मध्यम काव्य)

---

१. वाल्मीकिरामायण, उत्तरकाण्ड ९४-७

२. काव्यालङ्कारसूत्र, १-२-६

३. ध्वन्यालोक

३. चित्र काव्य (अधम काव्य)

ध्वनि -

ध्वनि पद की व्याख्या चार प्रकार से की गयी है।

(१) अधिकरणप्रधान - ' **ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिः** '४ यह उत्तम काव्य का वाचक है। (२) करणप्रधान -' **ध्वन्यतेऽनयेति ध्वनिः** ' ५यह व्यञ्जनाशक्ति का बोधक होता है। (३) [292]भावप्रधान -' **ध्वननं ध्वनिः** '६ यह रसादि की प्रतीति का बोधक होता है। (४) कर्मप्रधान - ' **ध्वन्यते इति ध्वनिः** '७ यह रसादि व्यङ्गय का वाचक होता है।

" **इदमुत्तममतिशयिनि वयङ्गये वा[293]च्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः** '८ जहाँ व्यङ्गयार्थ वाच्यार्थ की अपेक्षा अधिक चमत्क सर्वप्रथम् आचार्य मम्मट ने दो भेद बताये हैं। लक्षणामूलाध्वनि और

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद् ध्वनौ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम्
॥९

(१). लक्षणामूलाध्वनि - लक्षणामूलाध्वनि में वाच्यार्थ विवक्षित नहीं होत है क्योंकि लक्षणा मुख्यार्थ के बाध में ही होती है इसलिए इसका दूसरा नाम अविवक्षितवाच्यध्वनि है। इसके दो भेद हैं -

(क). अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनि - जहाँ वाच्यार्थ का सीधा वाच्यतावच्छेदकरुपसे अन्वय नही बनता वहाँ शब्द अपने सामान्य अर्थ को छोडकर विशिष्टअर्थ को बोधित करता है | यथा - **त्वामस्मि वच्मि -----**।१० यहाँ समान्य वचनादि की परिणति उपदेश में हो रही है।

४.साहित्यदर्पण च० परि० पृ० १२९
५. तथैव
६. तथैव
७. तथैव
८. काव्यप्रकाश प्र० परि०,श्लो० ४ ,सूत्र-२,
९. काव्यप्रकाश च० परि०, श्लो० २४, सूत्र- ३९
१०. काव्यप्रकाश च० परि०, श्लो० २४, उदा०
११. तथैव

(ख). अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनि - वाच्यार्थ के अनुपपद्यमान होने से अत्यन्त तिरस्कृत हो जाता है अर्थात जहाँ शब्द अपने मुख्य अर्थ को छोडकर अर्थान्तर से परिणत हो जाता है वहाँ वाच्य के अत्यन्ततिरस्कृत होने के कारण अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनि होती है। यथा - **उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते------**।११यहाँ कोई अपकृत व्यक्ति अपकार करने वाले के प्रति विपरीत लक्षणा से कह रहा है।

(२). अभिधामूलाध्वनि - जहाँ वाच्यार्थ की प्रतीति के अनन्तर व्यङ्गयार्थ की प्रतीति हो रही हो तो वहाँ अभिधामूलाध्वनि होती है ।इसका दूसरा नाम विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि है। **अत्र हि वाच्योऽर्थो स्वरुपं प्रकाशयन्नेव [294]व्यग्यार्थस्य प्रकाशकः। यथा प्रदीपो घटस्य** ।१२ इसके भी दो भेद हैं - **कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्गयो लक्ष्यव्यङ्गयक्रमः परः**।१३

(क). असंलक्ष्यक्रमव्यङ्गयध्वनि - जहाँ वाच्य तथा व्यङ्गयार्थ में पौर्वापर्यभाव की प्रतीति न हो रही हो अर्थात वाच्य एवं व्यङ्गय का क्रम होने पर भी अतिशीघ्रतावश क्रम का ज्ञान न हो तो वहाँ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्गय होता है। जिस प्रकार कमल के सौ पत्तों को एक साथ रखकर सूई चूभोने पर उन पत्रों का भेदन तो क्रम से होता है परन्तु ऐसा प्रतीत होता है कि वह एक साथ सौ पत्तों के पार पहुँच गई है। इसी प्रकार रस की अनुभूति में विभावादि क्रम होने पर भी प्रतीति न होने से रसादि को असंलक्ष्यक्रमव्यङ्गयध्वनि कहा गया है। रसादि अर्थात् रस और उसके समान विशेषरूप से आस्वाद योग्य -रसाभास, भाव , भावाभास , भावशान्ति , भावोदय , भावसन्धि और भावशबलता भी इस असंलक्ष्यक्रमव्यङ्गयध्वनि के अन्तर्गत है। संख्या में अनन्त होने के कारण रसादि को एक भेद माना गया है।

१२. साहित्यदर्पण च० परि० पृ० १२९
१३. काव्यप्रकाश च० परि०, श्लो० २५, सूत्र- ४१
१४. काव्यप्रकाश च० परि०, श्लो० ३७, सूत्र- ५२

(ख). संलक्ष्यक्रमव्यङ्गयध्वनि - " अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्गयस्थितिस्तु यः "१४ संलक्ष्यक्रमध्वनि को अनुस्वानाभध्वनि भी कहते हैं।वयङ्गय का क्रम लक्षित होने के कारण ही इसे अनुस्वानाभध्वनि कहते हैं।घंटे को बजाने के बाद जो मधुर ध्वनि कुछ देर तक होती रहती है उसी को अनुस्वान कहते हैं ।जिस प्रकार इस अनुस्वान में पहले के ठंकार के बाद पौर्वापर्य स्पष्ट प्रतीत होता है उसी प्रकार प्रकृत ध्वनि में पहले वाले वाले वाच्यार्थ के साथ पौर्वापर्य स्पष्ट प्रतीत होता है। जिस प्रकार ठनाके की अपेक्षा अनुस्वान् मधुर होता है उसी प्रकार इसमे वाच्यार्थ की अपेक्षा व्यङ्गयार्थ भी चमत्कारी होता है ।इस संलक्ष्यक्रमव्यङ्गयध्वनि के तीन मुख्य भेद हैं - (१) शब्दशक्त्युत्थ (२) अर्थशक्त्युत्थ (३) उभयशक्त्युत्थ।

(१). शब्दशक्त्युत्थ - जहाँ शब्द से वस्तु अथवा अलङ्कार प्रधानरूप से प्रतीत होते हैं , वहाँ क्रम से वस्तुध्वनि एवं अलङ्कारध्वनि कहलाता है ।इसप्रकार शब्दशक्त्युत्थ के दो भेद हुए- **१. वस्तुध्वनि २. अलङ्कारध्वनि**।

(२). अर्थशक्त्युत्थ - अर्थशक्त्युत्थध्वनि के सर्वप्रथम् तीन भेद किये गये हैं - **(क) स्वतःसम्भवी** - जो केवल काव्य में ही नहीं पाया जाता अपितु उचितरूप से बाहरसंसार में भी होता है। यथा- घटपटादि। **(ख) कविप्रौढोक्तिसिद्ध** - जो बाहर संसार में न होने पर भी कवि [295]की प्रतिभामात्र से निर्मित होता है।यथा- कौओं को सफेद करने वाली चन्द्रिका ।**(ग) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध** - जो नाटाकादि में कविकल्पित पात्रों का वक्ता के द्वारा प्रतिभामात्र से निर्मित होता है। इन तीनों भेदों में वस्तुध्वनि तथा अलङ्कारध्वनि दो भेद होकर कुल ६ भेद हो जाते है । यह ६ भेद व्यङ्गय और व्यञ्जक दोनों से द्विगुणित होकर १२ भेद हो जाते हैं।

१५. काव्यप्रकाश च० परि०, सूत्र- ५७
१६. काव्यप्रकाश च० परि०, सूत्र- ६२

(३). उभयशक्त्युत्थ - " वाक्ये द्व्युत्थः "१५ उभयशक्त्युत्थध्वनि केवल वाक्य में होता है इसलिए इसका केवल एक वाक्यगत भेद होता है।
अर्थान्तरसंक्रमितध्वनि से लेकर अर्थशक्त्युत्थध्वनि तक कुल १७ भेद हुए ।इनका वाक्यगत और पदगत दो भेद होकर कुल ३४ भेद हुए। और वाक्यगत उभयशक्त्युत्थ को मिलाकर कुल ३५ भेद हुए ।इनमें अर्थशक्त्युत्थ के पद एवं वाक्य के अतिरिक्त प्रबन्धगत भेद भी होते हैं इसलिए उनको जोड देने पर कुल ३५+१२=४७ भेद हो जाते हैं।

" **भेदास्तदेकपञ्चाशत्** "१६ इन ४७ भेदों में असंलक्ष्यक्रमव्यङ्गय का एक ही भेद है इसका पुनः **पदांश , वर्ण , रचना तथा प्रबन्धगत** भेद होने पर कुल ४७+४=५१ ध्वनिभेद हुए।
इन ५१ ध्वनि के मुख्यभेदों को परस्पर मिलाने पर तीन प्रकार का संकर तथा एक प्रकार की संसृष्टि से कुल १०४५५ ध्वनि भेद हुए।

इसप्रकार हम कह सकते हैं कि आचार्य मम्मट ने गवेषणा एवं विवेचन शैली की उत्कृष्टता से ध्वनि-सिद्धान्त को सुदृढतम बना दिया है। इन्होंने ध्वनि का विस्तृतरूप प्रदर्शित करते हुए रस को ध्वनि की संज्ञा प्रदान कर " ध्वनिरात्माकाव्यस्य " के सिद्धान्त की पुष्टि की है अर्थात रस कभी वाच्य नहीं होता। क्योंकि वह अलौकिक एवं विलक्षण होने के कारण व्यञ्जना के द्वारा ही अभिव्यक्त होता है। अतः रस ध्वनि है और काव्य की आत्मा को रस मानना भी ध्वनि का पोषक है ।इसप्रकार आचार्य अभिनवगुप्त के ध्वनि-सम्प्रदाय को स्थिरता एवं सुदृढता आचार्य मम्मट ने प्रदान किया है।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१.काव्यप्रकाशः,नागेशभट्टविरचितोद्द्योतयुतगोविन्द ठक्कुरविरचित प्रदीपसमेतः, उपाध्यायः,आचार्य श्रीशिवजी, सम्पूर्णानन्द- संस्कृत-

विश्वविद्यालयः, वाराणसी, २००२।

२. काव्यप्रकाशः, कविचन्द्रविश्वनाथकृतविवरणटीकोपेत, षडंगी, सुरेन्द्रनाथ, न्यु भारतीय बुक कारपोरेशन, २००२।

३. काव्यप्रकाशः,महेश्वराचार्यकृत आदर्श संस्कृतटीकोपेतः, उप्रैति, पं. थानेशचन्द्र, परिमल पब्लिकेशन्स, २००३।

४. काव्यप्रकाशः, सोलह टीकाओं सहित, मोहन, डॉं ज्योत्सना, नाग प्रकाशक, ११ए./यू.ए. जवाहर नगर, दिल्ली- ११००१६, १९९८।

५. काव्यप्रकाशः, सिंह, डॉं सत्यव्रत, चौखम्बा विद्या भवन, २०१२।

६. काव्यप्रकाशः(सुधा सागर) टीका, दीक्षित, भीमसेन, चौखम्बा संस्कृत सीरीज कार्यालय, १९२४।

७. काव्यप्रकाशः, आचार्य, मम्मट, भण्डारकर ओरियन्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, १९८३।

८. काव्यप्रकाशः, आचार्य, मम्मट, परिमल प्रकाशन, दिल्ली २०१२।

९. भाषा विज्ञान, तिवारी, डॉं भोलानाथ, किताब महल, १८-बी, न्याय मार्ग, अशोक नगर इलाहाबाद, २०१६।

१०. Mammata Kavyaprakasa,edited with an Introduction,English Translation and Notes, A.B. Gajendragadkar, Populatr Prakashan,Bombay, 1970.

११. भाषा विज्ञान, सिंह, डॉं. कर्ण, साहित्य भण्डार, सुभाष बाजार, मेरठ-२, २०१५।

१२. शब्दार्थमीमांसा, शास्त्री, डॉं गौरीनाथ/ चतुर्वेदी, श्री मिथिलेश, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी-२२१००२ १९९२।

१३. संस्कृत शास्त्रों का इतिहास, उपाध्याय, आचार्य बलदेव, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, १९९४।

१४. संस्कृत काव्यशास्त्र का इतिहास, काणे, पी. बी./शास्त्री डॉं. इन्द्रचंद्र, स्मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, २०१५।

१५. साहित्यदर्पण विश्वनाथकृत् , कविराज, , मोतीलाल बनारसीदास, शालिग्राम, शास्त्रि, दिल्ली२०१६ ,

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID T-235144385 Received on- 22/05/2018

ज्योतिषशास्त्रे वनस्पतेः वपनकलनिर्धारणम्

श्रीकृष्णकुमारमिश्रः
ज.ना.ब्र. आदर्श सं. आदर्शमहाविद्यालयः, लगमा, दरभंगा।

प्रमुखशब्दाः –ज्योतिषशास्त्रम्, वपनम्, भूमिः

शोधसारः - *भारतीयजीवशास्त्रे कालभावस्य महत्त्वन्न्यूनं मतम्। कालस्य सर्वेषामपि पदार्थानां जीवानां चोत्पत्तिस्थितिलयस्य हेतुरिति मन्यते सुश्रुतः मनुष्याणाम् उपलक्षणतया च सर्वेषामपि प्राणिनां जीवनमरणं कालायते स्वीकृत्यभूतानांकलयितृत्वेनकालंपरिभाषयति।*

कालो हि नाम भगवान्स्वयंभूरनादिमध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत सम्पती जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते। स सूक्ष्मामपिकलांनलीयतइतिकालः।सङ्कलयतिकलयतिवा भूतानिइतिकालः॥[२९६]

शरीरवृद्धिकरेषु भावेषु प्रथमः खलु काल एव तदधीना एव स्वभावसंसिद्धिराहारसौष्ठव अविघातश्चेति।
''कात्स्र्येन शरीरवृद्धिकरास्त्विमे भावा भवन्ति तद्यथा कालयोगः स्वभावसंसिद्धिः आहारसौष्ठव अविघातश्चेति।''
कालयोगोऽपि वृद्धिदृशा द्विविधो मतः– नित्यगः आवस्थिकश्च। तत्र नित्यगः कालः पुनः वर्षमासपक्षाहोरात्रादिरूपेण अनुक्षणं शरीरवृद्धेः पुष्टेश्च हेतुः भवति। आवस्थिककालश्च ऋत्वादीनां शैशवादीनां च हेतुः भवति। कालस्य नियामको सूर्याचन्द्रमसाविति। तावेवाधिकृत्य सावनकालः चान्द्रकालश्चेति गण्यते। सूर्यः वस्तुतः अग्नेः नियामकः चान्द्रमाश्च जलस्य नियामकः उभयोरपि खगोलीयस्थितिः नक्षत्रचक्रस्य गतिः, वायोः सञ्चरणञ्चेति प्राणिनां जीवने प्रतिपलं परिवर्तनस्य कारणानि भवन्ति। अतः भारतीयज्योतिषशास्त्रे बीजाधानकालस्यापि महत्त्वं स्वीक्रियते। कृषिपरम्परायाः सन्दर्भे भारतीयकृषिः प्रायः द्विसांवत्सरिकी मता। सामान्यतः शरदृतौ वसन्ततौं च सस्यपाको भवति। शारदीयोद्वापाः ब्रीह्यादयः वासन्तिकोद्वापाश्च यवादयः औषध्यादयः शाकादयश्च पाकानुसारं विविधर्तुषु जायते। सर्वेषामपि सस्यकालानुसारेण गुणस्वभावानुसारेण च वपनकालोऽपि भिन्नः भवति। उत्तमसस्यार्थम् आर्तवबीजवपनमेव श्रेष्ठमिति मन्तव्यम्। सूर्यः चन्द्रः वायुश्चेति कृषेः दिव्यकारकाः मताः। सौरस्थितिः चन्द्रगतिश्च नक्षत्रराशीनां स्थितिं निर्धारयति। सप्तविंशतिनक्षत्राणि द्वादशराशयश्च वायुक्षेत्रस्य तापक्षेत्रस्य च विधायिकाः भवन्ति। नक्षत्रराश्योः लग्नकालेन वर्षायाः गर्भकालः प्रवर्षणकालश्च अनुमीयते।

ज्योतिषशास्त्रे विविधग्रहाः नक्षत्राणि चानेकविधवृक्षाणाम् अधिपतिः कथिताः सन्ति। एतेभ्यः वृक्षवनस्पतीनाम् उत्पत्तिरपि कथिता वर्तते। विभिन्नप्रकारकेषु वृक्षेषु ग्रहाणाम् आधिपत्यं वर्तते।

सूर्यः – स्थूलानाम् अर्थात् अन्तःसारकठोर–काष्ठयुक्तानां वृक्षाणाम्।

चन्द्रमा – दुग्धयुक्तवृक्षाणाम्।

भौमः – कटुनिम्बादीनां वृक्षाणाम्।

बुधः – फलरहितचन्दनादीनां वृक्षाणाम्।

गुरूः– फलदारवृक्षाणाम्।

शुक्रः – पुष्पदारवृक्षाणाम्।

शनिः – दूषितनिन्दितानां द्रष्टुं दुष्टुवृक्षाणामधिपतिः वर्तते।

राहुकेतुसदृशग्रहैः सह भवेत् उत यस्मिन् राशौ भवेत् तस्मिन् ग्रहे वृक्षाणाम् अधिपतयः भवन्ति। राहोः केतोः विषयुक्तानाम् अभक्ष्याणां निन्दितानां फलयुक्तानाञ्च वृक्षाणां स्वामिनः अपि मन्यन्ते। एवं सूर्यादिग्रहाः विभिन्नप्रकारकाणां वृक्षाणाम् अधिपतयः सन्ति।

यथा–

सूर्यो जनयति स्थूलान् दुर्भगान् सूर्यपुत्रकः।
क्षीरोपेतांस्तथा चन्द्र कटुकाद्यान् धरासुतः॥

---

296 सुश्रुतसंहिता सूत्रस्थानम् –06/12

गुरूज्ञौ सफलान् विप्र पुष्पावृक्षान् भृगोः सुतः।
नीरसान् सूर्यपुत्रश्च एवं ज्ञेया खगा द्विज॥[297]
अन्तःसारसमुन्नतद्रुररुणो वल्ली सितेन्दू स्मृतौ।
गुल्मः केतुरहितश्च कण्टकनगौ भौमार्कजौ कीर्तितौ।
वागीशः सफलोऽफलः शशिसुतः क्षीरप्रसूनद्रुमौ।
शुक्रेन्दू विधूरोषधिः शनिरसारागश्च सालद्रुमः॥[298]

ज्योतिषशास्त्रे नक्षत्रेभ्यः वृक्षाणाम् उत्पत्तिः अपि कथिता वर्तते। अश्विनीनक्षत्रात् वासावृक्षः उत्पन्नः अभवत्। भरणीतः फालसा, कृतिकातः गुल्लरः, रोहिणीतः जम्बुः, मृगशिरातः खदिरः, आर्द्रातः बहेडा, पुनर्वसुतः वंशः, पुष्यतः अश्वत्थः, आश्लेषातः नागवृक्षः, मघातः वटवृक्षः, पूर्वाफाल्गुनीतः ढाकः, उत्तराफाल्गुनीतः पिलखनः, हस्तात् अरिष्टवृक्षः, चित्रातः नारिकेलः, स्वातीतः अर्जुनः, विशाखातः पाहवृक्षः, अनुराधातः बकुलवृक्षः, ज्येष्ठातः देवदारूः, मूलात् रालकावृक्षः, पूर्वाषाढातः जलर्वेतसः, उत्तराषाढातः फालसा, श्रवणात् अर्कः, धनिष्ठातः शमी, शतभिषा कदम्बः, पूर्वाभाद्रपदात् आम्रः, उत्तराभाद्रपदात् निम्बः अपि च रेवतीतः मधूकः उत्पन्नः अभवत्। एतेषां समेषां वृक्षाणां वपनकालः निर्धारणकाले नक्षत्राणां विचारः करणीयः। वपनकाले यः वृक्षः यस्मात् नक्षत्रात् उत्पन्नः अभवत् तस्मिन् एव नक्षत्रे तस्य वपनं करणीयम्।

पराशरादयः नक्षत्रकालानुसारं मासविशेषे वपनस्य हिताहितं विचार्य सामान्यतः वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मन्यते–

वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्येष्ठे तु मध्यमं स्मृतम्।
आषाढे चाधमं प्रोक्तं श्रावणे चाधमाधमम्॥[299]

वस्तुतः उक्तकाले प्रायः निश्चितरूपेण प्रथमवर्षा दृश्यते। आतपतप्तायां भूमौ प्रथमवर्षाजलेन ऊष्मा वर्धते। अतः तादृशे काले वपनेन न केवलं भूमेः उर्वराशक्तिः क्षीयतेऽपितु बीजेष्वपि ऊष्मासन्निधानात् न्यूनगुणत्वं जायते। एतस्मादेव आषाढे वपनम् अधमं मतम्। आचार्य वराहमिहिरः बृहत्संहितायां वृक्षाणां रोपणस्य कालः निगदितः यत् अजातशाखा अर्थात् कलमीवृक्षात् भिन्नवृक्षाणां शिशिरे (माघ–फाल्गुनयोः) कलमीवृक्षाणां हेमन्ते (मार्गशीर्षपौषयोः) दीर्घशाखाणां वृक्षाणां वर्षर्तौ (श्रावणभाद्रपदयोः) च रोपणं करणीयम्।

यथा–

अजातशाखान् शिशिरे जातशाखान् हिमागमे।
वर्षागमे च सुस्कन्धान् यथादिक्स्थान् प्ररोपयेत्॥[300]

उक्तवपनकालनियमाः वार्षिकोद्वापानामोषधीनां च सन्दर्भे ज्ञातव्याः। रोपणार्थं पुनः आषाढमास उत्तमः श्रावणः मध्यम भाद्रपदश्चाधमः उक्तः।

रोपणार्थं तु बीजानां शुचौ वपनमुत्तमम्।
श्रावणे चाधमं प्रोक्तं भाद्रे चैवाधमाधमम्॥[301]

यतो हि लोके बहवो वृक्षादयः श्रावणे रोप्यन्ते। वस्तुतः रोप्यबीजानां काण्डरोपणस्य च विधिरयं भवति। यद्रोपणानन्तरं निरन्तरं जलसेचनेन पादपे जीवनं नष्टं भवति। जीवन्नेव काण्डपादपः भूमेरन्तः मूलविस्तारे समर्थो भवति। सेचनेन सहेव भूमिस्थोष्मा मूलवृद्धो, सूर्यातापः, शाखा वृद्धौ सहायकौ भवतः। एतस्मादेवाषाढः रोपणायोत्तमकालः उक्तः। एवं वपनार्थमुपयुक्तकालः सः भवति यस्मिन् उत्पादिनि बीजानि अन्यूनातिरिक्तं वायुजलाग्निभिः पोषणं प्राप्य पृथिव्या गर्भवद् धार्यन्ताम्।

वपने कालनिषेधः–

पराशरः वपनार्थं रोपणार्थं च भौमशनिवासरौ, रिक्ताः तिथयः (चतुर्थी, चतुर्दशी नवमी च) निवृते मृगशिरसि आद्रार्याः पादः, कृष्णपक्षस्य नवमीतः त्रयोदशीपर्यन्तं चेति निषिद्धं मन्यते।

वपने रोपणे चैव वारयुग्मं विवर्जयेत्।
मूषिकाणां भयं भौमे मन्दे शलभकीटयोः।
न वापयेत्तिथौ रिक्ते क्षीणे सोमे विशेषतः॥[302]

मृगशिरसि निवृते रौद्रपादेऽम्बुवाची।
भवति ऋतुमतीक्ष्मा वर्जयेत् त्रीण्यहानि॥[303]

अतः सर्वेषामपि औषध्यादीनां वपनकालः कृषिकालश्च ज्योतिष्चक्राधीनो भवति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) उपनिषद्ग्रन्थावली (तृतीयभाग बृहदारण्यकोपनिषद्), सम्पादकः – स्वामिगम्भीरानन्द; प्रकाशकः – उद्बोधनकार्यालयः कलिकाता ७०००० ३, प्रकाशः १४१३ वङ्गाब्दः।

२) उपनिषद्ग्रन्थावली (प्रथमभाग, ईषादिश्वेताश्वतरपर्यन्तम् उपनिषद्रवकम्), सम्पादकः –– स्वामिगम्भीरानन्द; प्रकाशकः – उद्बोधनकार्यालयः कलिकाता ७०००० ३, प्रकाशः १४१९ वङ्गाब्दः।

३) उपनिषत्संग्रहः (उपनिषत्संख्या- १८८), सम्पादकः – पं. जगदीशशास्त्री; प्रकाशकः – मोतीलाल बनारसीदास पब्लिर्शस नई दिल्ली – ११००२८, प्रकाशः – १९९६ ख्रीष्टाब्दः।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. Indian economy by Dr. kriti rastogi, Access Publishing India Pvt. Ltd. New Delhi, 2015

2. प्राचीन भारत की प्रशासनिक एवं राजनीतिक संस्थायें, डा.कु मार कृष्ण, श्री सरस्वती सदन, नई दिल्ली,1998

3. प्राचीन भारतीय शासन पद्धति, प्रो.अनन्त सदाशिव- विश्वविद्यालय प्रकाशन,वाराणसी, 2002

4. भारतीय राजनीतिक विचारक,डा.आनन्द प्रकाश अवस्थी- लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा, 2003-04

5. महाभारत,कृष्ण द्वैपायन व्यास, गीत प्रेस गोरखपुर. 2013

6. वाचस्पत्यम्. श्री तारानाथ, तर्कवाचस्पति, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, नई दिल्ली,

7. वाल्मीकी रामायण, गीता प्रेस गोरखपुर,वि,सं., 2020.

8. संस्कृत-हिन्दी कोश,वामन शिवराम आप्टे, रचना प्रकाशन,जयपुर,२००६

9. हिन्दू पॉंलिटी, डॉ. काशी प्रसाद जायसवाल, नागरी प्रचाररणी सभा, काशी, 1942

---

297 बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्- 3/28, 29

298 फलदीपिका- 02/37

299 कृषिपाराशरः-168

300 बृहत्संहिता वृक्षायुर्वेदाध्यायः- 06

301 कृषिपाराशरः- 169

302 कृषिपाराशरः- 178

303 बृहत्संहिता वृक्षायुर्वेदाध्यायः- 02

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID T-235110221 Received on- 17/01/2018

वैदिककृषिविज्ञानस्वरुपविमर्शः

अखिलेशः
का. सिं. दरभंगा संस्कृतविश्वविद्यालयः, दरभंगा।

प्रमुखशब्दाः – कृषिः, वेद, जलम्, प्रशिक्षणम्

शोधसारः - *प्राणिनां प्राणदा कृषिः इति धिया सृष्टिरचनाप्रपञ्चप्रसारे अन्नाश्रितप्राणिनाङ्कृते तु कृषि कर्मेदं प्राणस्वरुपा वर्तते । अस्मिन् खलु संसारे एकोऽपि तादृशः जनः न वर्तते यः अन्नं विना एकमपि क्षणं जीवितुं प्रभवति। एतावता महत्त्वं वरीवर्ति अन्नस्य अस्मिन् युगे । तदन्नं कथमायाति अस्माकं सम्मुखे इति तु विचारणीयोऽयं पक्षः वर्तते । यदि ज्ञातुम् इच्छामः वयं यत् अन्नमिदं कथम् आयाति , तर्हि एकमेव वाक्यं सर्वदा आमुखपटले दृग्गोचरं भवति यत् अन्नमिदं कृषिकर्मणः अनन्तरम् एव आयाति ।*

अस्य कृषिशब्दस्य संस्कृतव्याकरणदृष्ट्या सामान्यः व्युत्पत्तिलभ्यः अर्थः भवति – कृष् विलेखने धातोरित् प्रत्यययोगाज्जायते, यस्यार्थः भवति विलेखनक्रिया इति ।विलेखनं तु नामोत्कीर्णनं कर्षणमाकर्षणं वेति वक्तुं शक्यते । सन्दर्भेऽस्मिन् निरुक्तकारः यास्कः अपि – कृ हिंसायां,कृ विक्षेपे, कृञ् धातोर्वा शब्दस्यास्य निर्वचनं करोति । प्रायशः सर्वेपि अर्थाः कृषेः स्वरुपनिर्णयार्थं विश्लेषणीयाः । विलेखनं तु कर्षणक्रियायाः फलं भवति । अस्य कृषिशब्दस्य सामान्यतया अर्थः वर्तते – कृष्यते इति कृषिः , कृष्यतेऽनेनेति कृषिः , कृषि कर्म , कर्षणक्रियायाः फलं कृषिः इति एतावता विमर्शानन्तरं दृग्गोचरं भवति यत् किं तावत् अस्य कर्मणः स्वरुपम् ? इति जिज्ञासा अनुसन्धानाय प्रेरयति अस्मान् । अत एव एष विषयः – " वैदिककृषिविज्ञानस्वरुपविमर्शः " इति गृहीतः ।

विषयस्यास्य स्वरुपम् –

वैदिककृषिकर्मणः स्वरुपं संहितातः आरभ्य ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद्-अङ्ग-कल्पादि ग्रन्थेषु च बाहुल्येन दरीदृश्यते। वैदिकानाम् आर्याणाञ्जीवनयापनस्य प्रमुखाधारः कृषिः इति तु वैदिकग्रन्थानाम् अनुशीलनेन सुस्पष्टम्भवति। वैदिकवाङ्मये कृषिसम्बद्धाः शब्दाः कार्यकलापाश्च सर्वत्रैव उपलभ्यन्ते। मान्याः यदैव वैदिकऋषिः कमपि स्तौति , तदर्थमन्नस्य समृद्धिमवश्यमेव कामयते, यतोहि तदेव जीवनस्य आधारः। इदं स्वाभाविकमस्ति यत् इन्द्रः वैदिकदेवेषु श्रेष्ठः सर्वाधिककाम्यश्च देवः वर्तते , यतः स वृष्टिं करोति, वृत्रं हत्वा जलं प्रवाहयति। यतोहि जलमेव कृषेराधारः। एवमेव ऋग्वेदे क्षेत्रपतौ एकं सूक्तमेव उपलभ्यते। ऋग्वेदस्य अक्षसूक्ते द्यूतासक्तान् जनान् प्रबोधयन् कथयति ऋषिः -

अक्षैर्मादीव्यः कृषिमित् कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमर्यः ।।1.

मन्त्रस्यास्य अभिप्रायोऽयं वर्तते यत् कृषिकर्म एव कुरु तस्या हि बहवः गुणाः सन्ति। अर्थात् द्यूतासक्तजनस्य प्रतिषेधम् एवं कृषिकर्मणः महनीयतां प्रतिपादयति मन्त्रोऽयम् । ऋग्वेदानुसारं सर्वप्रथममश्विन् आर्यान् वृक् अर्थात् हल इति यन्त्र माध्यमेन बीजवपनस्य कलामशिक्षयत् । तद्यथा – ऋग्वेदे –

दशस्यन्ता मनवे पूर्व्यं दिवि यवं वृकेण कर्षथः । 2.

अपि च -

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दस्रा ।3.

एवञ्च यजुर्वेदप्रतिपादितानां यज्ञानां सकामत्वात् सर्वेषामपि कामानां फलम् अन्ततः अन्ने परिसमाप्यते ।अतः प्रायः सर्वे यज्ञाःकृषिकर्मणः एव सम्पोषणमेव कुर्वन्ति तत्रापि विशेषतः श्रौतयागाः कृषिकर्मणः उपादेयताम् एव प्रतिपादयन्ति । प्रतिसंवत्सरं क्रियमाणानाम् ऐष्टिक्-पाशुक-सौमिक-चातुर्मास्य-यागानां स्वरुपं कृषिकर्मपरकं भवति एवमेव चयनयागोऽपि कृषिस्वरुप एव अस्ति । कृषेः देवता रूपेण पूषा,पर्जन्यः,रुद्रः,इन्द्रः ,अश्विनौ अग्निः इत्यादयः सर्वत्र स्तुताः प्रार्थिताश्च। वस्तुतः वैदिककाले कृषिः यज्ञरुपेणैव क्रियते स्म । लाङ्गलयोजनं विशेषपर्वरुपेण आरभ्यते स्म । कृषिकर्मणि प्रथमवारं प्रवृत्तः कृषकः योग्यकृषिविशेषज्ञेभ्यः पुरोहितेभ्यः कृषियुक्तीनां प्रशिक्षणं प्राप्नोति स्म । प्रशिक्षणमेतद्

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सीतायज्ञरुपेण सम्पाद्यते स्म । अस्य सीतायज्ञस्य विवेचनं पारस्करगृह्यसूत्रे विशद् रुपेण प्राप्यते । नवान्नावाप्तौ आग्रयणेष्टि यागं विधाय नवीनमन्नं भुज्यते स्म । एवं कृषिकर्म शुद्धं पवित्रं यज्ञस्वरुपञ्च मन्यते स्म ।

कालान्तरे कृषिकर्मणः कृते खलयज्ञः इति शब्दं प्रयुज्य वैश्यानां स्वाभाविकधर्मरुपेण कृषिकर्म प्रशस्तम् । उपनिषत्सु अन्नस्य माहात्म्यं बहुशः प्रतिपाद्य प्रचुरपरिमाणेन अन्नोत्पादनस्य लक्ष्यम् उपदिष्टम् । पश्चात् स्मृतिषु पुराणेषु च कृषेः उपादेयत्वं प्रतिपादितम् । पृथिवीदोहनप्रसङ्गे पुराणकाराः कृषिमुपायसाध्य- कर्म स्वीकृत्य तस्य विकासाय पृथोः प्रयासानां विवेचनं कृतवन्तः। अथर्ववेदे पृथिवैन्यनामा राजा हलेन भूमिकर्षणविद्याया आविष्कर्ता स्वीकृतः । तथाचोक्तम् -

तां पृथी वैन्योऽधोक्तां कृषिं च सस्यं चाधोक् ।
ते कृषिं च सस्यं च मनुष्या 3 उप जीवन्ति-
कृष्टराधिरुपजीवनीयो भवति य एवं वेद ।। 4.

वेनपुत्रस्य पृथिनः पृथोर्वा वर्णनं पुराणेषु अतिविस्तरेण कृतम् , अस्य सेवाकार्याणाञ्च उल्लेखः अतिमार्मिकतया कृतोऽस्ति । अस्य विशदं विवेचनं श्रीमद्भागवतस्य चतुर्थस्कन्धस्य चतुर्दशाध्यायादारभ्य चतुर्विंशतिः अध्यायपर्यन्तं समुपलभ्यते । पृथुरेव प्रथमो राजा आसीत् ,यः कृषिकर्मायोग्यामसमतलाम्भूमिं समतलां कृत्वा कृषिकर्म कृतवान्, एतस्मादेव कारणादेतस्याः पृथ्वी नामधेया जाता ।

कृषेः स्वरुपम् –

एतावत् विमर्शानन्तरं कृषेः स्वरुपविषये विचारयामि, यत् अस्य किं स्वरुपम् ? विविधनामभिः परिभाषितः पदार्थः स्वरुपेण विविधरुपतां गच्छति । कस्यचिदपि वस्तुनः स्वरुपस्य पक्षद्वयं भवति – आभ्यन्तरं बाह्यञ्च । तत्र आभ्यन्तरं सिद्धान्तेन बाह्यञ्च व्यवहारेण सम्पुष्यते कृषिविज्ञानस्य सम्यक् अवबोधः अपि आत्मस्वरुपं, तात्त्विकपक्षं, प्रयोगात्मकं व्यावहारिकपक्षं च अवबोधयति ।

कृषेः तात्विकं स्वरुपम् –

तात्विकरुपेण कृषिप्रत्ययस्य मूलं विलेखनस्य अर्थात् कर्षणस्य प्रथमं रुपमिति वक्तुं शक्यते । अर्थात् कर्षणं तत्र प्रमुखं कारणं भवति । कर्षणेन तत्वतः कृष्यस्य सारं रुपाकारतया बाह्याभिव्यक्तिं प्राप्नोति । तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमुपजायते । इति औपनिषद् वचनस्य एतदेव रहस्यं प्रतिभाति । उत्तमकृष्यर्थं पृथिव्यग्निजलानां सामाञ्जस्यपूर्णसंयोजनम् आवश्यकं भवति । बीजादीनां विदारणं जलेनैव सम्भाव्यते , तेन विना हि सस्यप्रसूतिः न भवितुमर्हति । एतस्मादेव कर्षणपुरस्सरं यदा बीजमुप्यते, तदा जलवाय्वातपानां समयोगेन सस्योत्पत्तिः भवति ।

कृषेः आहारसाधनभूतस्वरुपम् –

मानवानां धर्म्यकर्मतया कृषेः प्रतिष्ठा आहारसिद्धये अन्नप्राप्तये वर्तते । अन्नाश्रितजनानां रक्षणार्थं कृषिकर्मणि प्रवर्तुकामः कृषकः कृषेः सावयवं स्वरुपं जानीयात् । अनेन विधिना कृषेः सङ्घटनात्मकस्वरुपज्ञानाय – अधोल्लिखितानां तत्वानां ज्ञानं परमावश्यकम् अस्ति । तद्यथा – बीजम् ,क्षेत्रम् , कृषियन्त्राणि, देशकालानुसारं विविधकृषिक्रमश्च।

बीजम् - संस्कृतव्याकरणदृष्ट्या वी गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यासनखादनेषु इति धातोः जक् प्रत्ययकृते सति शब्दोऽयं निष्पद्यते । यदि बीजशब्दस्योपरि विचारः क्रियते चेत्तर्हि बीजे एते गुणाः कल्पयितुं शक्यन्ते – गतिः ,व्याप्तिः, प्रजननक्षमत्वम्, कान्तिः, असनम्, खादनं (चर्वणम्) बीजस्य गतिमत्तायाः तात्पर्यं संसरणमस्ति। उक्तं यत् बीजं जीवरुपो भवति । स च अदृष्टवशाद्कर्मफलानुसारेण च शरीरभावं प्राप्य संसरति । क्षेत्रे भूमौ उक्तं बीजं भूमिविशेषे सेचनादिना संवर्धमानं प्ररोहते । बीजस्य गतिः द्विधा भवति – 1. भूमावन्तः मूलतया , 2. भूमेर्बहिश्च अङ्कुरतया । व्याप्ति इत्यर्थे बीजस्य वपनादिना प्रसरणार्हत्वं ज्ञातव्यम् । प्रजननार्थे बीजस्य सजातीयबीजजननयोग्यत्वम् अवबोध्यते । अत्र प्र इति उपसर्गः प्रकर्षत्त्वं सूचयति , तच्च वारं – वारं कर्षणयोग्यत्वम् , कर्षणेन च जननयोग्यत्वमितिलक्षयति । वस्तुतः बीजे ऊर्जारुपेण सा शक्तिः विद्यते या कृषिकर्मणा चितिं प्राप्य बहुरूपतां गच्छति । बीजे प्रजननक्षमतापि द्विधा भवति – एकस्माद्बीजाद् बहुबीजभवत्त्वं , विविध – कालेषु च तदेव बीजमङ्कुरितं वर्धितं नष्टं पुनश्च

मूलावस्थां प्राप्नोति । उक्तविश्लेषणेन बीजस्य कृषिकारणत्वं ज्ञायते । प्रसङ्गेस्मिन् मनुः बीजस्य प्रशंसां कुर्वन्नुवाच –

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यञ्चा ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥ [5]

क्षेत्रम् – क्षीयन्ते पदार्था प्राणिनो वाऽस्मिन्निति क्षेत्रम् . क्षेत्रपदस्य तात्पर्योऽयं वर्तते यत् , यत्र कृषिकर्म भवति तत् स्थानं क्षेत्र नाम्ना व्यवह्रियते । अर्थात् कृषिबीजस्य अधिष्ठानभूता पृथिवी भूमिर्वा क्षेत्रं भवति । ऋग्वेदे क्षेत्रस्य तुलना पात्र रुपेण कृता वर्तते । तद्यथा –

क्षेत्रमिव विममुस्तेजनेनं एनं पात्रमृभवो जेहमानम् । [6]

अस्य प्रयोगः गृह्यसूत्रेषु सीतायज्ञप्रसङ्गे भूम्यर्थे क्षेत्र शब्दस्य अपि प्रयोगः कृतः । कृषिकर्मसन्दर्भे क्षेत्रं कृष्यकृष्टभूमिर्वोच्यते । तथाहि प्रमाणरुपेण कोशवचनम् अपि द्रष्टुं शक्यते –

क्षीयते धान्यैरत्र क्षेत्रम् । [7]

अस्मिन् सन्दर्भे मुद्राराक्षसकारः विशाखदत्तेनापि एवमेव विवेचितम् । यथा –

चीयते वालिशस्यापि सत्क्षेत्र पतिता कृषिः । [8]

अर्थात् यस्यां भूमौ कृषिकार्यं भवति सा भूमि क्षेत्रनाम्ना व्यवह्रियते । प्राचीनकाले विविधसस्यनाम् (फसलानाम्) आधारं दृष्ट्वा क्षेत्रस्य नामकरणं कृतम् आसीत् । यथा – गोधूमक्षेत्रः , तिलक्षेत्रः , व्रीहिक्षेत्रः , शालिक्षेत्रः ,धान्यक्षेत्रः , इत्यादीनि बहूनि नामानि क्षेत्राधारितानि सन्ति। यथा चोक्तं केनापि कविना-

गोधूम शालिन नः क्षेत्रं वासव ।
व्रैहेयं व्रीहीनां भुवनं क्षेत्रम् ॥ [9]

एवमेव ऋग्वेदेऽपि सन्दर्भेऽस्मिन् वर्णितम् अस्ति । तथाहि -

क्षेत्रमिव वि मुमस्तेजनेनं एक पात्र मृम वो जेहमानन्।
उपस्तुता उपमं नाद्यमाना अमर्त्येषु श्रवइच्छमो ना ॥ [10]

शाल्यादिधान्यानामुत्पादनयोग्यानि तत्तत्क्षेत्राणि प्रसिद्धानि । तदनुसारेणैव कृषिकर्मणि प्रवृत्तः कृषकः क्षेत्राजीव इति नाम्नाभिहितः। कृषिभूम्यर्थे क्षेत्रशब्दस्य प्रयोगः लोकप्रसिद्धः अस्ति । अस्य प्रसिद्धेः आधारः एष एव प्रतीयते यत् शरीरमाश्रित्यैव यथा आत्मा बीजरुपं संस्थाप्य चीयते तथैव भूमिं विना बीजसन्तानं, प्ररोहः, धान्योत्पत्तिश्च नैव भवितुमर्हति । एवं क्षेत्रं भूमिः पृथिवी योनिः अपि उच्यते । कृषिकर्मणि घटकद्वयस्य अनिवार्यता वर्तते । बीजं क्षेत्रञ्च । तत्र जिज्ञासा जायते यत् उभयोः अपि बीजक्षेत्रयोः कस्य प्राधान्यं भवति , तत्र कश्चित् बीजं प्रधानं मन्यते कश्चित् क्षेत्रं कश्चिच्च बीजक्षेत्रयोः समस्थितिः मन्यते । अत्र प्रसङ्गे मनुः स्वमतं प्रस्तौति । तदनुसारं बीजक्षेत्रयोरुभयोरपि उत्कृष्टत्त्वं उत्तमधान्यार्थमावश्यकम् । यथोक्तं मनुना –

सुबीजं चैव सुक्षेत्रे ज्ञातं सम्पद्यते यथा ।
बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः।
बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रैषा तु व्यवस्थितिः ॥ [11]

कृषि कार्येषु अक्षेत्रे दुष्टायां विकृतायां वा भूमौ उप्तं बीजं मध्य एव विनश्यति , एवमेव बीजं विना क्षेत्रमूषरं भवति । तथाहि –

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।
अवीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ [12]

विकृतायां भूमौ बीजस्य पोषणानुकूलाः परिस्थितयः न प्राप्यन्तेऽतः बीजस्य विकासो न सम्भवति । एवमेव वीजोत्सर्जनेन सस्य प्रसूर्भवति , उर्वरा च भवति ।

कृषिस्वरुपस्य अन्ये कारकाः –

कालोहि महतां धनम् इति धिया कृषेः स्वरुपनिर्णयार्थं समयः सूर्याचन्द्रमसौ च सहकारिणो भवन्ति । सर्वेषामपि प्राणिनां जन्ममरणे काले एव भवत। प्रसङ्गेस्मिन् उक्तं सुश्रुतसंहितायाम् –

कालो हि नाम भगवान्स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनोऽत्ररसत्यापत्सम्पत्ती जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते। स सूक्ष्मामपि कलां न लीयत इति काल । [13]

दैवज्ञानामनुसारं कृषेः वृद्ध्यादि सौरकालगणना चान्द्रकालगणनानुसारम् अनुमीयते । एवम् आयुर्वेदः सर्वेषामपि प्राणिनां शरीरसंरचनायां जलेन सम्बद्धं कफदोषम् अग्निना सम्बद्धं पित्तदोषं वायुना सम्बद्धं च वातदोषं प्रकृतिभूततत्त्वतया स्वीकरोति । तत्र सूर्यः अग्निनिर्धारकः , चन्द्रमाः जलनिर्धारकः , वायुश्च वातनिर्धारको भवति । जगति एतत्त्रयमपि स्वस्यकार्यैः त्रिदोषेषु समतोलनं स्थापयन्ति । यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम् –

शातांशुः क्लेदयत्युर्वीं विवस्वान्शोषयत्यपि ।
तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः ॥ [14]

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

एवमेव सूर्यचन्द्राभ्यां युक्तः वायुः कालानुसारं मेघानां सृष्टिं विधाय जलवर्षणं कारयति । उद्भिदानामङ्कुरणे हेतुः भवति, पुष्पफलानाम् अभिनिवर्तनस्य कारणं बीजाभिसंस्कारस्य कर्त्ता सस्याभिवर्धने साधको भवति क्लेदं च विशोषयति । तद्यथा –

सृष्टिश्च मेघानाम् अपां विसर्गः उद्भेदनं चोद्भिदानां पुष्पफलानामभिनिवर्तनं बीजादिसंस्कारः सस्याभिवर्धनम् अभिक्लेदोपशोषणे.........। [15]

कृषेः परिभाषा तादृशः कर्मणोऽर्थे कर्तुं शक्यते , येन एकेन बीजेन अनन्तानि सजातीयबीजानि जायन्ते । ब्रह्मणः चयनरुपेण बीजस्य च धान्यादिरुपेण चयनं इत्येव कृषेः स्वरुपनिर्धारणं करोति । कृषिः अस्मिन्नर्थे जीवसृष्टेः क्रमो भवति । भिन्नं क्लेदमेतद् भवति यत् क्षेत्रियःजीवः स्वयमेव चितिं क्षेत्रे बीजं तात्विकरुपेण निदधाति । ब्रीह्यादि कृषिश्च क्षेत्रियः क्षेत्रजीवो कर्षको वा भवति , यः क्षेत्रे अपरं बीजं निधापयति । उभयोः मध्ये भोग्यभोक्तृभावसम्बन्धः वर्तते । अनया रीत्या सनातनं कर्मफलचक्रं कृषेः यवब्रीह्यादिकं तात्त्विकस्वरुपं धान्यावाप्तये प्रवर्तितः कार्यक्रमः , कृषेः लौकिकं स्वरुपं भवति । कृषेः स्वरुपे मनीषिणः कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यम् इति त्रयमपि विश्लेषितवन्तः । वैदिककालिककृषिकर्मप्रकारान् दृष्ट्वा स्पष्टमेतत्प्रतीयते , यत्तदानीं समये या कृषिव्यवस्था आसीत् सा परम्परा तु प्रायशः अद्यतनीया इवैव । उर्वरकक्षेत्राणि हलयन्त्रैः कर्षयित्वा बीजवपनयोग्यानि क्रियन्ते स्म , हलयन्त्रं सामान्यतया लाङ्गल सीरं नाम्ना उच्यते स्म , यस्य अग्रिमः अंशः सूचीसदृशः फाल इति कथ्यते स्म । तदानीं समये क्षेत्राणि प्रायशः उर्वरकयुक्तानि आसन् । प्राचीनकाले उर्वरकरुपेण अर्थात् खादनिमित्तं गोमयं करीषं वा प्रयुज्यते स्म । तस्मिन् समये धान्यनामानि कालश्च अद्यतनीये काले उपलभ्यमानानीव । सस्यं वर्षे बारद्वयं उत्पद्यते स्म। तदानीन्तनकालेऽपि अवर्षणमिव अतिवर्षणञ्च कृषिकार्ये विघ्नरुपेणास्ताम् । वैदिकाः जनाः स्वकृषिकार्यार्थं वृष्टावेवावलम्बिता आसन् , एतस्मादेव कारणात् वेदे वृष्टिदेवस्य प्राधान्यं वरीवर्ति । वृत्रनाम्नः यः वृष्टेरवरोद्धा दैत्यो वर्तते ,सः स्वप्रवलशक्त्या मेघगर्भे स्थितानां जलं रुणद्धि स्म । तदा इन्द्रः स्ववज्रेण वृत्रं हत्वा प्रच्छन्नं जलं वर्षयति स्म , नदीश्च प्रवहमानां विदधाति स्म । वैदिकदेवमण्डले जलवर्षणकारणात् यादृशं महत्त्वम् इन्द्रस्य वर्तते तादृशं प्राधान्यम् अन्येषां केषाञ्चिदपि देवानां न वर्तते । यतोहि इन्द्रप्रदत्तवृष्टिमाध्यमेनैव कृषिकार्यं भवति , कृषिकार्यानन्तरमेव सस्यादिकं भवति , तेन अन्नेन एव अस्माकं भरणपोषणं भवति । एतस्माद् कारणात् एव देवेषु इन्द्रस्य महन्महत्त्वं वर्तते । वैदिकार्याणाञ्जीवननिर्वाहनार्थं कृषिकर्मणः एतावन् महत्त्वम् उपयोगित्त्वञ्च वर्तते , यत्तैः क्षेत्रपति नाम्नः देवस्य पृथक् सत्ता एव स्वीकृता । तञ्च क्षेत्रपतिं स्वक्षेत्राणां सस्यसम्पन्नतायै प्रार्थितवन्तः । अस्य देवस्य चर्चा ऋग्वेदे प्राप्यते । तद्यथा –

इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु तां पूषानु यच्छतु ।
सा नः पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ॥

अपि च –

शुनं नः फाला विकृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभि यन्तु वातैः ।
शुनं पर्जन्यो मधुना पयोभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तः ॥ [16]

एतावता अध्ययनेन निष्कर्षरुपेण वच्मि यत् वैदिककालिकं यत् कृषेः स्वरुपं वर्तते ,तत् स्वरुपं प्रायशः अद्यतनसमये अपि दृश्यते । प्राविधिकयुगानुदृष्ट्या काचित् भिन्नता वर्तते एव । परं प्रायशः मुख्या अंशाः तदानीन्तनवत् एव दृग्गोचरीभूता भवन्ति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. ऋग्वेदः -10.34.13 पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी , चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी , 2011
2. ऋग्वेदः -8.22.6 पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी , चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी , 2011
3. ऋग्वेदः – 1.117.21 पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी , चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी , 2011
4. अथर्ववेदः – 8.10.24 पं॰रामस्वरूपशर्मा गौडः , चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी , 1995
5. मनुस्मृतिः – 10.72 हरगोविन्दशास्त्री ,चौखम्भा संस्कृत भवन , 2009
6. ऋग्वेदः – 1.110.5 पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी , चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी , 2011
7. अमरकोशः – वैश्यवर्गः – 12 हरगोविन्दशास्त्री ,

चौ॰ संस्कृत सीरीज वाराणसी , 2005
8. मुद्राराक्षसः –श्लोकः 3 चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी , 1994
9. यथाकथितम्
10. ऋग्वेदः – 1.110.105 पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी , चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी , 2011
11. मनुस्मृतिः – 10.69,70 हरगोविन्दशास्त्री ,चौखम्भा संस्कृत भवन , 2009
12. मनुस्मृतिः – 10.73 हरगोविन्दशास्त्री ,चौखम्भा संस्कृत भवन , 2009
13. सुश्रुतसंहिता सूत्रस्थानम् – 6.2 खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन , बम्बई -4, 1998
14. सुश्रुतसंहिता सूत्रस्थानम् – 6.7 खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन , बम्बई -4, 1998
15. चरकसंहिता – 12 चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी , 2005
16. ऋग्वेदः – 4.97. पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी , चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी , 2011

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID T-235110999 Received on- 09/01/2018

महर्षिपतञ्जलिः तन्महाभाष्यञ्च

गिरीशकुमारमिश्रः
गवेषकः-व्याकरणम्, का.सि.द.वि.वि., दरभंगा

प्रमुखशब्दाः – भषा, पतंजलिः, लोकः, महाभाष्यम्।

शोधसारः -*इह खलु संसारे लोकव्यवहारनिर्वणाय भाशैव प्रधानभावं जुश्ते। लोकाः भाशामन्तरेण नैजमा ायं प्रका ायितुं समर्था न प्रभवन्ति। अपरञ्च भाशयापि सुसंस्कृतया भवितव्यमिति। सुविदितं यत्समग्रमपि पुरातनं वाङ्मयं संस्कृतमाश्रित्यावतिष्ठते। तद्ध्ययनञ्च संस्कृतभाशायाः ज्ञानं विना दुरूहमस्ति। संस्कृतभाशास्थसाधु ाब्दज्ञानाय व्याकरणाध्ययनं प्रधानं प्रयोजकमस्ति।*

व्याकरण ाास्त्रस्य सर्वाति ाायि महत्त्वं वर्तते। एतेनैव सर्व ाास्त्रेशु प्रवे ास्याधिकारो लभ्यते। तद्यथा–[1]

'यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यक्,
ब्राहम्याः स वेदमपि वेद किमन्य□ाास्त्रम् ।
यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान्,
भाास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारी ।।'

व्याकरण ाास्त्रमिदं ाट्स्वङ्गेशु प्रधानत्वेन मुखस्थानत्वं भजते। तद्यथा–[2] मुखं व्याकरणं स्मृतमित। अपि च–[3] ' ाट्स्वङ्गेशु प्रधानं व्याकरणं, प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति' ति, तस्मादध्येयं व्याकरणमि' ति। तत्र बहुभिराचार्यैरनेकानि व्याकरणानि प्रणीतानि। तेशु लौकिकवैदिकभयप्रक्रियालङ्कृतत्वात् पाणिनीयव्याकरणस्यैव वेदाङ्गत्वं स्वीक्रियते। तत्र पाणिनीयव्याकरणे पाणिनीकृताश्टाध्याय्या सहैव कात्यायनकृतं वार्तिकं, पतञ्जलिकृतं महाभाश्यञ्चमूलग्रन्थत्वेन मान्यंवर्तते। अतएव पाणिनीव्याकरणविशये 'त्रिमुनिव्याकरणमि'त्युच्यते। पाणिनेरनन्तरं कात्यायनो वार्तिकानि व्यरचयत्। एवमेव तदनु च भगवान् पतञ्जलिरपि पूर्वदृश्टानि भाास्त्राणि साक्षात्कृत्य तदनुगुणं भाश्यं निर्ममे। महर्शिपाणिनिः सूत्रकाररूपेण, महर्शिकात्यायनः वार्तिककाररूपेण, महर्शिपतञ्जलि च महाभाश्यकाररूपेण प्रसिद्धाः सन्ति। तद्यथा उक्तम्–[4]

'वाक्यकारं वररुचिं भाश्यकारं पतञ्जलिम् ।
पाणिनिं सूत्रकारञ्च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ।।'

अतएव एभिस्त्रिभिर्मुनिभिः प्रवर्तितत्वादेव 'त्रिमुनिव्याकरणमि'ति वैयाकरणव्यवहारः।

एतेशु त्रिमुनिशु महाभाश्यकारो भगवान् पतञ्जलिः भोशनागस्यावताररूपेण स्तूयते। जनश्रुत्यनुसारेण नृत्तावसाने नटराजराजः ि ावः पाणिनेः तपसा प्रसादितः ढक्कां नादयामास। तेन चतुर्द ामाहे वरसूत्रण्यादाय पाणिनिर्व्याकरणं जग्रन्थ। कात्यायन चापिं तथैव तपसा ि ावं संतोष्य वार्तिकं प्रणीतवान्। तत्र सूत्रवार्त्तिकयोर्मतभेदं जातम्। इत्थं हि सूत्रवार्त्तिकयोर्मतभेदं विलोक्य व्याकरणस्याप्रचारं च दृश्ट्वा भगवान ि ावः स्वकण्ठावलम्बितं भोशनागंसमादिशत्– भूमण्डलं गत्वा भाश्यं रचेति। तदाज्ञां ि ारसा निधाय भोशः गोनर्ददे ो पुत्रार्थ तपन्त्या गोणिकायाः सूर्योपस्थापनार्थं प्रसारितेऽञ्जलौ पपात। भीतातपस्विनी त्वरया पृश्टवती– 'कोर्भवान्?' इति। भोश उवाच– सप्पोऽहम्। तपस्विन्या उक्तम्– रेफः क्व गतः'। भोश उवाच– त्वयापहृतः। प्रसन्नचित्ता सा तं पुत्ररूपेण पालयामासेति। स एव भोश अञ्जलौ पतनकारणात्पतञ्जलिरिति प्रसिद्धः।

तत्र भगवान् पतञ्जलिरनेकैर्नामभिः ग्रन्थेशु स्मर्यते। यथा गोनर्दीयः, गोणिकापुत्रः, नागनाथः, अहिपतिः, फणी, फणीभृत, भोशः, भोशराजः, चूर्णिकारः पदकार चेति। एवं बहुभिर्नामभिर्बहुधा परमप्रामाणिक आचार्यो भगवान् पतञ्जलिः स्मृतः स खलु कुत्रत्य इति सम्प्रत्यपि नैव नि ि चतम्। **पतञ्जलेः जन्मभूमिः कर्मभूमि□च–** म. म. ि ावदत्त ार्मणां मते पतञ्जलिरिति गोत्रनाम। गोत्रप्रवर्त्तकेशु पतञ्जलिरिति नाम दृ यते। केचिंत्तं गोनर्दीयसंज्ञया पौर्वापत्यं मन्यन्ते। मत्स्यपुराने हि गोनर्दजनपदः प्राच्यदे ोशु परिगणित इति। अपरे तु गोनर्दनाम्ना का मीरेशु त्रयाणां राज्ञां सत्त्वात्का मीरेशु हि गोनर्दजनपदोऽस्तीत्यपि मन्यन्ते। स हि महाभाश्ये पाटलिपुत्र– मथुरा– साकेत– कौ ाम्बीप्रभृतिनां जनपदां संस्मरति। 'गोनर्दीयः पतञ्जलौ'[5] इति

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

कोशानुसारं गोनर्दीय इति नाम दे ावासित्वेन पतञ्जलेरिति स गोनर्दे ावासी आसीत्। गोनर्दे ाोऽयं हि उत्तरप्रदे ास्य गोण्डा जिलेति प्रतिभाति। यतो हि भविश्यपुराणे प्रतिसर्गपर्वणिकलियुगीयेतिहाससमुच्चये लिखितमस्ति। तद्यथा–[6]

'चित्रकूटे गिरौ रम्ये नानाधातु विचित्रिते।
तत्रावसन् महाप्राज्ञ उपाध्यायः पतञ्जलिः।।'

पतञ्जले स्थितिकालः – यथा हि पतञ्जलेर्जन्मभूमिविशये पण्डिताः नैकमत्यं भजन्ते तथैव तस्य कालविशयेऽपि पण्डिताः विवदन्ते। केचिद्धि तं पाणिनिसमकालिकंमन्यते। केचिद्धि पुश्यमित्रसमकालिकं मन्यते, केचिच्च विक्रमसमकालिकं मन्यते। अपरे तु वररुचि ाश्यं मन्यन्ते। एतेशां खलु प्रमाणानामेकं मन्यते। प्रमाणं महाभाश्यादपि पुश्टं भवति यन्महाभाश्यकारपतञ्जलेः समयः पुश्यमित्रसमकालिकेति। महाभाश्यकार उदाहरणप्रसङ्गे–[7] 'पुश्यमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा इति। इह पुश्यमित्रं याजयामः[8]। पुश्यमित्रो यजते, याजका याजयन्ति[9] इति। एतेशां भाश्यस्थवचनानां प्रतीयते यत्पतञ्जलिः पुश्यमित्रसमकालिक इति प्रतिभाति। पुश्यमित्रस्य समयविशये विश्णुपुराणे, वायुपुराणे, राजतरङ्गिण्याञ्च ई. पू. सार्धचतुःभात वर्शाणि कथितानि–[10]

'पुश्यमित्रस्तु सेनानीरुद्धृत्य वै बृहद्रथम्।
कारयिश्यति वै राज्यं समाः ाश्टिं सदैव तु।।'

राजतरङ्गिण्यां स्पश्टमुल्लिखितं यद् बुद्धदेवस्य निर्वाणोत्तरं सार्धैक ातवर्शानन्तम् अभिमन्युः नाम राज्ञा चन्द्राचार्यैर्लब्ध्वा महाभाश्यस्य का मीरे प्रचारमकरोत्। अतस्ततः पूर्वमेव महाभाश्यस्य रचना इति सिद्ध्यति। यद्यपि 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे'[11] इतिसूत्रे महाभाश्ये कुमारदासकृतजानकीहरणं महाकाव्यस्यैकं चरणम्–[12] 'वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः' इति, 'अनुवादे चरणानाम्'[13] इतिसूत्रे च रावणार्जुनीयकाव्यस्यैकं चरणम्–[14] 'उदात्कठकालापं प्रत्यश्ठात्कठकौथुमम्' इति दृश्यते। तेनैतत् कविद्वयपरवर्तित्त्वं महाभाश्यकृत इत्यायाति तथापि भाश्यस्थं तच्चरणमादायैव कविभिः समस्यापूर्तिः कृता भवेत् प चाच्च स्वकाव्ये समावे ाः कृतो भवेदिति प्रतिभाति।

पतञ्जलेः कृतयः – भोशावतारो भगवान् पतञ्जलिः सर्वमपि पाणिनीयं मूलतन्त्रं तदुपरि प्रोक्तानां विविधानां वार्तिकानाञ्च महाभाश्यं प्रणीतवान्। महाभाश्यातिरिक्तं पतञ्जलिकृतत्वेन महानन्दकाव्यं, चरकपरिश्कारः, योगसूत्रं, सिद्धान्तसारावली, कोशग्रन्थः, अर्थापञ्चा ाीति, साहित्य ाास्त्रं लोह ाास्त्रञ्च प्रसिद्धाः ग्रन्थाः। महाभाश्यप्रदीपे क्षेपक लोकतया पद्यमिदं पठ्यते। तद्यथा–[15]

'योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं भारीरस्य च वैद्यकेन।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां, पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि।।'

तदनुसारम्– योगसूत्रं, महाभाश्यं, चरकसंहिता चेति ग्रन्थत्रयं पतञ्जलिकृतमिति। किन्तु विचारपुरस्सरं ग्रन्थत्रयस्य नैककर्तृत्वं सिद्ध्यति। यतो हि पारा ार्येण व्यासेन वेदान्तसूत्रे–[16] 'एतेन योगः प्रयुक्तः' इतिसूत्रे योगसूत्रस्योल्लेखः कृतः। पाणिनिना च–[17] 'पारा ार्यि ालालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः' इतिसूत्रे पारा ार्यस्योल्लेखः कृतः। तस्माद् गोत्रप्रवर्तकः कपिपुत्र आद्यः पतञ्जलिरेव योगसूत्रनिदानसूत्रयोः प्रणेता बभूव। तद्नोत्रोत्पन्नः पतञ्जलि द्वितीयो महाभाश्यकारः भार्याधिकारसंस्कारक च। चरकसंहिताया भाश महाभाश्यसदृ ाीति सम्भाव्यते तस्याः प्रतिसंस्कर्तृत्त्वं पतञ्जलेरिति। भगवत्पतञ्जलिकृतम् 'महानन्दकाव्यम् नाममात्रमवि ाश्यते।

पतञ्जलेर्महत्त्वम्– भगवत्पतञ्जलेर्महत्त्वं संस्कृतवाङ्मये सर्वमान्यरूपेण विद्यते। व्याकरण ाास्त्रे त्वद्वितीयं तनमहत्त्वमिति 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इत्युद्घोशेण स्पश्टमेव।

महाभाश्यस्य महत्त्वम्– मूलतन्त्रं भाश्यसूत्राणि चादयानेके भश्यग्रन्थाः प्रणीता आसन् येशां स्वरूपं तु सम्प्रति नैवोपलभ्यते परञ्च तेशामस्तित्वं महाभाश्यस्मरणाज्ज्ञायते। महाभाश्यं हि मूलतन्त्रं वार्तिकसूत्राण्याधृत्य प्रणीतो महाग्रन्थो विद्यते। किञ्चसकल ाास्त्रीय भाश्यग्रन्थेश्वपि व्याकरणमहाभाश्यस्य प्राधान्यं दृ यते, यतो हि न हि केनापि भाश्यग्रन्थेन सह महच्छब्दः प्रयुज्यते, केवलमनेनग्रन्थेनैवेति।

परमवैज्ञानिकस्यापि पाणिनीयव्याकरणस्य सुव्यवस्थितव्याख्यानग्रन्थाभावेनाप्रचारमवलोक्य कुणिप्रभृतिवृत्तिकारादीनां वृत्तिशु क्वचिन्न्यूनताञ्चावलोक्य तत्र भवता भगवता पतञ्जलिना पाणिनीयाश्टाध्यायीं

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

कात्यायनीयवार्तिकञ्चाधिकृत्य महाभाश्यं प्रणीतम्। महाभाश्यस्य विशयगम्भीरत्वेऽपि भाशा प्राञ्जला, प्रवाहमयी, हृदयावर्जिका च विद्यते। विशयोपन्यासो लौकिकदृश्टान्तद्वारातीत्व चमत्कृतो विलोक्यते। कथोपकथन ैल्या श्रवणानन्तरमेव विशयो हृदङ्गमः कार्यते। आपेक्षसमाधानयोः समुपन्यासः भाास्त्रार्थप्रतियोगितेव भाति। प्रतिसूत्रं तत्तद्वार्तिकसङ्ग्रहपूर्वकं सूत्रवार्तिकयोः युगपदेव भाश्यं प्रस्तुतम्। भगवतः पतञ्जलेर्भाशा कियती रोचिका भवतीति तस्य स्वरव्यञ्जनविषये उक्तिः प्रत्यक्षीक्रियताम्–18 'स्वयं राजन्त इति स्वराः अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति'। स्वव्यञ्जनमिति'। व्यञ्जनानि पुनर्नटभार्यावद् भवन्ति। तद्यथा– नटानां स्त्रियो रङ्गगता यो यः पृच्छति– कस्य यूयं, कस्य यूयम्? तं तं तवेत्याहुः। एवमेव व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते, तं तं भजन्ते' इति 'उच्चैरुदात्त' इति सूत्रे भाश्यम्।

महाभाश्यकारेण एकस्मिन् प्रसङ्गे भाब्दव्यवहारे ाि श्टानुसरणं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। तत्राक्षेपसमाधानरीतिः द ानीयाः–19 'यदि ाि श्टाः भाब्देशु प्रमाणं, किमश्टाध्याय्याः क्रियते? ाि श्टपरिज्ञानार्था अश्टाध्यायी' इति। एकत्रान्यप्रसङ्गे तेनोक्तम्–20 'अन्तरेण खल्वपि भाब्दप्रयोगं बहवऽर्था गम्यन्तेऽक्षिसंकोचैः पाणिविहारै च' इति।

ईदृ ासरलस्फीतप्रणाल्या विशयबोधनेन पाणिनीय ाब्दानु ाासनस्य प्रचूरः प्रचाारोऽभूत्। भाशावैज्ञानिकाश्चापि स्वरसिद्धान्तसङ्केतमत्रैव प्राप्नुवन्ति।

उपाध्यायः सन् भात ाः ाि ाष्यान्अध्यापयन् पाणिनीयव्याकरणविशये स्वीयं दीर्घानुभवं स्वि ाश्येभ्यो दातुं स्वकीय पूर्णं ा भोशरूपद्वारा प्रवृत्तोऽभूत्। स्वयं जवनिकाभ्यन्तरे भोशस्वरूपे सहस्रफणायुक्तोबहिः स्थितान् ाि ाश्यान् तल्लिखितुमादिदे ा। एवं ि ह कतिपयदिनानन्तरं कौतूहलेन एकः ाि ाश्यो जवनिकाभ्यन्तर द्रश्टुं प्रारभत। तत्क्षणमेव सकलि ाश्याः विशज्वालादग्धा जाताः। एकः ाि ाश्यः पिपासार्त्तः जलं पातुं तदा नदीं गतः आसीत्। तं स्वाज्ञाभङ्गाभियोगे पतञ्जलिः भा ााप– पि ााचो भवेति। पुनः भान्तक्रोधः सन् वरमपि दत्तवान्– अत्र वटवृक्षेवस, तत्र यो य आगच्छति तं तं 'पचेर्निश्ठायां किं रूपम्' इति पृच्छ। 'पक्वम्' इत्युत्तरदातारं समग्रं महाभाश्ये दत्वा मुक्तो भविश्यसीति।

ततः प्रभृति पाणिनीयव्याकरणस्य ह्रासोऽभूत्। पि ााचस्य प्र नं श्रुत्वा सर्वैः 'पक्तम्' इत्य ाुद्धं रूपं कथितम्। बहुकालानन्तरं चन्द्राचार्यस्तत्रागत्य 'पक्वमि'ति भाुद्धमुत्तरं दत्वा महाभाश्यं गृहितवान्। ततो महाभाश्यस्य प्रचारः सञ्जात इति। व्याकरणमहाभाश्यं हि वैयाकरणानां निधिर्वर्तते। महाभाश्यं हि पाणिनीव्याकरणस्य प्रामाणिको व्याख्याग्रन्थो वर्तते। इदमेव भतृहरिकथनानुसारेण सर्वेशामेव न्यायबीजानामाकरग्रन्थोऽस्ति। न्यायबीजानां पदेन खलु ज्ञायते यद्वैयाकरणानां कृते एशो हि ग्रन्थ 'उच्चतमन्यायालयवद्' अस्ति। एतज्ज्ञात्वैव महावैयाकरणत्वं प्राप्तुं भाक्यते।

सन्दर्भाः

3. सिद्धान्त ाि ारोमणिः– 8–2
4. पाणिनीयि ाक्षा– 42
5. महाभाश्यम्– पस्प ाा ह्निकम्
6. सद्धान्तकौमुदी– भूमिका
7. का ाि ाका– भूमिका
8. महाभाश्यम्– भूमिका
9. महाभाश्यम्– 1–1–68
10. महाभाश्यम्– 3–2–123
11. महाभाश्यम्– 3–1–26
12. मत्स्यपुराणम्– 272–26
13. अश्टाधयायी– 1–3–48
14. महाभाश्यम्– 1–3–48
15. अश्टाधयायी– 2–4–3
16. महाभाश्यम्– 2–4–3
17. महाभाश्यम् (पस्प ाा ह्निक)–प्रदीपः
18. वेदान्तसूत्रम्– 1–2–3
19. अश्टाधयायी– 4–3–110
20. महाभाश्यम्– उच्चैरुदात्तः
21. महाभाश्यम्– 6–3–109
22. महाभाश्यम्– 6–3–109

सन्दर्भग्रन्थसूची

1 सिद्धान्त ाि ारोमणि , भास्कराचार्यः, सत्यदेव भार्मा, चौखम्बा सुरभारती, वाराणसी, 2007
2 पाणिनीयि ाक्षा, ाि ावदत्त ार्मा, क्षेमराजः श्रीकृश्णदासः मुम्बई, सं.–1989

3 महाभाश्यम् (प्रदीपोद्योतसहितम्), पतञ्जलिः, गुरुप्रसाद भाास्त्री, प्रतिभा प्रका ान, भाक्तिनगर, नई दिल्ली, 1999

4 महाभाश्यम् (प्रदीपोद्योतसहितम्), हरि ांकर पाडेयः, श्रीसीताराम मुद्रण यन्त्रालय, बजरंगबली, वाराणसी, 1935

5 महाभाश्यम् (प्रदीपोद्योतसहितम्), श्रीभार्गव भाास्त्री, चौखम्बा संस्कृत प्रतिश्ठान, दिल्ली, 1987

6 वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, गोपाल ाास्त्री नेने, चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी, 1968

7 काि ाका (न्यासपदमञ्जरी संहिता), जय ांकरलाल त्रिपाठी, सुधाकर मालवीयः, तारा प्रिंटिंग वर्क्स, कामेच्छा, वाराणसी, 1985

8 मत्स्यपुराणम्, गीताप्रेस, गोरखपुर, 2008

9 अश्टाध्यायी, भांकरदेव पाठकः, गुरुकुल वृन्दावन स्नातक भाोधसंस्थानान्तर्गत आदित्यप्रका ा विद्यापीठ, 2000

10 अश्टाध्यायी, रमा ांकर मिश्रः, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, वि. सं. 2054

11 वेदान्तसूत्रम, स्वामी योगीन्द्रानन्दः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 1996

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID T-235111967 Received on- 06/12/2018

आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये शास्त्रस्य अध्ययनम् अध्यापनञ्च

भगवानसामन्तरायः
सहायकाचार्यः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, वेदव्यासपरिसरः, बलाहारः (हिमाचलप्रदेशः)

प्रमुखशब्दाः – अद्धापनम्, शास्त्रम्, अध्ययनम्, शिक्षा।

शोधसारः -*परमकरुणावताराणाम् ऋषिमुनीनां तपःफलसंभूतानि शास्त्रतत्त्वानि विद्वद्भिश्च परिपुष्टानि लोकोपकाराय प्रावर्त्तन्त इति निश्चप्रचम् । तत्र च वादविवादरूपः तर्कविष्टम्भः तत्त्वस्य निष्कर्षतां प्रामाणिकतां च द्योतयतीति तु सत्यम् । किन्तु वैदुष्यविशेषावगाहित्वेन शब्दजालक्लेशमनुभूय मन्दमतयः शास्त्रतात्पर्यं नाभ्युपागच्छन् । किञ्च ते शास्त्रतात्पर्यमनभिप्रेत्य तत्र लोकोपकारकं तत्त्वं किमपि नास्तीति शास्त्राध्ययनात् निवृताः । गच्छता कालेन शास्त्रं केवलं विदुषामेव ज्ञानबर्धकं तन्त्रं, न तत्र सामान्यजनानामुपकाराय किञ्चिदुक्तमस्तीति शास्त्राध्ययनं प्रति वैमनस्यं समजायत ।परं च तत्र तत्र शाश्त्रेष्वपि सामाजिकतत्त्वानि सामान्यजनोपयोगीनि अवश्यमुपलभ्यन्ते । किन्तु आधुनिकशास्त्रविदां दृष्टिः तत्र न प्रसरति, अपि तु केवलं वाद-विवाद-तर्क-पराजयेष्वेव सीमीता भवति । शास्त्रस्य मौलिकं तत्त्वं, यच्च लोकोपकारि तद् बहुदूरे तिष्ठति । शाश्त्रं नाम यद् हिताहितमनुशास्ति उपदिशति वा इति । उपदेशः कस्य कृते इति चेत्, सामान्यजनानां कृते एव । साधारणजनानामुपकाराय खलु उपदेशाः, येन तेषां तदनुगुणं जीवनं पुण्यमयं सुखकरं च भूयात् । अतः सर्वेषामपि शाश्त्राणामुपयोगः केवलं सामान्यजनकल्याणायैवेति निश्चप्रचम्।*

शास्त्रस्य मुखद्वयं सरलं कठिनमिति तु सर्वैः ज्ञायत एव । सर्वदा स्थितिरियं समभावेन प्रचलितादृश्यत । यथा आचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादानां पारम्परिकशास्त्रसंप्रदायानुगुणं प्रसन्नगम्भीरं भाष्यमासीत् । तथालोकसामान्यानां कृते वेदान्ततत्त्वावबोधाय सरलसुललितहृद्यानि अत्यन्तरुचिकराणि मनोरमाणि छन्दोबद्धानि पद्यान्यप्यासन् । एवं प्रकारेण कवचित् सूत्र-भाष्य-व्याख्या-टीकादिषु शास्त्रपरम्परा सुसमृद्धा दृश्यते स्म । कवचिच्च लघु-लघुवाक्यवृत्तिभिः प्रकरणग्रन्थात्मना शास्त्रतत्त्वं सार्वजनीनं भवति स्म । गच्छता कालेन उभयमपि अवरुद्धम् ।
तत्र अनेकानि कारणानि भवितुमर्हति । तद्यथा-

1. शास्त्रस्य काठिन्यं बुद्धौ नावारोहत् ।
2. सरलं कर्त्तुं तलस्पर्शिज्ञानस्याभावः, बुद्धिवैशारद्यस्य तत्सूक्ष्मतीक्ष्णतायाश्च न्यूनता
3. युगोपयोगिशिक्षणतन्त्रे अनभिज्ञता
4. उपादेयता (Accountablity)

इतोऽपि अन्यानि कारणानि स्युः । अवश्यं विचारणीयोऽयं विषयः । अत्रापि विषयद्वयं चिन्त्यते यत्, किं वयं 1. शास्त्रपरम्पराशैलीं परिवर्त्तयामः उत 2 शास्त्रपरम्परायामनुभूयमानानां काठिन्यं निवारयामः । तत्र शास्त्रस्य सरलं मुखं तु प्रकरणग्रन्थमाध्यमेन क्वचिद्वयं प्राप्नुमः। तत्रापि सरलात् सरलतरं कर्त्तुं प्रयासो विधेयः। किन्तु समस्या तत्रैव महती वर्त्तते यत्, शास्त्रपरम्परायामनुभूयमानानां काठिन्यनिवारणे । शास्त्रपरम्परायां काठिन्यनिवारणे यच्च व्याख्यानं टीका वोपलभ्यते, तदितोऽपि कठिनायते कवचित् । अतः एतत्सर्वं समाहृत्य किञ्चिद्विशिष्टं गभीरं च विचारणीयम् । शाश्त्रीयपरम्परा तथैव तिष्ठतु नाम, यतो हि भारतीयसंस्कृतेः समृद्धेश्च सा परिचायिका वर्त्तते । किन्तु तस्य सरलं रूपम् आधुनिकतन्त्रज्ञानशैल्या समाजस्य पुरतः परिवेषणीयम्, येनास्माकं प्राचीनशास्त्रपरम्परा सर्वजनादृता भवेत् । यथोच्यते- तदेव सामान्यम् ओदनं विशिष्टपात्रोपशोभितं विशिष्टमोदनमिति । एवमेवलोकरुचये समयानुगुणम्

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

ईषत्परिवर्त्तनमिष्यते । प्राचीनशास्त्रपरम्परानुगुणं वैदुष्यपूर्णानि रचनानि भवेयुः। तेन समं मनोवैज्ञानिकशिक्षणतन्त्रदृष्ट्यापि तेषां वैदुष्यपूर्णरचनानां सरलतमरूपाणि पाठ्यसहकारिसामग्रीरूपेण स्युरिति । तादृशरीत्या कश्चन प्रयासविशेषः अस्मिन्नाधुनिकयुगे प्रायशो नैव परिलक्ष्यते । अतस्तत्र वस्तुस्वरूपप्रदर्शनार्थं दिङ्मात्रमुदाह्रियतेयथा–

आचार्यमधुसूदनसरस्वतीप्रणीते अद्वैतसिद्धिग्रन्थे दृश्यत्वाद् इति मिथ्यात्वहेतुप्रकरणे विद्यमाना यथाग्रन्थपङ्क्तिः – अथ दृश्यत्वहेतूपपत्तिः । ननु मिथ्यात्वे साध्ये हेतुकृतं यद्दृश्यत्वम्, तदप्युपपादनीयम् । तथा हि- किमिदं दृश्यत्वम् । वृत्तिव्याप्यत्वं वा । फलव्याप्यत्वं वा । साधारणं वा । कदाचित् कथञ्चित् चिद्विषयत्वं वा । स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदन्तरापेक्षानियतिर्वा । अस्वप्रकाशत्वं वा । नाद्यः, आत्मनो वेदान्तजन्यवृत्तिव्याप्यत्वेन तत्र व्यभिचारात् ।अत एव न तृतीयोऽपि । नापि द्वितीयः, नित्यातीन्द्रिये शुक्तिरूप्यादौ च तदभावेन भागासिद्धिसाधनवैकल्ययोः प्रसंगात् । नापि चतुर्थः, ब्रह्म पूर्वं न ज्ञातम्, इदानीं वेदान्तेन ज्ञातम्, इत्यनुभवेन आत्मनि व्यभिचारात् । नापि पञ्चमः, ब्रह्मण्यपि अद्वितीयत्वादिविशिष्टव्यवहारे संविदन्तरापेक्षानियतिदर्शनेन व्यभिचारात् । नापि षष्ठः, स हि अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्य-वहारयोग्यत्वाभावरूपः । तथा च शुक्तिरूप्यादेरपि अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेन साधनवैकल्यादिति चेन्मैवम्, फलव्याप्यत्वव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि पक्षस्य क्षोदक्षमत्वात् ।

अत्र कश्चन सामान्यसंस्कृताभिज्ञजनोऽपि अर्थाव-बोद्धुमवश्यं काठिन्यमनुभूयेत । कुतः इति चेत्, शास्त्रस्य तत्वाववोद्धुं तलस्पर्शिज्ञानस्यावश्यकता वर्त्तते । वेद-व्याकरण-कोश-पुराणसाहित्य-विविधदर्शन-धर्म-नीत्यादिशास्त्राणां ज्ञानमपेक्षते ।यतो हि तत्र प्रत्येकशास्त्राणाम् अन्यैः शास्त्रैः सह परस्परसम्बन्धो नितरां वर्त्तते। तेन ज्ञानेन विना सः शास्त्रस्य याथार्थ्यं तत्त्वमवबोधयितुं न शक्नोति । अतः तादृशतलस्पर्शिज्ञानवता जनेन आधुनिक-शैक्षणिकतन्त्रज्ञानप्रयोगेन उपयोगेन च एतादृशमभिनवं कार्यं कर्त्तुं शक्यते। उदाहरणं यथा – आधुनिकशैक्षणिकतन्त्रे इदानीं Distance Mode Learning , Self-Learning Study Materias(SLM), Open Learning Study Materials, Short Learning Audio-Visual kits , Short video /film clips, MOOCS and etc.इत्यादयः विलसन्तः संदृश्यन्ते । तच्छैल्याधारेण तदनुगुणं वा रुचिकराः शास्त्रपाठ्यसामग्र्यः सरलतया निर्मातव्याः ।

उपर्युक्तस्य अद्वैतसिद्धिग्रन्थस्य गद्यखण्डस्य आधुनिकशैक्षणिकतन्त्रदृष्ट्या पाठ्यसामग्री कीदृशी भवेदिति यथामति दिङ्मात्रमत्र उदाह्रियते। तद्यथा –

1. सम्पूर्णगद्यखण्डस्य यावत् सरलं पदच्छेदः करणीयः।

2. उपक्रमः(Introduction)- अत्र मुख्यतया त्रयः विन्दवः(Points) भवेयुः । यथास्मिन् गद्यखण्डे (क) मिथ्यात्वम् (ख) मिथ्यात्वानुमानम् (ग)मिथ्यात्वानुमाने हेतवः ।

3. उद्देश्यम् (Aim & Objectives/Learning Outcome)- अनुमानस्वरूपे हेतूनां महत्त्वं ज्ञास्यते । मिथ्यात्वे अथवा अन्यत्र यत्र क्वापि अनुमाने हेतुं पश्यति चेत्, तत्र उद्भविष्यमाणानां दोषाणां निराकरणे उपायान् ज्ञातुंशैलीश्च प्रयोक्तुं शक्नोति ।

4. पाठ्यसंरचना(Data Structure)–

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

शीर्षकम्(Topic)- दृश्यत्वहेतूपपत्तिः

(अ) दृश्यत्वात् -

1. वृत्तिव्याप्यत्वम् – सरलं विवरणम्.......
2. फलव्याप्यत्वम् -सरलं विवरणम्........
3. साधारणम् -सरलं विवरणम्........
4. कदाचित् कथञ्चित् चिद्विषयत्वम् -सरल विवरणम्.......
5. स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदन्तरापेक्षानियतिः -सरलं विवरणम्.......
6. स्वप्रकाशत्वम् -सरलं विवरणम्

(आ) पूर्वपक्षोक्ताः दोषाः–

1. नाद्यः – आत्मनि व्यभिचारात् -व्यभिचारदोषस्य स्वरूपं सोदाहरणं वक्तव्यम् ......

2.नापि द्वितीयः – (क) भागासिद्धिः
(ख) साधनवैकल्यम्
इति दोषद्वययोः स्वरूपं सोदाहरणं वक्तव्यम् ......

3.न तृतीयोऽपि -व्यभिचारात् – सोदाहरणं स्पष्टं करणीयम्..........

4.नापि चतुर्थः -आत्मनि व्यभिचारात् -सोदाहरणं स्पष्टं करणीयम्..........

5.नापि पञ्चमः -ब्रह्मण्यपि अद्वितीयत्वादिविशिष्टव्यवहारे व्यभिचारात् - सोदाहरणं स्पष्टं

6.नापि षष्ठः - साधनवैकल्यात् - सोदाहरणं स्पष्टं करणीयम्..........

(इ) सिद्धान्तः–

- फलव्याप्यत्वव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि पक्षस्य क्षोदक्षमत्वात् ।

अत्र विषयबोधनावसरे यावच्छक्यं पाठ्य-सहायकसामग्रीणां यथा – दृश्य-श्रव्योपकरणानि(Audio-Visual kits/ PPTs/Short Video Clips),रेखाचित्राणि(Graphs/Flow charts) च उपयोक्तुं प्रयोक्तुं वा शक्यन्ते ।यथा अत्र – लघुप्रश्नाः/प्रायोगिकप्रश्नाः(CYPs/SAQs/Activitie) –

(i) दृश्यत्वात् इति हेतौ कति विकल्पाः सन्ति ?
(ii) दृश्यत्वात् इति हेतौ पञ्चमः विकल्पः कः ?
(iii) तृतीयविकल्पस्वीकारे कुत्र व्यभिचारः
(iv) को नाम साधनवैकल्यदोषः ?
(iv) व्यभिचारदोषस्य एकं लौकिकम् उदाहरणं लिखत ।
(vi)विकल्पदोषान् एकत्र संकलनं कुरुत ।

सारांशः(Summary) -जगन्मिथ्यात्वे अनुमानप्रमाणं प्रवर्त्तते । तत्र अनुमानप्रमाणं यथा – प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात्, शुक्तिरूप्यवत् दृश्यत्वात् । अस्मिन् अनुमानवाक्ये दृश्यत्वात् इति हेतुः प्रदर्श्यते । दृश्यत्वात् इति हेतुः न उपपद्यते इति कश्चन पूर्वपक्षाग्रहः । किं नाम दृश्यत्वम् इति तत्रषड् विकल्पाः प्रदर्श्यन्ते । सर्वेऽपि विकल्पाः दोषयुक्ताः इतिकृत्वा दृश्यत्वात्इतिहेतुः न उपपद्यते । तत्र सिद्धान्तस्तु केवलं द्वितीयविकल्पं परित्यज्य अवशिष्टानाम् अन्येषां पञ्च विकल्पानां दोषान् निराकरोत् ।

काठिन्यनिवारणम्(Grossary)

उपपत्तिः,वृत्तिव्याप्यत्वं,फलव्याप्यत्वं,स्वातिरिक्तसंविदन्तरापेक्षानियतिः,वेदान्तजन्यवृत्तिव्याप्यत्वं, भागासिद्धिः, साधनवैकल्यं,व्यभिचारः,अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं,क्षोदक्षमत्वम् ।

सन्दर्भग्रन्थाः(Reference/Suggested Readings)– अद्वैतसिद्धिः – बालवोधिनीटीकोपेता, सिद्धान्तविन्दुः, वेदान्तपरिभाषा, सिद्धान्तलेशलंग्रहः,

वेदान्तसारः, पञ्चदशी, न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, तर्कसंग्रहः-न्यायबोधिनीटीकोपेतः इत्यादयः । अत्रापि Bibiliographyइवसंकेतादिकमवश्यं लेखनीयम् । आवश्यकतायां सत्यां Refered Journal/magazine इत्यादीनामपि संदर्भः संकेतश्चावश्यं देयौ भवतः ।

एवं प्रकारेण शास्त्रीयग्रन्थानां पाठ्यांशत्वेन विभज्य आधुनिकशैक्षणिकतन्त्रदृष्ट्यापाठ्यसंरचनाकर्त्तुं शक्यते इति कश्चन उपायविशेषः प्रस्तुतः इत्यस्मिन्आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये शास्त्रस्य अध्ययनम् अध्यापनञ्च शीर्षके ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. **प्राचीन** भारतीय शासन पद्धति, **प्रो.अनन्त सदाशिव**- विश्वविद्यालय प्रकाशन,वाराणसी, 2002
2. भारतीय राजनीतिक विचारक,डा.आनन्द प्रकाश अवस्थी- लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा, 2003-04
3. महाभारत,कृष्ण द्वैपायन व्यास, गीत प्रेस गोरखपुर. 2013
4. वाचस्पत्यम्. श्री तारानाथ, तर्कवाचस्पति, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, नई दिल्ली,
5. वाल्मीकी रामायण, गीता प्रेस गोरखपुर,वि,सं., 2020.
6. संस्कृत-हिन्दी कोश,वामन शिवराम आप्टे, रचना प्रकाशन,जयपुर,२००६

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID 219710676 Received on- 01/12/2018

कतिपयशब्दानां साधुत्वासाधुत्वभ्रमनिवारणम्

जयकृष्णः
व्याकरण-प्राध्यापकः,राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, दव्यासपरिसरः,
बलाहरः, प्रागपुरम्, कांगडा हि.प्र.

प्रमुखशब्दाः – महदानदः, उपवेशयति, पिताश्रीः, भ्रात्री, रचनात्मिका।

शोधसारः - *केषुचित् पञ्चषेषु शब्देषु अयं शब्दः साधुः स्यात् अथवा असाधुः स्यात् इति एतादृशः भ्रमः निवारितः भवतु इति कश्चन प्रयासः अस्मिन् शोधप्रबन्धे कृतः अस्ति। तत्र ह्याद्यः विचारः महानन्दः महदानदः इति शब्दद्वयम् आदाय कृतः। ततः उपवेशयति इति भवतु अथवा उपावेशयति इति भवतु इति स्पष्टता कृता। ततः भाषान्तरस्य प्रभावकारणात् भ्राताश्रीः इति पदं अबहुव्रीहौ पुंलिङ्गे अपि ये भवन्ति व्यवहरन्तः तेषां स्पष्टता कृता। सर्वान्ते रचनात्मिका इति प्रयोज्यमुत रचनात्मकी इति प्रयोज्यम् इति सप्रमाणं प्रत्यपादि।*

स्थितस्य प्रयोगस्य रक्षकं व्याकरणम्। परन्तु स्थितः सः प्रयोगः केनचित् शिष्टेन कृतः स्यात्। अशिष्टः प्रयोगः स्थितः चेत् तं तर्हि नूनमेव व्याकरणशास्त्रम् अस्थितं करोति। वर्तमाने संस्कृतेन सम्भाषणस्य परम्परायाः पुनरुद्भावः राष्ट्रे जायमानः अस्ति इति यद्यपि संतोषास्पदम् अस्ति तथापि जायमाने सम्भाषणे अनवधानात् दोषाणां स्खालित्यानाञ्च अपि उत्पत्तिः दरीदृश्यते एव अनवधानकारणात्। दोषाणाम् एषां निवारणाय प्रयासः तत्-तत्-समये नैकैः विद्वद्भिः क्रियमाणम् एव भवति परन्तु सामान्यस्य संस्कृतलोकस्य समग्रशब्दशास्त्रस्य अनध्ययनात् दोषाः पुनरपि जायन्त एव। अतः तेषां निवारणाय अधीतशब्दविद्यैः निश्चप्रचमेव प्रयत्नः विधेयः। अतः अत्र लेखे ये शब्दाः विचारार्थम् अचायिषत ते तावत् संस्कृतलोकस्य व्यवहारं श्रुत्वा एव सङ्कलिताः सन्ति। पत्रिकया अनया इमे विचाराः संस्कृतलोके प्रसरेयुः इति कृत्वा तेषामिह यथामति विवेचनं क्रियते।

1. महानन्दः / महदानन्दः

‘विवाहे **महानन्दः** भवति’, ‘विवाहे **महदानन्दः** भवति’ इति एवं प्रकारेण केचन द्वे वाक्ये स्तः। इदं वाक्यद्वयं प्रायशः समानम् एव अस्ति परन्तु द्वयोः वाक्ययोः मध्ये **महानन्दः, महदानन्दः** इति द्वयोः पदयोः किञ्चित् इव स्वरूपे भेदः अस्ति। एवं तर्हि द्वे अपि एते पदे दृष्ट्वा बुद्धौ चिन्तनं भवति यत् यथा एतयोः **स्वरूपे** भेदः किञ्चित् एव अस्ति किं तथा द्वयोः एतयोः पदयोः **अर्थे** अपि भेदः अस्ति अथवा न? एतयोः स्वरूपे अपि भेदः किमर्थम् अस्ति? इति अपि जिज्ञासा भवति। **महानन्दः** इति शुद्धम् अथवा **महदानन्दः** इति शुद्धम्? इति एतादृशी अपि शङ्का भवति कदाचित्। तर्हि आयान्तु! अतीव सरलैः व्याकरणस्य नियमैः द्वयोः अपि शब्दयोः रहस्यं जानीमः।

वस्तुतः **महानन्दः, महदानन्दः** इति द्वे अपि रूपे शुद्धे स्तः। परन्तु द्वयोः अपि अर्थे कश्चन भेदः अस्ति। **महानन्दः** इति अस्य पदस्य अर्थः अस्ति **महान् आनन्दः** इति। **महदानन्दः** इत्यस्य पदस्य अर्थः अस्ति **महताम् आनन्दः** इति। अधुना पुनः जिज्ञासा भवेत् यत् द्वयोः पदयोः एवम् अर्थभेदः भवति इति कथं ज्ञातं भवति? इति चेत् सरलतया एव ज्ञातुं शक्नुमः। **महानन्दः** इति पदं ययोः द्वयोः पदयोः मेलनेन निर्मितं भवति ते द्वे पदे स्तः **महान् आनन्दः** इति। **महान्** इति रूपं **महत्** इति शब्दस्य प्रथमाविभक्तेः एकवचने पुंलिङ्गे भवति। **आनन्दः** इति रूपं **आनन्द** इति शब्दस्य प्रथमाविभक्तेः एकवचने पुंलिङ्गे भवति। **महान् आनन्दः** इति द्वयोः अपि विभक्तिः समाना अस्ति इति कारणात् द्वयोः अपि पदयोः सामानाधिकरण्यम् अस्ति। प्रायशः यत्र द्वयोः अपि पदयोः विभक्तिः समाना भवति तत्र सामानाधिकरण्यं भवति इति वदामः। अधुना प्रथमायां विभक्तौ विद्यमानयोः एतयोः द्वयोः पदयोः समासं कर्तुं मूलशब्द-रूपेण **महत् + आनन्द** इति द्वौ शब्दौ स्वीकुर्मः। स्मरणे तिष्ठेत् यत् एतौ मूलशब्दौ ययोः पदयोः स्तः तयोः द्वयोः अपि विभक्तिः **प्रथमा** एव अस्ति। अतः यत्र द्वयोः पदयोः विभक्तिः **समाना** (प्रथमा) भवति, तत्रापि प्रथमं पदं यदि **महत्** इति शब्देन निर्मितं भवति तर्हि समासात् पूर्वम् एव **महत् + आनन्द** इति अवस्थायाम् **महत्** इति शब्दस्य त्-

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वर्णस्य **आ**[304] इति आदेशं करोति भगवान् पाणिनिः। **मह आ + आनन्द** इति भवति। **मह + आ** इति दीर्घसन्धेः द्वारा मेलनेन **महा** इति भवति। **महा + आनन्द = महानन्द** इति भवति। विभक्तिकार्यं कृत्वा **महानन्दः** इति भवति। एवं तर्हि **महानन्दः** इति रूपं दृष्ट्वा एव वयं वक्तुं शक्नुमः यत् अस्य अर्थः **महान् आनन्दः** इति अस्ति। यतः अत्र द्वयोः अपि पदयोः समाना एव विभक्तिः अस्ति अतः **त्-वर्णस्य** स्थाने **आ-वर्णः** श्रूयते।

महदानन्दः इति पदस्य अर्थः **महताम् आनन्दः** इति पूर्वं कथितम्। **महताम्** इति पदे षष्ठी विभक्तिः अस्ति। **आनन्दः** इति पदे प्रथमा विभक्तिः अस्ति। अतः द्वयोः अपि पदयोः विभक्तिः समाना नास्ति। अतः एव अनयोः पदयोः मूलशब्दयोः यः **महत्** इति शब्दः तस्य **त्-वर्णस्य आ-वर्णः** न भवति। अतः **महत् + आनन्द** इति अवस्थायां **त्-वर्णस्य** स्थाने सन्धिकार्यं कृत्वा **द्-वर्णं**[305] कुर्मः। **महद् + आनन्द** इति मेलनेन **महदानन्द** इति भवति। विभक्तिकार्यं कृत्वा **महदानन्दः** इति पदस्य निर्माणं कुर्मः। अत्र **त्-वर्णस्य स्थाने आ-वर्णः** न जातः अस्ति इत्येव प्रमाणम् अस्ति यत् **महदानन्दः** इति द्वयोः अपि पदयोः समाना विभक्तिः नास्ति। यदि समाना विभक्तिः भवति स्म तर्हि **महदानन्दः** इति रूपम् एव न भवति स्म **महानन्दः** इति भवति स्म।

एवञ्च वयं जानीमः यत् 'विवाहे **महानन्दः** भवति' इति वाक्यस्य अर्थः भवति यत् 'विवाहे **महान् आनन्दः** भवति' इति। 'विवाहे **महदानन्दः** भवति' इत्यस्य तु 'विवाहे **महताम्** (जनानाम्) **आनन्दः** भवति' इति अर्थः भवति। एतादृशः एव अर्थस्य भेदः अस्माभिः **महादेवः/महद्देवः, महाराजः/महद्राजः, महापण्डितः/महत्पण्डितः, महालयः/महदालयः** इत्यादौ सर्वत्र ज्ञातव्यः।

2. उपवेशयति उत उपावेशयति ?

'शिक्षकः छात्रान् आतपे **उपवेशयति**', 'शिक्षकः छात्रान् आतपे **उपावेशयति**' इति किञ्चन वाक्यद्वयम् अस्ति। एतयोः वाक्ययोः अभिप्रायः एषः यत् 'शिक्षकः छात्राणाम् आतपे **उपवेशनं कारयति**' इति। एतयोः द्वयोः अपि वाक्ययोः मध्ये प्रायशः सर्वत्र समानता एव अस्ति परन्तु क्रियापदयोः मध्ये किञ्चित् एव भेदः दृश्यते। प्रथमे वाक्ये **उपवेशयति** इति क्रियापदम् अस्ति द्वितीये वाक्ये **उपावेशयति** इति क्रियापदम् अस्ति। केचन प्रयोक्तारः **उपवेशयति** इति अनुक्त्वा **उपावेशयति** इति प्रयोगं कुर्वन्ति। एवं तर्हि द्वयोः अनयोः पदयोः मध्ये कः विशेषः कः च अविशेषः इत्यत्र चिन्तनस्य आवश्यकता अस्ति। तथाहि –

उपविशति अर्थात् **उपवेशनं करोति**। **उपवेशयति** अर्थात् **उपवेशनं कारयाति**। आम्! **उपविशति** इति पदं उप-उपसर्गपूर्वकस्य **विश्-प्रवेशने** इति धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने भवति। **उप विश् अ(शप्) ति** इति मेलनेन **उपविशति** इति भवति। अस्य एव धातोः प्रेरणार्थे **णिच्-प्रत्ययं**[306] कुर्मः यदि तर्हि **उप विश् इ(णिच्) अ ति** इति भवति। ततः विश्-धातोः इ-वर्णस्य **ए-वर्णः**[307] भवति। **उप वेश् इ अ ति** इति भवति। ततः णिच्-प्रत्यस्य इकारस्य अपि **ए-वर्णः**[308] भवति। **उप वेश् ए अ ति** इति भवति। ततः ए-वर्णस्य **अय्**[309] इति आदेशः भवति। **उप वेश् अय् अ ति** इति मेलनेन **उपवेशयति** इति रूपं भवति प्रेरणायां **णिच्-प्रत्ययस्य** योजनेन।

ननु! उपरि द्वितीये वाक्ये **उपावेशयति** इति क्रियापदम् अपि दृश्यते खलु! तस्य अपि अभिप्रायः **उपवेशनं कारयति** इति भवति इति उक्तं खलु! किं तर्हि अत्र

304 ब्रह्मदत्त जिज्ञासु ,(व्याख्याता)*अष्टाध्यायी प्रथमावृत्ति*नवम) , संस्करण (२००५– रेवली ,रामलाल कपूर ट्रस्ट , सोनीपत ,हरयाणा , तृतीय भाग - पृष्ठ संख्या ,१९४, सूत्रसंख्या –६.३.४५

305 ब्रह्मदत्त जिज्ञासु ,(व्याख्याता)*अष्टाध्यायी प्रथमावृत्ति*नवम) , (संस्करण२००५– रेवली ,रामलाल कपूर ट्रस्ट , सोनीपत ,हरयाणा , तृतीय भाग - पृष्ठ संख्या ,५२६, सूत्रसंख्या –८.२.३९

306 भट्टोजिदीक्षितः (सम्पादकः – गिरिधरशर्मा), संस्करण - ,२०१० वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, तृतीयः भागः, पृष्ठ संख्या - ४२५, सू२५७६.सं., वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास।

307 भट्टोजिदीक्षितः (सम्पादकः – गिरिधरशर्मा), संस्करण - २०१०, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, तृतीयः भागः, पृष्ठ संख्या - ३०, सू२१८९.सं., वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास।

308 ब्रह्मदत्त जिज्ञासु ,(व्याख्याता)*अष्टाध्यायी प्रथमावृत्ति*नवम) , (रणसंस्क२००५– रेवली ,रामलाल कपूर ट्रस्ट , सोनीपत ,हरयाणा , तृतीय भाग - पृष्ठ संख्या ,४१५, सूत्रसंख्या –७.३.८४

309 ब्रह्मदत्त जिज्ञासु ,(व्याख्याता)*अष्टाध्यायी प्रथमावृत्ति*नवम) , (संस्करण२००५– रेवली ,रामलाल कपूर ट्रस्ट , सोनीपत ,हरयाणा , तृतीय भाग - पृष्ठ संख्या ,३१, सूत्रसंख्या –६.१.७५

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

काचित् विशिष्टा व्यवस्था भवति वा क्रियापदस्य निर्माणे? अपि च किञ्चित् एव रूपभेदेन अर्थभेदः अपि भवेत् वा **उपवेशयति, उपावेशयति** इति अनयोः क्रियापदयोः मध्ये? इत्यादयः जिज्ञासाः जायन्ते प्रयोगयोः अनयोः श्रोतॄणाम्। अत्र कथयामः, वस्तुतः **उप आ(आङ्)** इति द्वयोः उपसर्गयोः योजनेन **उप + आ + वेशयति = उपावेशयति** इति क्रियापदस्य निर्माणम् अपि भवितुम् अर्हति। अत्र **आङ्** इति उपसर्गस्य योजनेन कदाचित् अर्थे भेदः भवितुम् अर्हति कदाचित् अर्थभेदः न अपि स्यात्। यतः उपसर्गाः कदाचित् धातोः अर्थं परिवर्तयन्ति कदाचित् परिवर्तनं विना धातोः अर्थम् एव पोषयन्ति। परन्तु एषा व्यवस्था प्रयोगाणाम् अनुसारेण एव ज्ञातव्या भवति। अत्र अस्माकं प्रसङ्गे **उपवेशनं कारयति** इति अर्थः **उपवेशयति** इति अनेन क्रियापदेन एव लभ्यते खलु! अतः तम् एव अर्थं वक्तुं अतिरिक्त-रूपेण **आङ्** इति उपसर्गः योजनीयः एव इति या का अपि आवश्यकता नियमः वा नास्ति। अतः **आङ्** इति गौरवभूतस्य अतिरिक्तस्य कार्यस्य आवश्यकता एव नास्ति इति कृत्वा **उपवेशयति** इति क्रियापदम् एव प्रयोक्तम्। ओम्! यदि **उपावेशयति** इति विशिष्टे अर्थे केनचन शिष्टेन जनेन प्रयुक्तं भवेत् तर्हि व्याकरणम् अपि तस्य व्युत्पादनं असंशयम् एव करोति।

3. कथं **पिताश्रीः स्वस्थः** जातः?

'अधुना मम **पिताश्रीः स्वस्थः** जातः', 'एषः मम **भ्राताश्रीः क्रीडकः** अस्ति' इत्यादीनि वाक्यानि प्रायशः संस्कृतेन सम्भाषण-समये अथवा लेखनसमये श्रुतानि दृष्टानि च। अनयोः वाक्ययोः प्रयोगः शुद्धः न प्रतीयते। अनयोः वाक्ययोः अपेक्षया 'अधुना मम **पिता स्वस्थः** जातः', 'एषः मम **भ्राता क्रीडकः** अस्ति' इति एवं वाक्ययोः प्रयोगः शुद्धः सरलः च अस्ति। एवं तर्हि जिज्ञासा तु भवति एव यत् 'अधुना मम **पिताश्रीः स्वस्थः** जातः', 'एषः मम **भ्राताश्रीः क्रीडकः** अस्ति' इति वाक्यद्वयं कथं शुद्धं नास्ति इति? एतत् वाक्यद्वयं कथं शुद्धं न स्यात् इति एकं सरलं चिन्तनं कुर्मः सरलैः व्याकरणस्य नियमैः। तथाहि -

आदौ **पिताश्रीः भ्राताश्रीः** इत्यादयः प्रयोगाः किं शुद्धाः इति परिशीलयामः। उदाहरणाय **पिताश्रीः** इति प्रयोगे चिन्तनं कुर्मः, तद्वत् **भ्राताश्रीः** इत्यादिषु अपि ज्ञातव्यम्। 'अधुना मम **पिताश्रीः स्वस्थः** जातः' इति वाक्ये वक्तुम् इष्टस्य अर्थस्य अपेक्षानुसारं **पिताश्रीः स्वस्थः** इति द्वयोः पदयोः मध्ये एकं पदं **विशेष्यम्** अपरं च **विशेषणं** भवेत्। यदि **पिताश्रीः** इति विशेष्यपदं **स्त्रीलिङ्गे** अस्ति तर्हि विशेषण-पदम् अपि **स्त्रीलिङ्गे** एव स्यात् **स्वस्था** इति। यदि **पिताश्रीः** इति विशेष्य-पदं **पुंलिङ्गे** अस्ति तर्हि **स्वस्थः** इति विशेष्यपदम् अपि **पुंलिङ्गे** एव भवति। यतः कश्चन नियमः अस्ति यत् **यस्मिन् लिङ्गे, वचने विभक्तौ च विशेष्यं** भवति **तस्मिन् लिङ्गे, वचने विभक्तौ च एव विशेषणम्** अपि भवति। अस्तु!

पिताश्रीः स्वस्थः इति वाक्यांशं दृष्ट्वा तु अनुभूयते यत् अत्र **स्वस्थः** इति विशेषण-पदं **पुंलिङ्गे** अस्ति। अतः **पिताश्रीः** इति विशेष्य-पदं **पुंल्लिङ्गे** एव स्यात् इति, यतः विशेषण-पदानि अपि कदाचित् अस्माकं भ्रमे सति विशेष्य-पदानां लिङ्गस्य ज्ञानं कारयन्ति। परन्तु 'अधुना मम **पिताश्रीः स्वस्थः** जातः' इति वाक्ये **पिताश्रीः** इति विशेष्य-पदं **पुंलिङ्गे** नास्ति। तत् कथम् इति चेत् अत्र **पिताश्रीः** इति पदस्य द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां विग्रहः सम्भवति तत्र प्रथमः प्रकारः कर्मधारय-तत्पुरुष-समासस्य द्वारा सम्भवति। तद्यथा – '**पिता** च एषः **श्रीः** च' इति। समस्त-पदं निर्मातुं मूलशब्दानां योजनं कुर्मः इति वयं जानीमः। अतः **पितृ + श्री** इति द्वयोः समसनम् अत्र भवति। मेलनेन **पितृश्री** इति समस्तः शब्दः निर्मितः भवति। विभक्ति-कार्यं कृत्वा **पितृश्रीः** इति रूपं भवति। अत्र **पितृ** इति शब्दस्य **ऋ-वर्णस्य** स्थाने **आ-वर्णः**[310] तु न भवति। ऋ-वर्णस्य आ-वर्णः तु **द्वन्द्व-समासे** एव भवति। यथा **मातापितरौ** इत्यादि। अत्र **मातृ** इति शब्दस्य **ऋ-वर्णस्य** स्थाने **आ** इति भवति। अतः **मातापितरौ** इति भवति। **पितृश्रीः** इत्यत्र तु **तत्पुरुषः** समासः उक्तः। अतः अत्र ऋ-वर्णस्य आ-वर्णः न भवेत्। अतः **पिताश्रीः** इति रूपं तु सर्वथा न भवेत् **पितृश्रीः** इति रूपम् एव भवेत्। अस्तु! **पितृश्रीः** इति प्रयोगस्य अपि किं लिङ्गं भवेत् इति अपि निर्णयः कर्तव्यः। तदर्थम् एकः नियमः अस्ति यत् तत्पुरुषे

310 भट्टोजिदीक्षितः (सम्पादकः – गिरिधरशर्मा), संस्करण - २०१०, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, तृतीयः भागः, पृष्ठ संख्या - २००, सू९२१.सं., वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास।

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

उत्तरपदस्य यत् लिङ्गं भवति तद् एव लिङ्गं समस्त-पदस्य अपि भवति[311] । **पितृश्रीः** इति पदे उत्तरपदं **श्रीः** इति अस्ति। **श्रीः** इति पदं **नित्य-स्त्रीलिङ्गे** भवति। अतः **पितृश्रीः** इति पदं स्त्रीलिङ्गे भवति इति स्पष्टं भवति। एतेन प्रथमेन प्रकारेण तु ज्ञायते यत् **पिताश्रीः स्वस्थः** इति प्रयोगः न साधुः।

अस्तु! उक्ते प्रथमे तत्पुरुषस्य विग्रहे यदि सङ्गतिः केनचन न अनुभूयते तर्हि तत्पुरुषस्य एव अन्यः प्रकारः अपि अत्र चिन्तयितुं शक्यते। तथाहि – **पितृरूपा श्रीः = पितृश्रीः** इति **उत्तरपद-लोपी तत्पुरुषः** समासः वक्तुं शक्यते। अत्र विग्रहे **रूपा** इति उत्तरपदस्य लोपः भवति[312]। **पितृश्रीः** इति एव रूपम् प्राप्नुमः विभक्तिकार्यं कृत्वा। परन्तु अत्र अपि **तत्पुरुषः** अस्ति इति कृत्वा पूर्ववत् **स्त्रीलिङ्गम्** एव भवति। अतः **पिताश्रीः स्वस्थः** इति प्रयोगः सर्वथा **अशुद्धः** एव इति वक्तुं शक्यते। न च 'अधुना मम **पिताश्रीः स्वस्थः** जातः' इति वाक्ये **पिताश्रीः** इति पदे **बहुव्रीहि-समासः** चिन्तनीयः। तथा यदि कुर्मः तर्हि **पिता श्रीः यस्य** इति विग्रहस्य द्वारा अन्यस्य एव कस्यचित् अर्थस्य बोधः भवेत् न तु पितुः। अपि च अन्यस्य अर्थस्य बोधे अपि **पिताश्रीः** इति न स्यात् अपितु **पितृश्रीः** इत्येव स्यात्। अतः **संस्कृत-भिन्न-भाषाणां** प्रभावेण 'अधुना मम **पिताश्रीः स्वस्थः** जातः' इति एतादृशानि वाक्यानि प्रयत्नेन निवारणीयानि, 'अधुना मम **पिता स्वस्थः** जातः' इति, अथवा 'अधुना मम **पितृवर्यः स्वस्थः** जातः' इति एतादृशानि वा वाक्यानि प्रयोक्तव्यानि इति मम चिन्तनम्। मम प्रतिपादने अस्मिन् यदि क्वचित् त्रुटिं पश्यन्ति अथवा प्रकारान्तरेण उक्तानां प्रयोगाणां सिद्ध्यर्थं शास्त्रीयां युक्तिं यदि पाठकाः सुधियः पश्यन्ति तर्हि निश्चयेन एव मम अज्ञानं निवारयन्तु इति सादरं सम्प्रार्थये।

4. किं **भ्रातुः** भगिनी अथवा पत्नी **भ्रात्री** भवेत् वा?

यथा **कर्ता** इत्यस्य स्त्रीलिङ्गे **कर्त्री, भोक्ता** इत्यस्य **भोक्त्री, अधिष्ठाता** इत्यस्य **अधिष्ठात्री** इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तथैव किं **भ्राता** इत्यस्य स्त्रीलिङ्गे **भ्रात्री** इति रूपं भवेत् वा इति एकवारं मम मित्रेण अहं पृष्टः। अत्र महोदयेन एवं काचित् युक्तिः दर्शिता – **भगवान् पाणिनिः** तत्र **ऋकारान्तेभ्यः** शब्देभ्यः स्त्रीलिङ्गस्य विवक्षायां (वक्तुम् इच्छा = विवक्षा) **ङीप्(ई)**[313] इति प्रत्ययस्य विधानं करोति। अतः एव **कर्तृ** इति ऋकारान्तात् शब्दात् स्त्रीलिङ्गस्य विवक्षायां **ङीप्(ई)** इति प्रत्ययः भवति। **कर्तृ + ई** इति स्थितौ ऋ-वर्णस्य **र्**[314] भवति। **कर्त् र् ई** इति मेलनेन विभक्तिकार्य-द्वारा च **कर्त्री** इति भवति। अतः **भ्रातृ** इति शब्दः अपि **ऋकारान्तः** एव अस्ति खलु! अतः अस्मात् शब्दात् अपि स्त्रीलिङ्गस्य विवक्षायां **ङीप्** इति प्रत्ययः भवेत् खलु! तेन **भ्रात्री** इति **स्त्रीलिङ्गे** रूपं भवेत् एव किल! इति। इति चेत्, अत्र किञ्चित् प्रतिपादयामः –

यद्यपि **भ्रातृ** इति शब्दः **ऋकारान्तः** इति सत्यम्, तथापि अस्मात् **स्त्रीलिङ्गस्य** विवक्षायां **ङीप्** इति प्रत्ययस्य विधानं न कर्तुं शक्नुमः। तत् कुतः इति चेत् **भ्रातृ** इति शब्दः **पुंलिङ्गे** एव प्रसिद्धः। अस्य **स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं** वा न भवति एव। अतः यस्य शब्दस्य **स्त्रीलिङ्गम्** एव न भवति तस्य शब्दस्य **स्त्रीलिङ्गस्य** विवक्षा अपि न भवति। यदि एतादृशी विवक्षा जायते अपि, तर्हि सा समीचीना न भवति। अर्थात् असङ्गता भवति। अतः **भ्रातृ** इति शब्दस्य **भ्रात्री** इति रूपं न शुद्धम्। अन्यथा **सुहृदः** अर्थे **नित्यनपुंसकलिङ्गे** विद्यमानस्य **मित्रम्** इति रूपस्य **मित्री मित्रा** वा इति अपि किमपि रूपं स्यात्। परन्तु नियतलिङ्गानां न एषा व्यवस्था।

अपि च, कश्चन शब्दः अस्मिन् एव लिङ्गे भवति,

[311] भट्टोजिदीक्षितः (सम्पादकः – गिरिधरशर्मा), संस्करण - ,२०१० वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, तृतीयः भागः, पृष्ठ संख्या - ११८, सू८१२.सं., वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास।

[312] भट्टोजिदीक्षितः (सम्पादकः – गिरिधरशर्मा), संस्करण - ,२०१० वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, तृतीयः भागः, पृष्ठ संख्या - ७७, वार्तिक१३१०.सं., वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास।

[313] ब्रह्मदत्त जिज्ञासु ,(व्याख्याता)*अष्टाध्यायी प्रथमावृत्ति*नवम) , (संस्करण२००५– रेवली ,रामलाल कपूर ट्रस्ट , सोनीपत ,हरयाणा , द्वितीय भाग पृष्ठ संख्या ,३, सूत्रसंख्या –४.१.५

[314] ब्रह्मदत्त जिज्ञासु ,(व्याख्याता)*अष्टाध्यायी प्रथमावृत्ति*नवम) , (संस्करण२००५– रेवली ,ट्रस्ट रामलाल कपूर , सोनीपत ,हरयाणा , तृतीय भाग पृष्ठ संख्या ,३६, सूत्रसंख्या –४.१.७४

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अथवा **स्त्रीलिङ्गे** अपि भवति **नपुंसके** अपि भवति, अथवा **त्रिषु लिङ्गेषु** भवति इति ज्ञानाय मुख्यतया **त्रयः प्रकाराः** भवन्ति। तेषु **प्रथमः पाणिनीय-लिङ्गानुशासनं, द्वितीयः कोषाः, तृतीयः च लोकः**। अर्थात् केषाञ्चन शब्दानां लिङ्गानां लोकात् अपि प्रसिद्धिः भवति। **भ्रातृशब्दः** उक्तेषु त्रिषु अपि प्रकारेषु स्त्रीलिङ्गे न अन्तर्भवति। अतः **भ्रातृ** इति शब्दात् **स्त्रीलिङ्गस्य** बलात् विवक्षां कृत्वा **ङीप्** इति प्रत्ययस्य विधानम् असङ्गतम् अनुभूयते।

अस्तु! एतावता **भ्रातृ** इति शब्दस्य स्वरूपं स्वीकृत्य स्त्रीलिङ्गस्य विवक्षा न कर्तव्या इति विचारः कृतः। अधुना तर्हि जिज्ञासा जायते यत् **भ्रातुः भगिन्याः** अर्थे **पत्न्याः** च अर्थे किं विशिष्टं रूपं वक्तव्यम् इति? इति चेत् **भगिन्याः** अर्थे **भगिनी, स्वसा** इति शब्दद्वयं प्रसिद्धम् अस्ति। **भ्रातुः पत्न्याः** अर्थे च **भ्रातृजाया, भ्रातृभार्या, प्रजावती** इति एते शब्दाः प्रसिद्धाः सन्ति एव।

इति एवं प्रकारेण **भ्रात्री** इति एतद् रूपं सङ्गतं न भवेत् इति मम मतिः। **सुधियः पाठकाः** अन्याम् अपि काञ्चित् शास्त्रीयां दृष्टिम् अत्र आवहन्ति यदि तर्हि नूनम् एव स्वकीयान् विचारान् कथयन्तु येन परस्परं चर्चया अस्माकं सर्वेषां ज्ञानवर्धनं भवेत् इति सम्प्रार्थये।

5. **रचनात्मकी कार्यपद्धतिः** अथवा **रचनात्मिका कार्यपद्धतिः ?**

'अस्माकं सङ्घटनस्य **रचनात्मकी** कार्यपद्धतिः अस्ति', 'अस्माकं सङ्घटनस्य **रचनात्मिका** कार्यपद्धतिः अस्ति' इति अस्ति किञ्चन वाक्यद्वयम्। एतयोः वाक्ययोः आशयः अस्ति यत् 'अस्माकं सङ्घटनस्य या कार्यपद्धतिः अस्ति तस्याः **आत्मा रचना** वर्तते। सा रचना कार्यकर्तॄणां वा स्यात्, संस्कृत-भवनानां वा स्यात्, संस्काराणां वा स्यात्। भवतु! वयम् अस्मिन् लेखे **रचनात्मकी, रचनात्मिका** इति द्वयोः पदयोः रचनायाः विषये चिन्तनं कर्तुम् अस्य विचारस्य आरम्भं कृतवन्तः स्मः। अनयोः पदयोः रचना किमर्थं चिन्तनीया इति चेत् एतत् पदद्वयम् अपि दृष्ट्वा कश्चन सन्देहः उत्पन्नः भवति यत् किं **रचनात्मकी** इति प्रयोगः शुद्धः भवति अथवा **रचनात्मिका** इति प्रयोगः शुद्धः भवति? अथवा द्वयम् अपि शुद्धं भवति? इति। अयं च सन्देहः प्रकटितः संस्कृतबन्धुना केनचन। अस्तु! सरलेन विवरणेन पश्यामः यत् अस्मिन् विषये व्याकरणशास्त्रे कथं समाधानं प्राप्तुं शक्येत इति। तथाहि –

रचनात्मिका कार्यपद्धतिः इत्यत्र **रचनात्मिका** इति समस्त-पदस्य **रचना आत्मा यस्याः** इति विग्रहः कर्तव्यः भवति। एतादृशः विग्रहः **बहुव्रीहि-समासे** भवति **पीतानि अम्बराणि यस्य सः पीताम्बरः** इत्यादौ यथा। ततः **रचना सु आत्मन् सु** इति अलौकिकः विग्रहः भवति। ततः द्वयोः पदयोः **समासः**[315] भवति। ततः **सु सु** इति अनयोः प्रत्यययोः **लोपः**[316] भवति। ततः **रचना आत्मन्** इति द्वयोः पदयोः **दीर्घसन्धिं** कृत्वा **रचनात्मन्** इति स्थितिः भवति। अधुना **रचनात्मन्** इति न्-वर्णान्तात् शब्दात् **बहुव्रीहि-समासान्तः** प्रत्ययः कर्तव्यः भवति **कप्** (क)[317] इति। **रचनात्मन् क** इति अवस्थायां **न्-वर्णस्य लोपः**[318] भवति। **रचनात्म क** इति मेलनेन **रचनात्मक** इति भवति। अधुना स्त्रीलिङ्गस्य बोधकः **टाप्**[319] इति प्रत्ययः भवति। **रचनात्मक आ** (टाप्) इति मेलनेन **रचनात्मका** इति भवति। ततः क्-वर्णात् पूर्वः म्-वर्णात् च परः यः **अ-वर्णः** तस्य स्थाने **इ-वर्णः**[320] भवति। **रचनात्मिका** इति भवति। एवञ्च

[315] भट्टोजिदीक्षितः (सम्पादकः – गिरिधरशर्मा), संस्करण - ,२०१० वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, द्वितीयः भागः, पृष्ठ संख्या - १२९, सू८३०.सं., वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास।

[316] भट्टोजिदीक्षितः (सम्पादकः – गिरिधरशर्मा), संस्करण - ,२०१० वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, द्वितीयः भागः, पृष्ठ संख्या - २, सू५.सं., वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास।

[317] ब्रह्मदत्त जिज्ञासु ,(व्याख्याता)*अष्टाध्यायी प्रथमावृत्ति*नवम) , (संस्करण२००५– रेवली ,रामलाल कपूर ट्रस्ट , सोनीपत ,रयाणाह , द्वितीय भाग पृष्ठ संख्या ,१२३, सूत्रसंख्या –५.४.१५४

[318] ब्रह्मदत्त जिज्ञासु ,(व्याख्याता)*अष्टाध्यायी प्रथमावृत्ति*नवम) , (संस्करण२००५– रेवली ,रामलाल कपूर ट्रस्ट , सोनीपत ,हरयाणा , तृतीय भाग पृष्ठ संख्या ,५९६, सूत्रसंख्या –८.२.१७

[319] भट्टोजिदीक्षितः (सम्पादकः – गिरिधरशर्मा), संस्करण - ,२०१० वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, प्रथमः भागः, पृष्ठ संख्या - ४९४, सू४५४.सं., वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास।

[320] भट्टोजिदीक्षितः (सम्पादकः – गिरिधरशर्मा), संस्करण - ,२०१० वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, प्रथमः भागः, पृष्ठ संख्या - ५०८, सू४६३.सं., वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास।

विभक्तिकार्यं कृत्वा **रचनात्मिका** इति रूपं सिद्धं भवति। एतादृशं रूपं च वयं भगवतः **पतञ्जलेः महाभाष्ये** अपि द्रष्टुं शक्नुमः। तत्र हि **'संभावनावयवात्मिका आशंसा'**[321] इति प्रयोगः कृतः। अत्रापि **संभावनावयवः आत्मा यस्याः** सा **आशंसा** इति विग्रहेण सङ्गतिः भवति।

भवतु! अधुना **रचनात्मकी** इति प्रयोगस्य शुद्ध-अशुद्धत्वं विचारयामः। तथाहि – **रचमात्मन्** इति **बहुव्रीहौ** सम्पन्नः यः शब्दः तस्मात् यः **कप्** इति प्रत्ययः उक्तः सः **विकल्पेन** भवति। एवं तर्हि यस्मिन् पक्षे **कप्** न भवति तस्मिन् पक्षे **रचनात्मन्** इति **न्-**वर्णान्तात् शब्दात् **ङीप्** (ई)[322] प्राप्तः भवति। परन्तु अस्य ङीप्-प्रत्ययस्य सूत्रकारः **निषेधं**[323] कथयति। अतः **रचनात्मन्** इति एव शब्दः कप्-प्रत्ययस्य अभावे **स्त्रीलिङ्गे** भवति। एतस्मात् **सु** -प्रत्ययः भवति। **रचनात्मन् सु** इति अवस्थायां **सु** इत्यस्य **लोपः**[324] भवति। ततः **न्**-वर्णात् पूर्वं यः **अकारः** तस्य स्थाने **आ-वर्णः**[325] भवति। **रचनात्मान्** इति भवति। ततः परं **न्-वर्णस्य लोपः** भवति। **रचनात्मा** इति रूपं स्त्रीलिङ्गे अपि सिद्धं भवति। अत्र **प्रथमायाः** विभक्तेः **द्विवचने बहुवचने** क्रमशः **रचनात्मानौ रचनात्मानः** इति रूपे भवतः। अन्यानि रूपाणि आत्मन्-शब्दवत् एव ज्ञातव्यानि।

अत्र इदम् अपि एकम् अवधानं कर्तव्यम् – **रचनात्मन्** इति एतादृशेभ्यः बहुव्रीहि-समासे निर्मितेभ्यः शब्देभ्यः येषाम् अन्ते **अन्** इति श्रूयते, तेभ्यः सूत्रकारेण विकल्पेन **डाप्** (आ)[326] इति प्रत्ययः उक्तः अस्ति। **रचनात्मन् डाप् (आ)** इति अवस्थायां **अन्** इति भागस्य **लोपः**[327] भवति। **रचनात्म् आ** इति मेलनेन **रचनात्मा** इति आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः शब्द निर्मितः भवति। **रचनात्मा रचनात्मे रचनात्माः** इति एवं **लताशब्दवत्** रूपाणि अत्र भवन्ति। यस्मिन् च पक्षे **डाप्** न भवति तस्मिन् पक्षे **रचनात्मा रचनात्मानौ रचनात्मानः** इति इमानि रूपाणि तु कथितानि एव।

एतावता विमर्शेन तर्हि फलितं भवति यत् 'अस्माकं सङ्घटनस्य **रचनात्मिका** कार्यपद्धतिः अस्ति' इति, 'अस्माकं सङ्घटनस्य **रचनात्मा** कार्यपद्धतिः अस्ति' इति वा प्रयोगः साधुः स्यात्। ' **रचनात्मकी** कार्यपद्धतिः' इति प्रयोगः तु न स्यादेव इति भाति, तथापि प्रयोगस्य अस्य समर्थानाय सुधीनां पाठकानां युक्तिः यदि काचित् स्फुरति तर्हि नूनम् एव उपकुर्वन्तु इति सप्रश्रयं प्रार्थये।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, रचयिता – भट्टोजिदीक्षितः, (सम्पादकः – गिरिधरशर्मा), संस्करणम् – २०१०, वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास।

२. अष्टाध्यायी प्रथमावृत्तिः, रचयिता – पाणिनिः, (व्याख्याता – ब्रह्मदत्तजिज्ञासुः), संस्करणम् – २००५, रामलाल कपूर ट्रस्ट, रेवली – सोनीपत, हरयाणा।

३. महाभाष्यम्, रचयिता – पतञ्जलिः, (व्याख्याता – चारुदेवशास्त्री), संस्करणम् – २००९, मोतीलाल बनारसीदास, जवाहर नगर – दिल्ली

[321] पतञ्जलिः (सम्पादकः – शिवदत्तशर्मा), संस्करण - ,२०१० महाभाष्यम्, तृतीयः भागः, पृष्ठ संख्या - २४०, सू१३२.३.३.सं., दिल्ली,बंगलो रोड- चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम्।

[322] ब्रह्मदत्त जिज्ञासु ,(व्याख्याता)*अष्टाध्यायी प्रथमावृत्ति*नवम) , (संस्करण२००५– रेवली ,रामलाल कपूर ट्रस्ट , सोनीपत ,हरयाणा , द्वितीय भाग पृष्ठ संख्या ,३, सूत्रसंख्या –४.१.५

[323] ब्रह्मदत्त जिज्ञासु ,(व्याख्याता)*अष्टाध्यायी प्रथमावृत्ति*नवम) , (संस्करण२००५– रेवली ,रामलाल कपूर ट्रस्ट , सोनीपत ,हरयाणा , द्वितीय भाग पृष्ठ संख्या ,६, सूत्रसंख्या –४.१.१२

[324] भट्टोजिदीक्षितः (सम्पादकः – गिरिधरशर्मा), संस्करण - ,२०१० वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, प्रथमः भागः, पृष्ठ संख्या - २४८, सू२५२.सं., वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास।

[325] भट्टोजिदीक्षितः (सम्पादकः – गिरिधरशर्मा), संस्करण - ,२०१० वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, प्रथमः भागः, पृष्ठ संख्या - २४७, सू२५०.सं., वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास।

[326] ब्रह्मदत्त जिज्ञासु ,(व्याख्याता)*अष्टाध्यायी प्रथमावृत्ति*नवम) , (संस्करण२००५– रेवली ,रामलाल कपूर ट्रस्ट , सोनीपत ,हरयाणा , द्वितीय भाग पृष्ठ संख्या ,६, सूत्रसंख्या –४.१.१३

[327] ब्रह्मदत्त जिज्ञासु ,(व्याख्याता)*अष्टाध्यायी प्रथमावृत्ति*नवम) , (संस्करण२००५– रेवली ,रामलाल कपूर ट्रस्ट , सोनीपत ,हरयाणा , तृतीय भाग पृष्ठ संख्या ,३२९, सूत्रसंख्या –६.४.१४३

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID T235145007 Received on- 07/01/2019

ज्यौतिषशास्त्रे विवाहकालविमर्शः

संतोष कुमार पाठक
गवेषकः, का०सिं०द०सं०वि०वि० दरभंगा (बिहार)

प्रमुखशब्दाः – ज्योतिषशास्त्रम्, कालः, विवाहः।

शोधसारः - *ज्यौतिषं नाम कालविज्ञापकं शास्त्रम् । विवधसंस्काराणां कालबोधाय ज्यौतिषशास्त्रस्य स्थानं महत्वपूर्णं विद्यते । उक्तंञ्च आर्चज्योतिषे यथा- वेदा हि यज्ञार्थमतिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः । तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्यौतिषं वेद स वेद यज्ञान् । (आर्चज्यौतिषम् 36)*

प्रशस्तमासाः – तत्र विवाहे वैशाख-ज्येष्ठ-आषाढ़-मार्गशीर्ष माघ-फाल्गुन संज्ञकाः षण्मासा प्रशस्ता मन्यन्ते । व्यासेन एषु मासेषु ऊढायाः सौभाग्यं धनसम्पत्तिश्च निर्दिष्टा ।

नारदेन विवाहे देवप्रतिष्ठायाञ्च माघ फाल्गुन वैशाखज्येष्ठ-मासा
उत्तमाः प्रतिपादिताः, कार्त्तिक मार्गशीर्षमासौ च मध्यमौ निर्दिष्टौ ।

माघ फाल्गुन वैशाख ज्येष्ठमासाः शुभप्रदाः ।
कार्तिको मार्गशीर्षश्च मध्यमा वितरेऽधमाः ।।
न कदाचित् दशर्क्षेषु भानोरार्द्राप्रवेशनात् ।
विवाहे देवतानाञ्च प्रतिष्ठां चोपनायनम् ।।

संस्काररत्नमालायां विवाहे उत्तममासानां फलकथने यद्यपि माघ-फाल्गुनयोः प्राशस्त्यमेवोक्तम्, परम आषाढस्तत्र न परिगणितः माघमासे भवेद् व्यूढा कन्या सौभाग्यसंयुता । फाल्गुनोढा भवेत् साध्वी वैशाखे पुत्रिणी भवेत् । देवपूजारता नित्यं मासे स्यात् सोमदेवते ।।1 ज्येष्ठमासे विशेषः – ज्येष्ठे मासे ज्येष्ठापत्यस्य विवाहो न कार्यः । तत्रापि त्रिज्येष्ठं विशेषेण वर्णनीयम् । प्रथमं त्रिज्येष्ठम् – ज्येष्ठः कन्या, ज्येष्ठो वरः ज्येष्ठो मासश्च । द्वितीयं त्रिज्येष्ठम् – ज्येष्ठा नक्षत्रं, ज्येष्ठो मासः, ज्येष्ठा कन्या उत ज्येष्ठो वरः । तत्र ज्येष्ठद्वयं मध्यमम् उक्तम् । परं कृत्यरत्नाकरे चण्डेश्वरः कृत्तिकानक्षत्रे स्थितं सूर्यं विहाय ज्येष्ठमासेऽपि ज्येष्ठ पुत्रस्य विवाहं प्रशस्तं मनुते । तत्र ज्येष्ठत्वं नाम आद्यगर्भजत्वम् उत जीवितेषु अग्रजत्वमिति शंकायां सत्याम् आचार्यः श्रीपतिः समादधात् यत् ज्येष्ठत्वमपत्ये आद्यगर्भजत्वमेव, न तु जीवितेषु अग्रजत्वमात्रम् । उक्तं तेन –

"आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न तु जातुमंगलम् ।(2)"

पक्षः - विवाहे प्रधानतः शुक्ल एव पक्षो ग्राह्यः ।(3) वरं तदसम्भवे त्रयोदशीं चतुर्दशीम अमावस्यां च विधाय कृष्णपक्षोऽपि ग्राह्यः । सुदर्शनाचार्यः उभावपि पक्षौ ग्राह्यौ मनुते ।

दिनानि - विवाहे बुध-गुरू-शुक्र वासराः सामान्यतो विवाहे प्रशस्ता वर्तन्ते । चन्द्रस्य शुभग्रहत्वात् तदीयं वासरमपि नृसिंहः शुभमेव वदति । परम ज्योतिर्निबन्धे सोमवासरे विवाहेऽनुष्ठिते सति सापत्न्यावाप्ति श्रवणात् सोमवासरस्त्याज्य एव । रिक्तायां (चतुर्थी नवमी चतुर्दशी) तिथ्या शनिवासरे समागते सति सिद्धियोगो भवति । अत एव निर्णयामृते तादृशे शनिवासरेऽपि विवाहः प्रशस्त एव प्रतिपादितः ।

तिथयः – तत्र द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी, सप्तमी, दशमी, एकादशी, द्वादशी, त्रयोदशी, पूर्णिमा-इत्येतास्तिथ्यो विवाहे प्रशस्ताः सन्ति । संस्काररत्नमालायाम् विविधासु तिथिषु विवाहानुष्ठानेन जायमानं फलं प्रतिपादितम्

तिथिः	फलम्
प्रतिपदा	दुःखम्
द्वितीया	प्रीतिवर्धनम्
तृतीया	सौभाग्यम्
चतुर्थी	अर्थनाशः
पञ्चमी	सुखं वित्तंञ्च

षष्ठी	विघ्नानि
सप्तमी	विद्या, शीलं, सुखम्
अष्टमी	निष्फलम्
नवमी	शोकः
दशमी	आनन्दः
एकादशी	सुखम्
द्वादशी	साफल्यम्
त्रयोदशी	मानः पुत्रश्च
चतुर्दशी	दुःखम्

नक्षत्राणि – तत्र रोहिणी, मृगशिरः, उत्तराफाल्गुनी, हस्तः, चित्रा, स्वातिः, उत्तराषाढा, श्रवणाः, धनिष्ठा, उत्तरभाद्रपदा, रेवती, अश्विनी चेति द्वादश नक्षत्राणि पारस्करमतेन विवाहाय विहितानि । कात्यायनः पारस्करमेव मोदते ।

विवाहे स्त्रीणां गुरूबलं पुरुषाणाञ्च सूर्यबलं द्रष्टव्यम् - “स्त्रीणां गुरूबलं श्रेष्ठं पुरूषाणां रवेर्वलम् ।।” यदि अनयोः अन्यतरः उभौ वा निर्बलौ स्यातां तर्हि गुरूपूजनं सूर्यपूजनं वा विधाय नैर्बल्यदोषशमनं कर्तव्यम् । पुनश्च धनुर्मीनसिंहान्यतरस्थे रवौ विवाहो वर्जितो वर्तते ।

मीने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरंगमे ।
क्षौरमत्र न कर्त्तव्यं विवाहं गृहकर्म च ।।(4)

एवं प्रकारेण ज्यौतिषशास्त्र दृष्ट्या विविहकालविमर्शः कर्तुं शक्यते ।

संदर्भाः-

1. संस्कार रत्नमाला, पृ० 458 ।
2. संस्कार मयूखः पृ० 101 ।
3. संस्कार रत्नमाला, पृ० 460 ।
4. संस्कार रत्नमाला, पृ० 465 ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. प्राचीन भारत की प्रशासनिक एवं राजनीतिक संस्थायें, डा.कु मार कृष्ण, श्री सरस्वती सदन, नई दिल्ली,1998
2. भारतीय राजनीतिक विचारक,डा.आनन्द प्रकाश अवस्थी- लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा, 2003-04
3. याज्ञवल्क्यस्मृति: निर्णय सागर प्रेस,बम्बई,1949
4. वाचस्पत्यम्. श्री तारानाथ, तर्कवाचस्पति, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, नई दिल्ली,
5. संस्कृत-हिन्दी कोश,वामन शिवराम आप्टे, रचना प्रकाशन,जयपुर,२००६शुक्रनीतिसारः, सम्पादकः – श्रीजीवानन्दविद्यासागर, कलकाता, प्रकाशः – १८९० ख्रीष्टाब्दः।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID T- 234518800 Received on- 20/02/2018

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः कारकप्रकरणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविमर्शः

अभिषेकमुखोपाध्यायः
शोधच्छात्रः,राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः - ५१७५०७

प्रमुखशब्दाः – संज्ञा, याकरणम्, कौमुदी, निपाताः, उपसर्गाः।

शोधसारः-
पाणिनीयव्याकरणान्तर्गतवैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां कारकप्रकरणे विभक्त्यालोचनावसरे येषु येषु स्थलेषु कर्मप्रवचनीयानामन्तर्भावः दरीदृश्यते तानि स्थलानि सामान्यतो उपस्थाप्यन्ते।

कर्मप्रवचनीयाः (१/४/८३) इति एका महासंज्ञा, योगप्रसिद्धशब्दश्च। यतो हि **"महासंज्ञाकरणं हि अन्वर्थलाभार्थम्"** इति भाष्यकारवचनम्। **"कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः। बाहुलकाद् भूते कर्तरि अनीयः। तेन सम्प्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते"** - इति तत्त्वबोधिनी। एकस्यामपि संज्ञायां संज्ञिबहुत्वात् *प्रागीश्वरान्निपाताः*(१/४/५६), *कृत्याः*(३/१/९५) इत्यादिवदत्रापि बहुवचनं सिद्धम्। कुत्रचिद् सामान्यैकत्वविवक्षायामेकवचनमपि स्यात्, यथा *गतिश्च*(१/४/६०), *प्रत्ययः*(३/१/१) चेत्यादीनि सूत्राणि। प्रकृतसूत्रस्थे **कर्म** इति क्रिया, तां क्रियां प्रोक्तवन्तः भूते ये निपाताः ते कर्मप्रवचनीयाः इति। भूते कर्तृवाच्ये अनीयर् इति *कृत्यल्युटो बहुलम्*(३/३/११३) इत्यनेन बाहुलकाद्भवति। अत एवमर्थ आगच्छति - अन्वादयो ये निपाताः क्रियायाः वैशिष्ट्यं द्योतितवन्तः किन्तु वर्तमाने तथा न कुर्वन्ति ते एव कर्मप्रवचनीयाः। अत्र तु कश्चन प्रश्नः स्यात्। साम्प्रतं ते क्रियायाः न द्योतनं चेत् कस्य द्योतनं कुर्वन्ति। तदुत्तरम् – **‘क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषस्य’**[328] इति। यथा **‘शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत्’** - अत्र अप्रयुज्यमाना क्रिया हि निशमनमिति, अनया अप्रयुज्यमानया क्रियया शाकल्यसंहितापाठः वर्षणं चेत्यनयोर्कार्यिकारणभावसम्बन्धस्य प्रतीतिर्भवति। अत्रैतादृशः सम्बन्धविशेषस्य प्रतीतिः **अनु**रिति द्योतकेन सम्भवति। अतः **अनु**रिति कर्मप्रवचनीयः स खलु क्रियानिमित्तसम्बन्धस्य प्रत्यायकः। वस्तुतः वयं कर्मप्रवचनीयानां त्रिविधान् प्रकारान् जानीमः यथा
१. क्रियानिरूपितसम्बन्धस्य द्योतकाः कर्मप्रवचनीयाः
२. अनर्थकाः कर्मप्रवचनीयाः, यथा *अधिपरी अनर्थकौ*(१/४/९३) ३. क्रियायाः अर्थस्य द्योतकाः, यथा *सुः पूजायाम्*(१/४/९४)चेति।

➢ **कूटशब्दाः :**

कर्मप्रवचनीयाः, निपाताः, उपसर्गाः, क्रिया।

सामान्यतोऽव्ययानां द्वैविध्यं परिलक्ष्यते शब्दिकाभिमते यथा वाचकं द्योतकञ्चेति। *स्वरादिनिपातमव्ययम्*(१/३/३७) इति अव्ययानि निर्दिष्टानि, **स्वः प्रातः** इत्यादिनामव्ययानां वाच्यार्थोऽस्ति, तानि वाचकाव्ययानीति। परं येषां वाच्यार्थो नास्ति, शब्दधात्वादिभिः सह युक्ते सति अर्थविशेषाणां द्योतनं कुर्वन्ति, तानि द्योतकाव्ययानीति विवक्षितानि; अस्य नामान्तरं हि निपात इति। निपाता अनेके वर्तन्ते। *चादयोऽसत्त्वे*(१/४/५७) इत्यनेन अद्रव्यवाचिनां चादिशब्दानां निपातसंज्ञा भवति। *प्रादयः*(१/४/५८) इत्यनुसारं विंशतिः द्वाविंशतिर्वा(मतान्तरे) निपाताः स्युः। क्रियया साकं युक्ते सति ते विंशतिः निपाताः उपसर्गसंज्ञकाः स्युः *उपसर्गाः क्रियायोगे* (१/४/५९) इति। कथितमस्ति.....

---

328 कर्मप्रवचनीयाःइत्यस्योपरि बालमनोरमाटीकायाम् (८३/४/१), पृष्ठा ६२४

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्रपरापसमन्ववनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः।
उपआङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गविधिः कथितः कविना॥[329] इति।

विंशत्युपसर्गेषु एकादशानां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति, ते एव क्रमशः सूत्रेषु समुपवर्णिताः।

पुनः *ते प्राग् धातोः* (१/४/८०) इत्यनेन तेषामन्तर्भावो धातोः प्रागेव दृश्यते। *गतिश्च* इत्यनेन तेषां गतिसंज्ञापि भवति। **अभिनवः सुपुरुष** इत्यादिस्थलेषु **सु अभि** इति निपातरूपेण गण्येते, न तु उपसर्गो गतिर्वा। किन्तु **प्रणमति, प्रणम्य** इत्यादिस्थलेषु ते उपसर्गा एव। इमे प्रादयो निपाताः कदाचित् *कर्मप्रवचनीयाः*(१/४/८३) इति संज्ञायुक्ताः स्युः। अतः तेषामपि तत्र स्वकीयार्था न सन्ति, केवलमर्थद्योतनं कुर्वन्तीति। क्रियया सह युक्ता उपसर्गास्तथा गतिः कदापि क्रियायाः व्यवहिते विच्छिन्नतया वाक्ये प्रयुक्ते सति ते कर्मप्रवचनीया इति संज्ञकाः स्युः। अतः तस्य व्युत्पत्तिगतार्थो ये पूर्वे क्रियां विशेषितामकुर्वन् सम्प्रति तस्मात् परांमुखिनः ते कर्मप्रवचनीयाः इति।

'*जपमनु प्रावर्षत् मेघः*' वाक्येऽस्मिन् अनुरिति कर्मप्रवचनीयः। वस्तुतस्तु प्रकृतवाक्यमिदमेवं हि '*जपमनुनिशम्य प्रावर्षत् मेघः*' इति। अत्र **अनु** इति कर्मप्रवचनीयः यतो हि **अनु** इति निपातः अधुना 'निशम्य' इत्यस्याः क्रियाया विच्छिन्नस्तथा सम्पर्कशून्यश्चेति। परन्तु पूर्वे प्रकृतवाक्ये '*अनुनिशम्य*' इत्यवस्थायाम् **अनु** इति निपातः निशमनक्रियां विशेषितां कृत्वा जपेन वर्षणस्य यं कार्यकारणसम्बन्धं द्योतयति स्म, सम्प्रति निशमनकृयावर्जितेऽपि **अनु**रिति तं सम्बन्धमेव द्योतते। जपश्रवणादनन्तरमेव मेघो वर्षति। अतो वर्षणमिति फलं जप इति हेतुः। प्रकृतविषयेऽस्मिन्नाचार्यभर्तृहरिप्रदत्ता कारिकैका स्मरणीया –

"क्रियाया द्योतको नायं, सम्बन्धस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी, सम्बन्धस्य तु भेदकः"॥[330] इति।

अर्थात् प्रत्यक्षं कामपि क्रियां न विशेषितां करोति, क्रियया सह किमपि सम्बन्धमात्रं नास्ति, वाच्यार्थोऽपि नोपलब्धः, केवलं सम्बन्धविशेषस्य भेदको द्योतको वेति भवति।

सम्प्रति कर्मप्रवचनीयाणां स्वरूपं कीदृशं तत् प्रदर्शनीयम् –

- *<u>अनुर्लक्षणे(१/४/८४) :</u>*

लक्षणे द्योत्ये अनुरुक्तसंज्ञः स्यादिति[331]। **'लक्षण'** इत्युक्ते कार्यकारणसम्बन्धः। **'जपमनुप्रावर्षत्'** इत्यत्र निशमनक्रियां विहायापि जपश्रवणादनन्तरमिति बुद्ध्यते। अत्र हेतुहेतुमद्भावोऽस्तीति सूचयति, अतोऽनुरिति कर्मप्रवचनीयः, तदनन्तरं *कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया*(२/३/८) इत्यनेन द्वितीया प्राप्ता। अत्र कश्चित् प्रश्नो भवितुमर्हति, जपमनुप्रावर्षदित्यत्र *हेतौ*(२/३/२३) इत्यनेन कथं तृतीया न भवतीति, यतो हि पाणिनीयसूत्रानुक्रममेवम् –

अनुर्लक्षणे (१/४/८४),
लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः (१/४/९०),
कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया (२/३/८),
हेतौ (२/३/२३) चेति।

अतः विप्रतिषेधे परं कार्यम्(१/४/२) इत्यनेन 'जपेन अनु प्रावर्षत्' इत्येवं साध्यम्। तदुत्तरे दीक्षितमहाभागैःनिगदितम् **"परापि हेतौ तृतीया अनेन बाध्यते, 'लक्षणेत्थंभूत...' इत्यादिना सिद्धे पुनः अनुर्लक्षणे (१/४/८४) संज्ञाविधानसामर्थ्यादिति"**[332]। अतः समासतो **विप्रतिषेधे परं कार्य**मिति सामान्यनियममुल्लङ्घ्य अनोः कर्मप्रवचनीयत्वे

[329] सुपद्मव्याकरणम्

[330] वाक्यपदीयम् वाक्यकाण्डम्-२०४

[331] दीक्षितवृत्तिः

[332] इति सूत्रवृत्तौ "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया"

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सूत्रद्वयमत्र प्रवृत्तम्, अर्थात् पूर्वसूत्रमेव प्रयुक्तं न तु परमिति भावः। *अनुर्लक्षणे* (१/४/८४), *लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः* (१/४/९०), इति सूत्रद्वयमेव प्रयोज्यम्। *लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः* (१/४/९०) इति सूत्रे सदैव *हेतौ* (२/३/२३) इत्यस्य अधिकारो वर्तते, परन्तु सूत्रस्थे केवलम् **अनोः** कृते नेति तात्पर्यम्।

- *<u>तृतीयार्थे(१/४/८५):</u>*

अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। *नदीमन्ववसिता सेना*, नद्या सह सम्बन्ध इत्यर्थः। अनुरित्यनेन तृतीयार्थे द्योतिते तस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवतीति। अत्र '*सहार्थे तृतीया*' इत्येवं विवक्षायाम् **अनु**रिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञां लभते। '*अवसिता*' इति पदम् **अनु**पूर्वकात् **सि**धातोः कर्तरि **क्त**प्रत्यये जातम्। '*षिञ् बन्धने*' इत्येवं धातुपाठेऽस्ति। सूत्रस्थतृतीयया तस्याः निमित्तवाचकशब्दो गृहीतः। **"अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा**[333]**"** अर्थाद् विधिप्रतिषेधौ अव्यवहितोत्तरस्यैव भवतः। अनेन नियमेन *सहयुक्तेऽप्रधाने*(२/३/१९) इत्यत्र यस्याः तृतीयायाः ग्रहणं भवति, तृतीयायाः("*तृतीयार्थे*"इति सूत्रस्थायाः) कृते तस्य ('*सह*' इत्यस्य) तृतीयया ग्रहणं भवतीति भावः। अतः **सह**शब्दवाची साहित्यार्थः ***अनु*** इत्यनेन द्योतिते **अनु** 'कर्मप्रवचनीय' इति संज्ञां लभते। अनुना द्योतितः साहित्यरूपसम्बन्धः द्वितीयाविभक्तेरर्थोऽत्र, अतः सम्बन्धे षष्ठ्याः प्राप्ताशङ्कास्ति, तां बाधित्वा द्वितीया भवतीति विवक्षा। **"नदीमन्ववसिता सेना" इत्यत्र नद्या सह सम्बन्ध इति। साहित्यं द्वितीयार्थः। अनुस्तद्द्योतक इति भावः"** इति बालमनोरमा।

- *<u>हीने (१/४/८६):</u>*

हीने द्योत्ये अनुः प्राग्वत्[334], यथा **अनु हरिं सुरा** इति । निकृष्टार्थद्योतके **अनु**रिति प्रयोगे य उत्कृष्टः स द्वितीयाविभक्तिं लभते, न तु निकृष्टः। अत्र द्वितीयाया अर्थः हीनत्वरूपसम्बन्धविशेषः। अतः अत्र सम्बन्धे षष्ठी इति प्रयोक्तव्या, तां निषिद्ध्यात्र द्वितीया भवतीति भावः।

- *<u>उपोऽधिके च(१/४/८७) :</u>*

अत्र **उप** इत्यनेन आधिक्यार्थो हीनार्थश्च उभौ प्रतिभातौ। सूत्रस्थेन **च**कारेण पूर्वसूत्रं **हीने** इत्यनुवर्तते यथा **उप हरिं सुराः**। यस्माद्धीनस्तद्द्वितीया। आधिक्यार्थे सप्तमी भवतीति या खलु *यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी* (२/६/९) इति सूत्रे अस्ति।

- <u>लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः(१/४/९०)</u>:

सूत्रस्थं लक्षणमिति पदवाच्यं हि ज्ञापकं सूचकम्वा। **वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत्** अत्र वृक्षद्वारा ज्ञापिता बोधिता वा विद्युद् इत्यर्थः। कश्चित् पुरुषो गृहे वर्तते, गवाक्षद्वारा स वृक्षान् पश्यति, विद्युतालोको वृक्षेषु पतति, एतेन विद्युतो ज्ञापका वृक्षा इति। बालमनोरमाकारानुसारं वृक्षद्वारा लक्ष्यमाणा विद्युत् प्रकाशिता भवति, अतो वृक्षोऽत्र ज्ञापको लाक्षणिको वा। अत्र लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वं भवति, पुनः *कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया(*२/३/८) इत्यनेन द्वितीया भवति। शब्देन्दुशेखरकारमतानुसारं वृक्षज्ञानाद् विद्युतालोकदेशीयं ज्ञानं भवतीति।

दीक्षितवृत्तौ एवमस्ति **"एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञा स्युः"** इति। अतः अत्रापि इत्थंभूताख्याने द्योतिते प्रत्यादिना कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवेदिति वाच्यम्। **इत्थं** नाम "अयं प्रकार" इति; **प्रकार** इत्यनेन विशेषणस्य बोधो भवति। भूत इत्युक्ते प्राप्त इति। अत इत्थंभूत इत्युक्ते एतत्प्रकारं प्राप्तम् इति। अर्थादनेन प्रकारेण विशेषणेन विशेषित इति। एतत् प्रकारम् नाम एतद् विशेषणमिति। आख्यानमित्यस्य आख्यायते अनेनेति व्युत्पत्या निरूपकं बोधकं वेति ज्ञेयम्। **विष्णुं प्रति परि अनु वा भक्त** इत्यत्र भक्तः भक्तिरूपविशेषणेन विशेषितः। अर्थाद् भक्तिमान् भक्त

[333] परिभाषा

[334] बालमनोरमा

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

इत्यर्थः। भक्तिरस्यास्ति इत्यस्मिन्नर्थे भक्तिशब्दाद् *अर्शआदिभ्योऽच्* (३/२/१२७) इत्यनेन अचि कृते भक्त इति जातम्। भक्तेन सह विष्णोः यः सम्बन्धः स भक्ते स्थितो भक्तिविषयत्वरूपसम्बन्ध इति स्वीकृतः। अस्य सम्बन्धस्य अवबोधनाय षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता, किन्तु तां बाधित्वा "*कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया*" इति संयोगेन प्रकृतसूत्रद्वारा **प्रतिपर्यनूनां** योगेन द्वितीया भवतीति स्पष्टम्।

भाग इत्यस्योदाहरणं यथा **लक्षीर्हरिं प्रति परि अनु वेति** समुद्रमन्थनकाले हरेः भागे लक्षीदेवी आगता, यस्य भागे गच्छति तत्रैव उक्तानां कर्मप्रवचनीयानां योगे द्वितीया भवति। **भागत्वमित्युक्ते** स्वत्वविशिष्टत्वमिति। नागेशभट्टानुसारं '*भाग*' इति अर्श आद्यजन्तत्वं तथा स्वामिबोधकम्। अतः **हरिनिष्ठस्वामित्वनिरूपितस्वत्ववती लक्षीरिति** नागेशविवक्षा। **वीप्सायां** यथा **वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु वा सिञ्चति** । वीप्सा इत्युक्ते व्याप्तिः। *नित्यवीप्सयोः*(८/१/४) इति वीप्सायां वृक्षशब्दस्य द्विरुक्तिर्जाता। अतः प्रत्येकं वृक्षे जलसेचनं भवतीति द्विरुक्तिवशतो ज्ञायते। अतः कथं तत्र प्रतिपर्यनूनां कर्मप्रवचनीयत्वे प्रयोजनमिति प्रश्ने आह वीप्सायामत्र कर्मप्रवचनीयत्वं न गृह्यते, अपि तु वीप्सार्थे प्रतिपर्यनूनामुपसर्गत्वं निवारणायेति। उपसर्गे सति *उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्*(८/३/६५) इत्यनेन षत्वे **परिषिञ्चति** इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति। यतो वीप्सार्थे प्रतिपर्यनूनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति अतो षत्वमपवार्यतेऽत्र। वृक्षं परिषिञ्चत्यत्र वृक्षे जलसेचनं भवत्यर्थः; वीप्सार्थः नास्त्यत्यर्थः, अतः परिरत्र न कर्मप्रवचनीयः तु उपसर्गमात्रम्। कर्मप्रवचनीयत्वे **वृक्षं परि सिञ्चति** इति प्रकृतसूत्रेण प्रतिपर्यनूनां कर्मप्रवचनीयत्वं केवलं लक्षणेत्थंभूताख्यानभागानां सूचयति, न तु वीप्सायाः, यतः तत्तु द्विरुक्तिः स्पष्टेति। वीप्सायां कर्मप्रवचनीयत्वं केवलमुपसर्गत्वमेव निवारयतीति भावः।

➢ *अभिरभागे(१/४/९१)* :

पूर्वसूत्रे लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्साः इत्यर्थचतुष्टये केवलं भागं विहाय अपरत्र **अभि** इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवतीति वाच्यार्थः। लक्षणार्थे उदाहरणं यथा **हरिमभिवर्तते**ऽर्थाद् हरिमुद्दिश्य कश्चित् पुरुषः तत्र तिष्ठतीति । इत्थम्भूताख्याने यथा **भक्तो हरिमभि** इति हरिविषयकः भक्तिमान् हरेः भक्तः वेति । **वीप्सार्थे** यथा **देवं देवमभि सिञ्चति**। ननु अभागे इति प्रश्ने वृत्तौ **यदत्र ममाभिष्यात् तद्दीयताम्**[335] इति। अर्थादत्र मम यो भागोऽस्ति स दीयतां मह्यमित्यर्थः, अत्र भागार्थे अभिरिति प्रयुज्यते । अतः कर्मप्रवचनीयस्य प्रसङ्गो नास्ति पुनः उपसर्गेण अभिरिति प्रयुक्तः। अतः *उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः*(८/३/८७) इत्यनेन **स्यादिति ष्यादिति** रूपेण परिवर्तते।

➢ *अधिपरी अनर्थकौ(१/४/९३)* :

अनर्थकौ अधिपरी कर्मप्रवचनीयौ भवतः इति। यथा कुतः अध्यागच्छति, कुतः पर्यागच्छतीति। अत्रागच्छति इत्यर्थं ऋते नान्यः कोपि अर्थः सूच्यते, अतः तौ अनर्थकौ इति। भगवन्तः पतञ्जलयः महाभाष्ये निगदितवन्तः **"अनर्थान्तरवाचिनौ धातुना उक्तक्रियामेव आहतुः"**इति, तौ केवलं धातुना बोधितायाः क्रियायाः वाचकौ इति।

एतयोः अनर्थकयोः निपातयोः कर्मप्रवचनीयत्वमस्वीक्रियते चेद् गतिसंज्ञा प्राप्ता; पुनश्च स्वरभेदोऽपि जातः। *यतो हि गतिर्गतौ* (४/१/७०) इत्यनेन गतिसंज्ञकशब्दे सति पूर्वस्थितो गतिसंज्ञकशब्दोऽनुदात्तो भवतीति । **कुतः अध्यागच्छति** इत्यत्र **आ** इति गतिसंज्ञकं यतो हि धातुना सह वर्तमानम्; अस्मात् प्रागधिरिति गतिसंज्ञको भवति चेत् तस्य स्वरो *गतिर्गतौ* (४/१/७०) इत्यनेनानुदात्तो भवति, तन्निवारणाय तयोः कर्मप्रवचनीयत्वं स्वीकृतम् । सरलतया तयोः निपातयोः कर्मप्रवचनीयत्वं नास्तीति सत्त्वेऽप्यनुदात्तनिवारणाय कर्मप्रवचनीयता स्वीकार्या इति भावः।

[335] दीक्षितवृत्तिः

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

➢ *सुः पूजायाम्(१/४/९४)* :

प्रशंसार्थे सु इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञां लभते इति सूत्रार्थः । यथा **सुसिक्तम्** अर्थात् सम्यक् सेचनमिति, **सुस्तुतम्** सम्यक् स्तव इति । अत्र सोः कर्मप्रवचनीयत्वात् "*उपसर्गात् सुनोति-सुवति-स्यति-स्तौति-स्तोभति-स्था-सेनय-सेध-सिच्-सञ्जस्वञ्जाम्*"(८/३/६५) इत्यनेन सकारस्य षत्वं न भवति । प्रकृतसूत्रे *पूजायामि*ति प्रश्ने दीक्षितमहाभागैर्भणितम् **"सुषिक्तं किं तवात्र । क्षेपोऽयम्"** इति, किमिदं तव सुसेचनमित्यर्थः; उपहासः प्रकटितोऽत्र। अतो निन्दायां सोः कर्मप्रवचनीयत्वे अप्रसक्तित्वात् तथोपसर्गत्वे प्रसक्तित्वात् षत्वं भवतीति।

➢ *अतिरतिक्रमणे च(१/४/९५)*:

अतिक्रमार्थे प्रशंसार्थे च अतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति। यथा **अति देवान् कृष्णः** अर्थाद् गुरुत्वे कृष्णः देवान् अतिक्रमति तथा देवेभ्यरुत्कृष्ट इत्यर्थः।

➢ अपिः *पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु(१/४/९६)*:

एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञकः स्यादिति दीक्षितवचनम्। अप्रयुज्यमाने(अप्रयुक्ते) पदार्थे, असाध्यसाधनशक्तौ, स्वेच्छाचारानुमतौ, निन्दायां, समुच्चये च सूचिते सति **अपि** कर्मप्रवचनीयसंज्ञको भवतीत्यर्थः। उदाहरणानि क्रमशः प्रदर्श्यन्ते यथा अप्रयुज्यमानार्थे "*सर्पिषोऽपि स्यात्*" इति। अत्र बिन्दुरिति पदमप्रयुक्तत्वाद् अपिना तदर्थः सूच्यते। अतो बिन्दोरर्थमपि सूचयतीति, अतः अपिरत्र स्वल्पार्थस्य द्योतक इति। सर्पिष इति षष्ठी कथमिति प्रश्ने सर्पिषा सह अपेरन्वयो नास्ति किन्तु अपिना साकं बिन्दोरन्वयोऽस्ति। बिन्दुसर्पिषोर्मध्येऽत्रावयवावयविभावसम्बन्धे षष्ठी भवतीति। पुनश्च **स्यादि**त्यनेन अपेरन्वयः न तु उपसर्गगतः अपि तु अर्थगतः। अतः कर्मप्रवचनीयत्वात् *उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तियच्परः*(८/३/८७) इत्यनेन षत्वं न भवतीति।

सम्भावनार्थे **अपि स्तुयाद् विष्णुम्** इत्यत्र अवाङ्मनसगोचरविष्णोः स्तुतिः केनापि न कर्तुं शक्यते इति तात्पर्यम्। अतः असम्भवेऽप्यत्रात्युक्तिर्ज्ञायते। अतः **अपिः** कर्मप्रवचनीयः; **स्तुयादि**त्यत्र षत्वं न भवति। *सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे*(३/३/१५४) इत्यनेन सम्भावनार्थे लिङ्लकारो भवत्यत्र। अन्ववसर्गार्थे यथा **अपि स्तुहि** इति। इच्छास्ति चेत् स्तुहि इत्यर्थः। गर्हार्थे यथा **धिग्देवदत्तम्, अपि स्तुयाद् वृषलमि**ति देवदत्तं निन्दति, यतः स शूद्रं स्तौति इत्यर्थे अपिरत्र निन्दार्थद्योतकत्वात् कर्मप्रवचनीयो भवति। समुच्चयार्थे यथा **अपि सिञ्च अपि स्तुही**ति सेचनं कुरु स्तुतिमपि कुरु इत्युभयोः बोधो जायतेऽत्र। पुनश्च कर्मप्रवनीयत्वात् तत्र कुत्रापि षत्वं न भवति। एतावत् पर्यन्तं कर्मप्रवचनीयानां साहचर्येण द्वितीयाविभक्तेरुपपत्तिर्दर्श्यते।

सम्प्रति पञ्चमीविभक्तावपि तेषां प्रारूप्यमालोचनीयम्।

➢ *अपपरी वर्जने(१/४/८८)*:, *पञ्चम्यपाङ्परिभिः(२/३/१०)*:

एताभ्यां सूत्राभ्यां वर्जनार्थे अपपरी एतौ कर्मप्रवचनीयौ स्तः; *पञ्चम्यपाङ्परिभिः*(२/३/१०) इत्यनेन पञ्चमी प्राप्ता। *कर्मप्रवचनीयाः*(१/४/८३) इत्यस्मादत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः अनुवृत्तिर्भवति तथा अस्य विपरिणामो भवति द्विवचनान्तरूपेण। **अप हरेः संसारः, परि हरेः संसारः** इति। **"हरिं वर्जयित्वा जनिमृतिचक्रात्मकः संसार इत्यर्थः"**[336]। वर्जनमित्यर्थकं विहायान्यत्र न कुत्रचिदप्यपपरियोगेन कर्मप्रवचनीयत्वं न प्राप्तमिति। यथा *ओदनं परिषिञ्चति* इत्यत्र कर्मप्रवचनीयाभावे उपसर्गत्वात् *उपसर्गात् सुनोति*... (८/३/६५) इत्यनेन षत्वं भवति। **आ मुक्तेः संसारः** इति आङ्योगे पञ्चम्यारुदाहरणम्। यावत्पर्यन्तं मुक्तिर्न भवति तावत्पर्यन्तमेव संसार इत्यर्थः।

➢ *आङ्मर्यादावचने(१/४/८९)*:

अत्र *'आङ्'* इत्यर्थस्य द्वयमस्ति १. मर्यादा २. अभिविधिः चेति। मर्यादाभिविध्यर्थे आङः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति। मर्यादा नाम अवधिः, वचनं

[336] बालमनोरमा

नाम अभिविधिश्च। पुनश्च अभिविधिरित्युक्ते व्याप्तिरिति। किन्तु प्रकृतसूत्रस्थं वचनमित्युक्ते उक्तिरिति। मर्यादायाः वचनं यस्मिन् तन्मर्यादावचनं; तस्मिन्, मर्यादावचने इति विग्रहः। बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नत्वादत्रान्यपदार्थः प्रधानो भवति। यस्मिन् सूत्रे *मर्यादा* इत्युक्ता तत् सूत्रं 'मर्यादावचनम्'; मर्यादावचनस्य कृते आङः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः। ननु कस्मिन् पाणिनीयसूत्रे मर्यादायाः वचनमस्तीति चेद् अव्ययीभावे *आङ् मर्यादाभिविध्योः*(२/१/१३) इति मर्यादाभिविध्योः आङ् कर्मप्रवचनीयसंज्ञकः भवतीति। अतः ***आङ्* मर्यादा *वचने*** इत्यत्र वचनेनाभिविधेः ग्रहणं भवतीति विवक्षा। यथा **आ मुक्तेः संसार** इति मर्यादायाम् आङ् इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञकः तथैवच *आ सकलाद् ब्रह्म* इत्यभिविधौ।

- *प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः(१/४/३२):, प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्(२/३/११):*

प्रतिनिधिप्रतिदानयोः कृते **प्रति**रिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञकः भवतीत्यर्थः। सूत्रे यस्मादित्यस्यार्थः यस्येति। अत्र षष्ठ्यर्थे पञ्चमी अस्ति। यथा **'प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति'** इत्यर्थात् कृष्णपुत्रः प्रद्युम्नः कृष्णस्य प्रतिनिधिः इति सरलार्थः। पुनश्च '***तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान्***' तिलानां विनिमयेन माषान् यच्छति इत्यर्थः। अतः प्रति इति कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी भवतीति प्रदर्श्यते।

साम्प्रतं कर्मप्रवचनीयप्रयोगे कथं सप्तमी विधीयते तदनुष्ठीयते।

- *अधिरीश्वरे(१/४/९७):, यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी(२/३/९):*

स्वस्वामिभावसम्बन्धे द्योतिते अधिरुक्तसंज्ञको भवत्यत्र। यस्मादधिकमिति यस्मात् पदार्थादधिकं तत्रेति विग्रहः। पुनश्च यस्य ईश्वरत्वं स्वामित्वं वा प्रतिभातं तत्र कर्मप्रवचनीययोगे सप्तमी भवतीति सामान्या विवक्षा। उदाहरणसौविध्यार्थमत्र प्रकृतसूत्रं द्वैविध्याय कल्पते, यथा **यस्मादधिकम्** इत्यस्योदाहरणं हि **उप परार्धे हरेर्गुणाः** इत्यर्थाद् हरिः नारायणो वा तस्य गुणः परार्धादधिक इत्यर्थः। पुनश्च **यस्य चेश्वरवचनम्** इत्यनेनार्थद्वयं विवक्षितमस्ति। यथा यस्य सम्बन्धे ईश्वर इति वचनमिति विग्रहतोऽधिकारी स्वामी वा स्वयमेव ज्ञायते यथा **अधि भूवि रामः** इति। पुनर्यस्य ईश्वर इति वचनम् इत्यर्थात् 'स्व' अधिकृतपदार्थो वा यथा **अधि रामे भूः** इति। उभयत्र अधियोगे स्वस्वामिनोः सकृत् सकृद्रूपेण कर्मप्रवचनीयत्वात् सप्तमी विधीयते।

एवं रीत्या उपर्युक्तानामेकादशानां कर्मप्रवचनीयानां स्वरूपाणि यथासाध्यं प्रस्तौम्यहम्।

कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः।
वचोविन्यासवैचित्र्यमात्रमत्र विचार्यताम्॥

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. रामगङ्गा शर्मा, मालती शर्मा. (१९९७). वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी कारकप्रकरणम्, page- २४-३३, ९६-९८, १६५, P. Box 1108 Kachori Gali, Varanasi - 221001: BHARATIYA VIDYA PRAKASHAN.

२. ड. सत्यनारायण चक्रवर्ती. (२०१०). पाणिनीयशब्दशास्त्र, page- २१८-२२३, २४४-२४५, २६५, संस्कृतपुस्तकभांडार-३८, विधानसरणी, कलिकाता- ७००००६: देवाशीष भट्टाचार्य.

३. लाहिरी, शास्त्री, वन्द्योपाध्याय (२००६) पाणिनीयम्, page- ९०-९३, The Dhaka Student Library, 5/1 श्यामाचरण दे स्ट्रीट, कलिकाता- ७०००७३.

४. ड. सच्चिदानन्द मुखोपाध्याय. (१९७३). वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी कारकप्रकरण, page- २१०-१३०, साहित्यनिकेतन, वर्णपरिचय, कलिकाता- ७००००७: श्रीसत्यनारायण वन्द्योपाध्याय.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID 232067837 Received on- 18/02/2019

संस्कृतनाटकेषु भाषावैचित्रम्

दीपङ्कर मण्डल

सहकारी-अध्यापक,चातरा-रामाइ-पण्डित-महाविद्यालय,
दारापुर,वाकुडा,पश्चिमवङ्ग

प्रमुखशब्दाः – भाषा, संस्कृतम्, नाटकम्।

शोधसारः - संस्कृतरूपकेषु विशेषतः संस्कृतनाटकेषु विविधानां *पात्राणां वैचित्रानुसारेण विविधा भाषा स्थापिता नाट्यकारैः शास्त्रानुसारेण। नाटकीयपात्रानां सामाजिकावस्थानां तथा श्रेणीवैषम्यत्वात् लिङ्गवैषम्यत्वात्तेषां भाषानिर्धारितम् । नाटकीयचरित्रेषु के के का का भाषाप्रयोगं कुर्वन्ति, कुत्र वा तेषां भाषाप्रयोगे स्वतन्त्रता परिलक्षिता तथा एतद्विषये किम्वा शास्त्रकाराणां निर्देशः विहितः ते सर्वैवात्र संक्षिप्तरूपेण आलोचितम् ।*

कवेः कर्म काव्यम्, काव्यमिदं मुलतः दृश्यं श्रव्यञ्च भेदेन विभक्तम्। साहित्यदर्पणस्य षष्ठप्रिच्छेदे दृश्यते - "दृश्यश्रवत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्। दृश्यं तत्राभिनेयम्।" दृश्यकाव्यं तु रूपक-उपरूपकमेव वोध्यते। "तद्रूपारोपात्तु रूपकम्"- अतः यत्र नाटकीयपात्रानामोपरि विविधानां चरित्रानामारोपं भवति तद्काव्यं रूपकमुच्यते। "काव्येषु नाटकं रम्यम्"- एतेषु काव्यभेदेषु दृश्यकाव्यं सर्वेषां प्रियमस्ति, यतः अत्र विषयवस्तुनि अभिनयात्मकानि तथा वाक्यालापेण परिवेशितः भवति। वस्तुतः दृश्यकाव्यमेव रूपकं वोध्यते,पुनः अभिनयात्मकानि नाटकान्येव दृश्यकाव्यरूपेण तथा रूपकरूपेण सर्वजनेषु प्रचलितानि । एषा प्रचलिताधारानुसारेण सर्वे संस्कृतदृश्यकाव्यं नाटकरूपेण उपस्थापितमत्र। नाट्यशास्त्रे भरताचार्यः उक्तं, नाटकेषु भाषा मृदुः,लालितः, अर्थयुक्तश्च भवेत् ।जनपदेषु जनाः या भाषा सुखेन वदन्ति,अनुधावन्ति च सा भाषैव नाटकस्य उपयुक्ता तथा उत्तमा भाषा भवितुमर्हति। या च सर्वेषां वोधगम्यात्मका भाषा सा भाषा नाटकस्योपयुक्ता भाषा भवेत् इति सरलार्थः। अतः संस्कृतनाटकेषु भाषाप्रयोगमेव अपरिहार्यम् अवश्यमेव वैचित्रञ्च रक्षणीयम् इति।

भाषावैचित्रम् - नाटकेषु समाजचित्रं प्रतिफलितम्। समाजस्य यत् किञ्चित् सुकरं दुःखजनकञ्च तत् सर्वमेव नाटके प्रतिफलितम् ।विविधानां मानवानां स्थानमस्मिन् संसारे । एतद कारणादेव नाटके विविधानां चरित्राणां समावेशः भवति । नाटकं प्राणवन्तं ग्रहणीयञ्च कर्तुं नाटकेषु प्रयुक्तेषु विविधपात्रेषु मुखेषु तेषां नित्यव्यवहारभाषाणामेव निदानं विधेयम्। एतद्विषये भरतेन अभिहितं नाट्यशास्त्रस्य सप्तमाध्याये। विविधा जनजातयः तेषां स्वीयभाषायामेव वाक्यालापं कुर्वन्ति। अतः नाटकेषु एतादृशानां पात्राणां रूपारोपातुं चेत् तादृशानां स्वकीयभाषाप्रयोगमेव उपयुक्तं भवेतिति।

न वर्वरकिरातान्ध्रा द्रामिलाद्यासु जातिषु ।
नाट्य-प्रयोगे कर्तव्यं पाद्यं भाषासमाश्रयम् ॥
सर्वास्वेव हि जातिषु शुद्धासु द्विजसत्तमाः ।
सौरसेनीं समाश्रित्य भाषां काव्येषु योजयेत् ॥
अथवा छन्दतः कार्या देशभाषा प्रयोत्कृथिः ।
नानादेशसमुच्चं हि काव्यं भवति नाटके ॥

अतः चरित्राणां वैचित्रानुसारेण तेषां भाषाप्रयोगे वैचित्रमपि परिलक्षितम् । अतः नाटकेषु समभाषायाः प्रयोगं न कृतं नाट्यकारैः। यदि राजा, रक्षीपुरुषः, पुरोहितः, भृत्यः, अन्तःपुरचारिकादि पात्राः सर्वे संस्कृतेन वाक्यालापं कुर्वन्ति तर्हि तत् नाटकं सुखकरं न भवेत्, वास्तविकतायाः अभावात् नाटकमलीकविषये पर्यवसितं जातम् ।अतः दर्शकसकाशे नाटकं प्राणवन्तं कर्तुं नाट्यकाराः नाटकस्य चरित्रानुसारेण संस्कृतं तथा प्राकृतादि प्रयोगं कृतवन्तः । मुलतः नाटके शिक्षिताः मार्जिताश्च संस्कृतं वदन्ति,महिला, विदूषकः तथा भृत्यादि अधमपात्राः प्राकृतं वदन्ति। एषा प्राकृतभाषा विविधा सन्ति। वररुच्यनुसारेण प्राकृतभाषायाः चत्वारः भेदाः वर्तन्ते– महाराष्ट्री, शौरसेनी,मागधी,पैशाचीच ।वररुच्यनन्तरं आचार्य-हेमचन्द्रः

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

उक्तचतुर्भेदव्यतिरिक्तः भेदास्त्रयः उल्लिखितः –आर्ष, चुलिका, पैशाची च । शाकारी, चाण्डाली, ढक्की, आभीरी, अवन्ती, नागर, प्राच्या, इत्यादयः प्राकृतानां परिचयमपि प्राप्तम् ।नाटके भाषाप्रयोगविषये आचार्य-विश्वनाथ-महोदयेनोक्तं यत्-

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।
शौरसेनी प्रयुक्तव्या तादृशीनां च योषिताम् ।।
आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
अत्रोक्ता मागधीभाषा राजान्तःपुरचारीणाम् ।।
चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठानां चार्धमागधी ।
प्राच्यां विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिजा ।।

उच्यते यत्- "प्रकृत्या स्वभावेन सिद्धमिति प्राकृतम्", "प्राकृतजनानां भाषा प्राकृतम्" वा । अतः प्राकृतभाषा साधारणजनानां स्वभावसिद्धभाषा, तेषां प्रत्यहं व्यवहारोपयोगि भाषा। हेमचन्द्रेनोक्तम्-"प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम्"। अत्र प्रकृति: संस्कृतमेव वोध्यते, परन्तु एकादशशतके नमिसाधुरुद्रटस्य काव्यालङ्कारसूत्रे दृश्यते, प्राकृतभाषा सा भाषा यया सकलजीवा: स्वभावसिद्धरूपेण वदन्ति,न सा भाषा व्याकरणेन संस्कृतं भवति। अतोच्तते - "सकल-जगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहित-संस्कारसहजोवचनव्यापारः प्रकृतिः।तत्र भवं सैव वा प्राकृतम्"। भिन्तारनित्स महोदयेन उक्तं - Common language of the people." अतः प्राकृतं तथा संस्कृतविषये पण्डितेषु विवादः परिलक्षितः। यतः नाटकेषु विशिष्ठजनाभिः सह साधारणजनापि सन्ति, अतः सुदक्षाः नाट्यकाराः तेषु नाटकेषु संस्कृतेन सहविविधानां प्राकृतानां व्यवहृतवन्तः ।कालिदासस्य नाटके, शूद्रकस्य मृच्छकटिकमनाटके, भास-नाट्यचक्रे, भवभूतेः नाट्यकृते, तथा अपरेषु संस्कृतनाटकेषु संस्कृतेन सह प्राकृतमपि समरूपेण प्रयुक्तम् । प्रायशः नाटकेषु शौरसेनी, मागधी च प्राकृतं व्यवहृतं,यतः एताभिः भाषाभिः सह संस्कृतस्यसंयोगः प्रत्यक्षरूपेण वर्तते,तथा साधारणजनानां मुखे प्रचलिता प्रसिद्धा भाषारूपेण स्वीकृता ।अभिज्ञानशकुन्तलानाटके राजा दुष्यन्तः, महर्षिः कण्वः, मृच्छकटिके चारुदत्तः प्रभृतयः पात्राः संस्कृतं वदन्ति। पक्षान्तरे शकुन्तला, अनसूया, प्रियंवदा, वसन्तसेनादि स्त्रीपात्राः शौरसेनी-प्राकृते अवदन् ।रक्षीपुरुषाः, भृत्यादि अधमपात्राश्च मागधी-प्राकृतप्रयोगं कृतवन्तः। परन्तु एतद् न मन्यते यत् प्राकृतजनाः केवलं प्राकृतमेव शिष्ठजनाः च संस्कृतं वोध्यते,अपि तु ते संस्कृत-प्राकृतभाषामपि वोध्यते, नोचेत् नाटकीयपात्रेषु शिष्ठजना केवलं शिष्ठजनैः सह अपरपक्षतः प्राकृतजनाः तथा समाजस्य नीम्नवर्गीयाः केवलं स्वजातीयमध्ये वाक्यालापं कुर्वन्ति। परन्तु संस्कृतनाटकेषु न एतदृष्टम्। यदि अभिज्ञानशकुन्तलमनाटके दुर्वासिसः मुखनिर्गतस्य शापवृत्तान्तार्थं न वुद्धं शकुन्तलासखिभिः तर्हि किं नाटकमिदं रोचकरं भवेत्? नाटकस्य नाटकीयता किं रक्षिता भवेत्? कथं वा शकुन्तला-दूष्यन्तयोः,चारुदत्त-वसन्तसेनयोः तथा अपरेषु नाटकान्तर्गतेषु प्रणयवृत्तान्तानि दर्शकसमीपे ग्रहणीयञ्च भवेत्? अतः दृश्यते अभिज्ञानशकुन्तलनाटके शकुन्तला-दुष्यन्तयोः मध्ये प्रणयपर्यायकाले दुष्यन्तः संस्कृतं वदति, शकुन्तला तु प्राकृतेन प्रत्युत्तरति । विषयमिदं दर्शकान् विस्मापयति, परन्तु न विस्मर्तव्य यत् शकुन्तला एका आश्रमपालिता कन्यासीत्, या तस्या प्रत्याहिकजीवने अनसूया-प्रियंवदाभ्यां सह प्रकृतेन वाक्यालापं कृतवती, सम्प्रती दुष्यन्तेन सह वाक्यालापकाले यदि तस्याः मुखे संस्कृतं स्थापितः नाट्यकारेण तर्हि नाटकस्य नाटकीयता तथा चरित्राणां स्वकीयता अवरुद्धा जाता। अतः नाटकस्य नाटकीयता, पात्राणां सामाजीकावस्थानञ्च विवेच्य भाषाप्रयोगं कर्तव्यमिति। मृच्छकटिके नाटके संस्कृतनाटकेषु समधिका प्राकृतभाषा तथा आञ्चलिकाभाषा प्राप्ता। अनुमीयते यत् एतादृशभाषाप्रयोगेन शूद्रकः प्राकृतजनानां समीपे तस्य नाटकं प्राणवन्तं कर्तुं जनानां मध्ये ग्रहणीयञ्च कर्तुं इच्छतीति।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वैचित्रं खलु नाटकस्य मूलम्। वैचित्रामेतांप्रदर्शनाय नाट्यकाराः तेषां नाटकेषु भाषाप्रयोगे स्वातन्त्रता प्रदर्शिता। अतः शास्त्रकाराणां विधानं सर्वत्रं समरूपेण न रक्षितम् । नाटकस्य प्रयोजनानुसारेण नाटकेषु पात्राणां दशापरिवर्तनस्य कृते पात्राणां भाषापि परिवर्तनीयम्। यतः भाषापि सामाजीकावस्थायाः परिचयवाहका भवति ततः दशापरिवर्तनेन तस्य भाषापि परिवर्तनीयमिति। एतद्विषये नाट्यशास्त्रे दृष्टम् -

ऐश्वर्य्येन प्रमत्तस्य दारिद्रोपहतस्य च ।
उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥

विश्वनाथविहितो भाषानियमो प्रायशः लङ्घितः भवति। संस्कृतनाट्यतत्त्वमीमांसकैः नाटकेषु चरित्रविशेषैः भाषाणां यादृशं विधानं निर्दिष्टम्, तत्तु बहुषु नाटकेषु नैव परिलक्षितम्। केषुचिन्नाटकेषु सर्वैः पात्रैः व्यवहृता संस्कृतभाषा,केषुचिच्च प्राकृतस्थले कापि प्रादेशिकीभाषा। नाटचन्द्रिकायां रूपगोस्वामी अस्मिन् विषये उक्तम्- "सर्वेषां कारणवशात् कार्यो भाषा व्यतिक्रमः"। यथा कर्पूरमञ्जरीनाटके राजशेखरः पात्राणां मुखे प्राकृतं प्रयुक्तम् । वस्तुतः कर्पूरमञ्जरी सट्टकनामधेया उपरूपकान्तर्गता रचनास्ति। ग्रन्थाकारेण राजशेखरेणोक्तं ग्रन्थस्यादौ -

तत् सट्टकमिति भन्यते दूरं यो नाटिकाभिनुसरति ।
किं पुनः प्रवेशकविष्कम्भकौ केवलं न दृश्यते ॥

दशमशतके राजशेखरस्य प्रदत्तमिदं सट्टकलक्षणमुसृत्यैव चतुदश-शतके साहित्यदर्पणकरेण प्रदत्तम् -

सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।
न च विष्कम्भकोऽप्यत्र-प्रचुरश्चद्भूतो रसः ॥

प्रधानतः सट्टकं प्राकृतनिर्भरं,प्रवेशक-विष्कम्भकरहितं, नाटिकनुसारी च भवति। अतः राजा-चन्द्रपालः,नायिका-कर्पूरमञ्जरी,परिचारिकाः सर्वे प्राकृतभाषायामेववाक्यालापं कुर्वन्ति। यथा कर्पूरमञ्जरीरचनायां प्रथम-यवनिकान्तरे राजा-चन्द्रपालः शौरसेनीमाश्रित्यं वदति -"सच्चं विअक् खणा विअक् खणा चदुरन्तणे उत्तीणं। ता किंपि अण्णं विचिन्तदाअए"। मृच्छकटिकमनाटके नायिका वसन्तसेना, मालतीमाधवे मालती, लवङ्गिका च प्राकृतं परित्यज्य कियदंशे संस्कृतं वदन्ति । अपि च अभिज्ञानशकुन्तलमनाटकस्य चतुर्थाङ्के प्रियंवदया संस्कृतश्लोकमेकं उक्तम् यद्यपि अन्यत्र शौरसेनीं वदति-

दूष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भूवः ।
अवेहि तनयां व्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥

अनुमीयते यत् प्राप्तवार्तां यथायथरूपेण ज्ञापनार्थमेषा प्रचेष्टा। अग्निशरणगृहे अशरीरं छन्दोमय्या वाण्या एषा। मुलतः कस्यापि वक्तव्यं अविकृतावस्थायां यथायथरूपेण उपस्थापनार्थंप्राकृतस्थाने संस्कृतप्रयोगमपि दृश्यते कदाचित्। अप्सराणां सम्वन्धः देवैः सह यतः परिलक्षितः ततः अप्सराणां भाषा संस्कृतं भवेत्,परन्तु विक्रमोर्वशीयं नाटके अप्सरागणाः प्राकृतमेव वदन्ति । यथा विक्रमोर्वशीयं नाटके प्रथमाङ्के रम्भायाः उक्तम् - "सव् वहा महाराओ कप् पसदाइं पुहवी पालअंतो भोदु।" एवम्प्रकारेण नाटकेषु भाषावैचित्रं प्रदर्शितम् शास्त्रकारैः । साहित्यदर्पणे दृष्टम् –

कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्य्यो भाषाविपर्ययः ।
योषित्-सखी-वाल-वेश्या-कितवाप्सरसां तथा ।।
वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ।।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. मनुस्मृति-कुल्लूक की मन्वर्थमुक्तावली टीका सहित,सम्पादक, गोपाल शास्त्री हिन्दी व्याख्याकार, हरगोविन्द शास्त्री,चौखम्भा संस्कृत संस्थान वाराणसी,1982
2. याज्ञवल्क्यस्मृति: निर्णय सागर प्रेस,बम्बई,1949
3. वाचस्पत्यम्. श्री तारानाथ, तर्कवाचस्पति, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, नई दिल्ली,
4. संस्कृत-हिन्दी कोश,वामन शिवराम आप्टे, रचना प्रकाशन,जयपुर,२००६

Subscription ID 219767521 Received on- 12/12/2018

जनतन्त्रं शिक्षा च

निवेदिताकर

श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः पुरी.

प्रमुखशब्दाः – जनतन्त्रम्, शिक्षा, प्रजा, शासनम्, प्रजातन्त्रम्।

शोधसारः -*समाजं नाम जनानां समुहः। अत्र सर्वेषां समानाधिकारः वर्त्तते। अतः प्रत्येकस्मिन् मानवे ऐक्यभावनायाः जागरणार्थं प्रजातन्त्रशासनमपेक्षितम्। प्रजातन्त्रं सर्वोत्कृष्टं सामाजिकराष्ट्रियसंघटनमस्ति। प्रजातन्त्रं नाम जनानां तन्त्रं शासनं वा। अस्य अपरनामानि जनतन्त्रं, गणतन्त्रं वा।*

आङ्गलभाषायां Democracy इति ग्रीक्भाषातः Demos Cratic इति पदयोः मेलनेन सञ्जातः। Demos इत्यस्यार्थः शक्तिः । Cratic इत्यस्यार्थः जनता इति । अतः Democracy इति सम्पुर्णपदस्यार्थः भवति गणक्षमता, अर्थात् प्रजाभिः परिचालिता शासनव्यवस्था (Power of the people as a whole)। प्रसंगेऽस्मिन् **डायसी** महोदयस्तु लक्षयति यत् **प्रजातन्त्रं तत् शासनसूत्रं यत् राष्ट्रस्य ज्येष्ठव्यक्तेः हस्ते निपतति** (Democracy is a form of government, in which the governing body is comparatively a large fraction of the entire nation - Dicey) जनानां सार्वभौमिकत्वमेव जनतन्त्रस्य वैशिष्ट्यम्। अब्राहिमलिङ्कनमहोदयानुसारेण **जनतन्त्रं जनानां, जनैः, जनेभ्यः सर्वकारः** (Democracy is a government of the people by the people, for the people) एव। **जानड्युवी** (John Devey) महोदयेनोक्तम् - **गणतन्त्रं न केवल शासनस्य उपयुक्तरुपमपितु सहयोग-पुर्णजीवनं तथा सम्मिलितानुभूतेः प्रकृष्टोपायः।** जन हितार्थमेव शासनम्। धनिक-निर्धन-जाति-वर्ण-धर्म-सम्प्रदायादीन् विसृज्य सामाजिकमूल्याधारेण समानभावनया जनः स्वाधीनतया अभिमन्त्रितं गणतन्त्रं शान्ति-मैत्री-स्नेह-सहयोगादिभिः गुणैः मानवजीवनं सुखमयं कारयति। राजनैतिक-आर्थिक-सामाजिकसिद्धान्ताः एव अस्य गणतन्त्रस्य प्राणभूताः भवन्ति। यथा -

क. राजनैतिकजनतन्त्रम् (Political Democracy)

राजनैतिकगणतन्त्रस्यार्थः भवति जनानां जनैः शासनम्। अर्थात् शासनं व्यक्तिनिष्ठं न अपितु समूहनिष्ठं भवति। सर्वे वयस्काः अपि नागरिकशासनकार्ये भागं ग्रहीतुं समर्थाः भवन्ति। वयस्क मतादानाधिकारः अस्य तन्त्रस्य प्रमुखवैशिष्ट्यम्। जाति-वर्ण-धर्मःरूपभेदभावं परित्यज्य अस्य नियमाः निर्मियन्ते। राजनैतिकजनतन्त्रस्याधिने शासनकार्यं सर्वे जनाः एकीभूय चालयितुं शक्नुवन्ति।

ख. आर्थिकजनतन्त्रम् (Economic Democracy)

आर्थिकगणतन्त्रस्यार्थः जनैः जनानां कृते धनस्योत्पत्तिः वितरणं वा । अत्र आर्थिकव्यवस्था आर्थिकशक्तिः विशिष्ट वर्गोपरि न भूत्वा सामान्यजनानां हस्ते भवति। जनतन्त्रीय । अर्थव्यवस्थायां प्रतिस्पर्द्धा अपेक्षया सहयोगभावनोपरि बलं ददाति। अनेन जनाः स्व रुचिः योग्यता, क्षमतानुगुणं कार्यं कर्त्तुं समर्थाः भवन्ति। अस्य वृद्धिः जननां परस्पर सहयोगोपरि निर्भरति ।

ग. सामाजिकजनतन्त्रम् (Social Democracy) -

सामाजिकगणतन्त्रस्यार्थः जाति-रूप-धर्म-वर्ग-लिङ्गभेदानुसारं मानवेषु भेदः न गणनीयम् अपितु तेषु ऐक्यभावनायाः वृद्धिकरणम्। मानवानां पुर्णविकासार्थं

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अत्रावसरः दीयते, तदर्थं वातावरणस्य निर्माणाय प्रयत्नः क्रियते। सामाजिकगणतन्त्रस्यअधिने जनानां कृते राजनीतिक-आर्थिक-सामाजिकक्षेत्रे च स्व शक्तीनां विकासार्थं समानावसरः प्रदीयते, येन तस्य विकासः सम्भवति ।

अनेन स्पष्टं यत् गणतन्त्रम् एका व्यवस्था यया जनाः स्वतन्त्ररूपेण चिन्तनं, मननं, कार्यं कर्त्तुं समानावसरः प्राप्नुवन्ति । यदि मानवः स्व जीवने, कार्यकलापे व्यवहारे च जनतन्त्रीयदर्शनस्य चिन्ताधारा आनयति, तर्हि राज्ये अन्तराष्ट्रियसद्भावनायाः विकासः भविष्यति तथा च सम्पूर्णमानवविकासः भविष्यति ।

जनतन्त्रस्य परिभाषा (Defination of Democracy)

अस्य तन्त्रस्यार्थः स्पष्टीकरणार्थम् अधोलिखिताः परिभाषाः उपस्थाप्यन्ते। यथा -

क. **अरस्तू** - जनतन्त्रं जनतानां सर्वकारः भवति (A government by the People).

ख. **सीले** - जनतन्त्रं सर्वस्यापि लोकस्य शासनभागो भवति (Democracy is a government, in which everyone has a share.)

ग. **लार्ड ब्राईस्** - जनतन्त्रम् एकः एतादृशः सर्वकारः, यत्र शासनस्य शक्तिः, व्यक्तिः वर्गोपरि वा न भूत्वा सर्वेषां जनानां हस्तेषु सामूहिकरूपेण भवति । (Democracy is the form of government in which the ruling power or the state is legally vested not in any particular individual or class but in the members of the community as a whole.)

घ. **बोडे** - जनतन्त्रं जीवनयापनस्य एका शैली भवति, येन जीवनस्य प्रमुखानि क्षेत्राणि प्रभावितानि भवन्ति (Democracy is way of life determining influence in every area of life)

ङ. **मेजिनी** - जनतन्त्रस्यार्थः योग्यः तथा सम्यक् नेतृत्वेन सर्वेषां उन्नति साधनम् (True democracy refers to the progress of all through all under the leadership of the wisest and the best.)

च. **राधाकृष्णविश्वविद्यालयशिक्षाऽऽयोगः** - जनतन्त्रं जीवनयापनस्य एकारीतिः, न केवलं राजनीतिकव्यवस्था । एतस्याधिकारः स्वतन्त्रतासिद्धान्तोपरि निर्भरति, येन जाति-धर्म-लिङ्ग भेदभावं विस्मृत्य सर्वेषां उन्नतिसाधनार्थं प्रयत्नः क्रियते (Democracy is the way of life and not a mere political arrangement. It is based on the principle of equal freedom and equal riguts for all regardless of race, religion, sex or economic status).

जनतन्त्रस्य सिद्धान्ताः (Principles of Democracy)

जनतन्त्रस्य सफलता तस्य मूलसिद्धान्तानां गुणानां मानवीयजीवने प्रयोगोपरि निर्भरति । जनतन्त्रस्य मूलसिद्धान्ताः एते भवन्ति। यथा -

क. **स्वतन्त्रता** (Freedom) - विचारः, अभिव्यक्तिः, विश्वासः।

ख. **समानता** (Equality) - प्रतिष्ठाः अवसरश्च।

ग. **बन्धुत्वम्** (Fraternity) - व्यक्तित्वस्यादरः राष्ट्रियैकता।

घ. **न्यायः** (Justice) - सामाजिकम्, आर्थिकं, राजनीतिकम्।

क. **स्वतन्त्रता** (Freedom) - स्वतन्त्रता जनतन्त्रस्य आत्मा भवति। स्वतन्त्रतायाः अभावे मानवे पूर्णशक्तीनां विकासः न भवति। अतः प्रत्येक व्यक्तिः स्व जीवनसम्बन्धिसमस्योपरि स्वानुसारं चिन्ता-विचार-लेखन-भाषण-वादविवाद-सम्मति-आलोचनादि कर्त्तुं पूर्ण स्वतन्त्रता प्राप्नोति। अतः स्वतन्त्रतायाः उचितार्थः

समुहैः समुहस्य विकासः करणीयः। अनेन सर्वे स्वविचारं अभिव्यक्तिञ्च स्वतन्त्ररूपेण उपस्थापयितुं समर्थाः भवन्ति।

ख. **समानता** (Equality) - जनानां व्यक्तित्वविकासार्थं स्वतन्त्र समानावसरश्च देयम्। जाति-वर्ग-जन्म-स्थिति-धर्म-लिङ्गानुसारं भेदभावः न गणनीयः। अत्र प्रतिष्ठा अवसरस्य कृते च समानावसरः दीयते। समानतायाः प्रकृतार्थः भवति जनैः स्व रुचि-योग्यता-क्षमतानुसारञ्च विकासार्थं अवसरस्य व्यवस्थाकरणम्। समाजे एकः अपरस्य अवरोधकः न भवेत्।

ग. **बन्धुत्वम्** (Fraternity) - शुद्ध जनतन्त्रस्य कुञ्चिका भवति बन्धुत्वभावना। सर्वे जनाः समाजे एकीभूय निवसन्ति। अनेन व्यक्तेः समाजे सम्मानं भवति। जनतन्त्रीयसमाजे बन्धुत्वभावना प्रमुखः सिद्धान्त इति मन्यते। व्यक्तेः आदरः राष्ट्रियैकता च प्रधानाः भवन्ति।

घ. **न्यायः** (Justice) - भारतसर्वकारैः जनतन्त्रस्य सिद्धान्तेषु न्यायसिद्धान्तः संयोजितः। एतत्सिद्धान्तानुसारं सामाजिकसंस्थया प्रत्येक मानवस्य कृते भेदभावं विहाय समानतया अवसरः कल्प्यते। राजनीतिक-सामाजिक-आर्थिकन्यायाश्च सर्वेषां कृते समानाः भवन्ति। सर्वे स्वाधिकारं कर्त्तव्यञ्च प्रयुक्तुं स्वतन्त्राः वर्त्तन्ते। जाति-धर्म-वर्णादि भेदाः अत्र न परिगण्यते।

जनतन्त्रस्य मूल्यानि (Values of Democracy)

जनतन्त्रे राज्यापेक्षया व्यक्तेर्महत्त्वम्, वैयक्तिकविकासस्य च पूर्णोऽधिकारो लभ्यते। राज्यम् अत्र साधनम्, जनोऽत्र साध्यश्च। अत्र व्यक्तेः। भाषणे, लेखने, विचाराभिव्यक्तौ च पूर्ण स्वातन्त्र्यं भवति। ईदृशं स्वातन्त्रं लोकहितसाधकं भवति। अस्य मूल्यानि एते वर्त्तन्ते। यथा -

क. व्यक्तेः आदरः सम्मानञ्च (Respect of the individual)
ख. सहनशीलता (Tolerance)
ग. परिवर्त्तने विश्वासः (Faith in change)
घ. चर्च्चया परिवर्तनम् (Change through persuation)
ङ. सेवा (Service)
च. व्यक्तिगतः सामाजिकः उन्नतिश्च (Individual and social progress) इत्यादयः ।

प्रमुखरूपेण जनतन्त्रोपरि विश्वासः श्रद्धाश्च अपेक्षते। अनेन न केवल देशस्य अपितु प्रत्येकमपि मानवस्य विकासः सम्भवति, देशस्य प्रगतिः जायते।

जनतन्त्रस्य कृते शिक्षायाः आवश्यकता

(Need of Education for Democracy) -

जनतन्त्रस्य कृते शिक्षायाः आवश्यकता विषये प्रसिद्ध शिक्षाशास्त्रि **जॉन डीवी** महोदयेन प्रोक्तं यत् -

एकः जनतन्त्रीयसमाजे एतादृशी शिक्षायाः व्यवस्था करणीया येन प्रत्येक मानवः स्व रुचेः, योग्यतानुगुणञ्च सामाजिकसम्बन्धेषु कार्येषु च लिप्ताः भविष्यति।

अनेन सर्वे प्रेरिताः सन् जनतन्त्रस्य सिद्धान्तानां, मूल्यानाञ्च प्रयोगः शिक्षायां कृतवन्तः। जनाः स्वाधिकारविषये जागरुकाः संजाताः, स्व कर्त्तव्यं सुचारुरूपेण सम्पादितवन्तः, येन सम्पूर्ण देशस्य उत्तरोत्तर प्रगतिः जायते । अशिक्षितः जनः एतत् सम्पादयितुं न समर्थः। एवं शिक्षा जनतन्त्रस्य अङ्गः संजातः। जनतन्त्रस्य रक्षार्थं जनतन्त्रीयदेशे मानवानां कृते अनिवार्या निःशुल्कशिक्षायाः व्यवस्था क्रियते।

शिक्षायां जनतन्त्रम् (Democracy in Education)

जनतन्त्रीयशिक्षायाः अर्थः भवति - शिक्षायां जनतन्त्रविचाराधारायाः प्रभावः। अत्र शिक्षाविषये

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सार्वजनीनसुविधया जनानां शिक्षितत्वम्, सार्वजनिककार्येष्वभिरुचिः, बौद्धिकविकासः, स्वावलम्बनं च प्राप्यते। अत्र समानाधिकारत्वात् कस्यचित् वर्गस्य शोषणं न भवति। प्रतिनिधीनां निर्वाचनात् कुशलशासनं प्रचलति। साम्प्रतिकस्थितौ जनतन्त्रमेव सर्वोत्कृष्टत्वेन गण्यते। शिक्षायाः जनतन्त्रीयविचाराः एते भवन्ति। यथा -

क. समानावसरः प्रदानं व्यक्तिगतविभिन्नतायाः आदरश्च (Provision of equal opportunities and recognition of individual differences)
ख. सार्वभौमिकी अनिवार्या शिक्षा च - (Universal and compulsory education)
ग. निःशुल्कशिक्षा (Free education)
घ. प्रौढशिक्षायाः व्यवस्था (Provision of adult-education)
ङ. बाल-केन्द्रितशिक्षा (Child-centred education)
च. शिक्षणपद्धतयः (Methods of teaching)
छ. व्यक्तिगताध्ययनस्य महत्वम् (Importance of individual attention)
ज. सामाजिकक्रियाः (Social activities)
झ. छात्र-परिषद् (Student's union)
ञ. शिक्षकव्यक्तित्वस्य सम्मानम् (Respect of teacher's personality)
ट. विद्यालयप्रशासनम् (School administration)
ठ. बालकस्य शारीरिकस्वास्थ्यम् (Physical health of the child)
ड. बुद्धिपरीक्षाः (Inteligence test)
ढ. विद्यालयः (School)
ण. शिक्षायाः साधने सहयोगः (Co-operation between all the Agencies of education)

जनतान्त्रिकशिक्षायाः उद्देश्यानि

(Aims of Democracy Education)

जनतान्त्रिकशिक्षायाः अधोलिखितानि उद्देश्यानि भवन्ति। यथा -

क. सामञ्जस्यपूर्ण व्यक्तित्वस्य विकासः, वैयक्तिकदक्षता, गणतान्त्रिक नागरिकता, धर्मनिरपेक्षे विश्वासः, अन्तराष्ट्रियबोधः इत्यादीनि प्रमुखानि उद्देश्यानि।
ख. शारीरिक-मानसिक-बौद्धिकाश्च विकासः (Development of physical, mental and intellectual)
ग. स्नेह-प्रेम-सहयोगाधारेण व्यक्तित्वस्य विकासः।
घ. जनतान्त्रिकमूल्यानां विकासः (Development of democratic values)
ङ. उत्तमा अभिरुचिनां विकासः (Development of worthy interests)
च. चरित्रानुशासनयोः विकासः (Development of character and discipline)
छ. नेतृत्वस्य विकासः। (Development of leadership qualities)
ज. व्यावसायिककुशलतायाः विकासः
झ. राष्ट्रियान्तर्राष्ट्रियभावनयोः विकासः
ञ. सामाजिकदृष्टिकोणेषु विकासः

जनतन्त्रं पाठ्यक्रमश्च (Democracy and Curriculum)

जनतन्त्रराज्ये जनतन्त्रीयादर्शानां मूल्यसिद्धान्तानामनुगुणञ्च पाठ्यक्रमनिर्माणं क्रियते। अतः बालकस्य चतुर्मुखीविकासः मनसि निधाय अस्य पाठ्यक्रमस्य संरचना विधीयते। जनतन्त्रीयपाठ्यक्रमः एतेषु सिद्धान्तेषु पर्यवेसितः। यथा -

क. बहुमुखी (Diversified) - कक्षायाः कार्यकलापसहगामीक्रिया, क्रीडादि

अस्यान्तर्भूक्ता: भवन्ति।

ख. सामाजिकोद्देश्यानां प्राप्ति: (Achievement of social aims)

ग. शीथिलता (Flexibility)

घ. स्थानीयावश्यकतोपरि बलम् (Emphasis on local needs)

ङ. व्यावसायिक आवश्यकताया: व्यवस्था (Provisions for vocational needs)

च. क्रियोपरि बलम् (Emphasis on activity)

छ. अवकाशसमयस्य सदुपयोगाय क्रियाणामायोजनम् (Place for leisure hour activities)

जनतन्त्रं शिक्षणपद्धतयश्च

(Democracy and Methods of Teaching) - जनतन्त्रीयसमाजस्य आदर्शाणां, मूल्यानां, भावनाञ्च प्रभाव: शिक्षणपद्धत्युपरि पतति। अत्र बालकस्य कृते सर्वदा प्रथम स्थानं कल्प्यते। तदर्थं अस्य शिक्षणपद्धति: बालकेन्द्रित: (Child centred) भवति। इदानीं शिक्षणपद्धतीनां विवरणं प्रस्तूयते।

क. जनतन्त्रस्य मूलसिद्धान्त: क्रियाशीलता प्रगतिशीलता च। अत: अत्र सक्रियशिक्षणपद्धत्युपरि प्राधान्यं दीयते।

ख. स्वतन्त्रता जनतन्त्रस्य आत्मा। अत: जनतन्त्रीयशिक्षणविधौ बालकानां कृते स्वानुभवेन शिक्षा प्राप्तुम् अवसर: दीयते। अत्र माण्टेसरी पद्धति:, योजना पद्धति:, डाल्टनपद्धति:, ह्युरिस्टिक्पद्धति:, प्रयोगशालापद्धति:, प्रयोगात्मकपद्धति: आदि पद्धतय: प्रमुखा: भवन्ति।

जनतन्त्रीयशिक्षणपद्धतय: बालकानां बुद्धे: पुर्णविकासकरणार्थं अवसर: निर्माति।

जनतन्त्रम् अनुशासनञ्च (Democracy and Discipline)

जनतन्त्रे स्वतन्त्रता: स्वानुशासनोपरि च बलं दीयते। अध्यापक: छात्राणां मित्रं पथप्रदर्शक: च भवति। छात्राणां प्रति प्रेम: सहानुभूतिपूर्णं व्यवहारं प्रदर्शयति। बालकस्य स्वानुशासनभावनाया: विकासार्थं प्रभावपूर्णं वातावरणं निर्माति। जनतन्त्रीयविद्यालयव्यवस्थायां शासनसम्बन्धीकार्यक्रमे सक्रिय भागग्रहणार्थं छात्रान् निर्दिश्यन्ते। व्यक्तित्वस्य विकासार्थं पूर्ण स्वतन्त्रता प्रदीयते। अत्र जनतन्त्रीयविद्यालये विद्यार्थी परिषदविद्यार्थी लोकसभाविद्यार्थी सम्मेलनमादि संगठनानि निर्माय तत्र स्व योग्यतानुगुणं नियमा: प्रकल्प्य तस्य पालनार्थं अवसर: दीयते, येन स्वानुशासनभावनाया: विकास: जायते। सामाजिक कर्त्तव्यानि नियन्त्राणादीनां महत्त्वविषये सूचना: दीयते। छात्रा: यथा स्व कर्त्तव्यं, अधिकारं महत्त्वं प्रति च जागरुका: भविष्यन्ति, तदर्थं सर्वकारै: प्रयास: क्रियते।

जनतन्त्रं शिक्षकश्च (Democracy and Teacher)

पूर्वमेव उक्तं वर्त्तते यत् जनतन्त्रीयसमाजे अध्यापक: छात्राणां मित्रं, पथ-प्रदर्शकं, समाजसुधारकञ्च (Friend, Guide, Social Constructer) भवति। अत: स: छात्राणां प्रति स्नेह-प्रेम-सहानुभूतिपूर्णं व्यवहारञ्च प्रदर्शयति। व्यक्तित्वस्य विकासार्थं पूर्णस्वतन्त्रता समानावसरश्च दीयन्ते। तदर्थम् वातावरणस्य निर्माणमपि अध्यापकै: क्रियते। जनतन्त्रीयव्यवस्थायाम् अध्यापक: स्वाधिकार: कर्त्तव्यं प्रति च जागरुका: भवति। विषयाणां ज्ञानमपि तस्य भवति, येन स: उत्तम: पथ-प्रदर्शक: भवितुमर्हति। जनतन्त्रस्य सफलता सुयोग्य-सच्चरित्रनागरिकाणामुपरि निर्भरति। अत: जनतान्त्रिकनागरिकताया: निर्माणार्थं अभिभावकानां कृतेऽपि अध्यापकै: निर्देश: दीयते।

निष्कर्ष: - (Conclussion)

जनतन्त्रशासनं सिद्धान्तदृष्ट्या समीचीनमेव। अनेन जनेषु सहयोग: सहकारिताया: सदभावनायाश्च विकास: जायते। स्वाधिकारं कर्त्तव्यं प्रति च जना: जागरुका: भवन्ति। शासनकर्मणि दक्षा - सुयोग्याशासका: नियुक्ता: भवन्ति, येन देशस्य उत्तरोत्तरप्रगति: सम्भवति। अत: शिक्षाया: उद्देश्यानुगुणं तथा जनतन्त्रस्य आवश्यकतानुगुणञ्च शिक्षा व्यवस्था करणीया।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. **History of Classical Sanskrit Literature**, M.Krishnamachariar, Tirumalai-Tirupati Devasthanams Press : Madras, 1937
2. भारतीय राजनीतिक विचारक,डा.आनन्द प्रकाश अवस्थी- लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा, 2003-04
3. **लिङ्गवचनविचार:** (ललिताख्यहिन्दीव्याख्यानोपेत:), दीनबन्धुझा, सम्पादकोऽनुवादकश्च - श्रीधरत्रिपाठी, मिथिलासंस्कृतविद्यापीठ : दरभङ्गा, 1990
4. वाचस्पत्यम्. श्री तारानाथ, तर्कवाचस्पति, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, नई दिल्ली,
5. **संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास** (प्रथमखण्ड - वेद), सम्पादक - व्रजबिहारी चौबे, उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान : लखनऊ, 1996
6. **संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास** (सप्तमखण्ड - आधुनिक संस्कृत साहित्य का इतिहास), सम्पादक - जगन्नाथ पाठक, उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान : लखनऊ, 2000
7. संस्कृत-हिन्दी कोश,वामन शिवराम आप्टे, रचना प्रकाशन,जयपुर,२००६

Subscription ID T-235145329 Received on- 05/10/2018

पर्यावरणसंरक्षणे संस्कृतस्योपयोगिता

रश्मिकुमारी
ल.ना.मि. वि.वि, दरभंगा, बिहार

प्रमुखशब्दाः – पर्यावरणम्, देशः, प्रकृतिः।

शोधसारः -*अस्माकं देशे पर्यावरणसंरक्षण संस्कृति नाद्यतनीया। आवैदिक–वाङ्मयात् लौकिक साहित्यपर्यन्तं प्रवृतिरेषा परिलक्ष्यते। भारतीयजीवने प्रकृतिः देवतुल्याः। नवीनोऽयं शब्दः, प्राचीनमस्माकं वाङ्मयं तस्मात् प्रयोगाभावम्पश्यामः। तत्रा ये नगा, नद्यः, पादपाः, पशवः, उरगा अन्ये च सर्वे देवतावत् पूज्याः। तेषां संरक्षणं धर्मवद् विहितमिव्यज्यते।*

प्रकृतेर्ये प्रमुखघटकास्ते सर्वे भारतीयसंस्कृतौ देववत् पूज्याः पर्यावरणसंधरणे तेषां महत्त्वं सविशेषम्। गङ्गायमुनाप्रभृतयः सरितो मातृवत्वत्पूजनीयाः। क्षीरवव्यस्ताः सर्वाजीवन–प्रदायिन्यः। भूमिसञ्चनक्षेत्रो महती तासां भूमिकाः। सुकरं तेन कृषिकर्म। तासां संरक्षणेन जीवनं जनानां सुखमन्वितम्।

"पर्यावरण" शब्दो ह्याधुकस्तकस्तथा च वर्त्तमानकाले जगतः कृते एषा प्रमुखा समस्यास्ति। तथापि भारतीय–ऋषि–मुनि–मनीषिणां चिन्तन–मनन–दर्शन–ज्ञानं एवं विज्ञानस्य विकासश्च प्राकृतिक–विशुद्धपर्यावरणे एव समजायत। आश्रम–नदी–पर्वत–वन–पशु–पक्षिप्रभृतिभ्यः एवञ्च महाभूतेभ्यः प्रति तादात्म्यपरम्परयां एतान्येव तत्त्वानि वैशद्येन गुम्फितानि।

वस्तुतः पर्यावरणविद्या मनवात् विषयीकरोतीत्येवं किन्तु जीवमात्रां तत् सम्बद्धं समग्रं परिवेशं विषयीकरोति। जीवतद्भिन्नजीवयोः, जीवनिर्जीवयोः, व्याष्टिताद्भिन्नव्यष्टयोः, व्याष्टिसमष्टयोर्मध्ये यः सहजिको वा सम्बन्धः निसर्गनिर्मतिः वत्तते तस्य सर्वस्याध्ययनं विधातव्यं तथैव च वैज्ञानिका अधीयन्ते। अद्य असौ विषयः त्रिधा परिभाष्यते–

1. पर्यावरणविज्ञानं नाम जीवनधरिणां तत् सम्बद्धपरिवेषस्य तत् सम्बद्धपरिवेषस्य तयोश्च पारस्परिकान्तः सम्बन्धस्य च अध्ययनम्।
2. पर्यावरणविज्ञानं नाम प्रकृतेरर्थशास्त्राम्।
3. पर्यावरणविज्ञानं नाम जडचेतनयोः "जीवविज्ञान" मिति।

इत्यमद्यततीनां अपि पर्यावरणक्षाविदः यद्यपि न मानवरक्षार्थमेव सचिन्ता अपि तु वनस्पतीनां विविधजीवजातीनां च नैसर्गिकविकासर्थयोग्यं यत् तत्त्वं यश्च अन्तरसम्बन्धः तमपि पश्यन्ति अनुसन्धित्सन्ते च। जडचेत–नोयर्यथासमञ्जसव्यापारः स्यात् तथा यतन्तस्सन्त्येव।[1]

पर्यावरणस्य तथा च प्राणिनां परस्परं सम्बन्धः सन्ति। पर्यावरणात् पृथक् कस्याचिदपि जीवस्य सम्भावना एव नास्ति। सर्वेषां प्राणिनां हि पर्यावरणस्य परस्परमावश्यकता अभिन्नङ्गरूपेण विद्यमाना अस्त्येव। पुनः प्राकृतिक तत्वानां यथा वायु–आकाश–जलादिना विना तु जीवस्य कलपना एव भवितुं नार्हति। अत एव पर्यावरणमहत्त्वं तु स्वमेव सिद्धं भवति।[2]

पर्यावरणीयतत्त्वानां मधुमहत्त्वम् भवति जीवनोपयोगित्त्वं सूच्यते। वेदोत्तरवर्त्ति वाङ्मयेऽप्येव पर्यावरणीयत्त्वानां कृते उत्तरोत्तमात्मीयता एवं तत्परता प्राप्यते। महाभारते वेदव्यासेन वृक्षान् पुत्रासहस्त्रामुक्त्वा वृक्षारोपणायोक्तम्। यथा :–

"तस्य पुत्राः भवन्त्येव पादपाः नात्रासंशयः।
परलोकगतः स्वर्गे लोकाँश्चाप्नोति सोऽव्ययान।।
तडागकृत् वृक्षरोपी इष्टयज्ञश्च यो द्विजः।
एते स्वर्गे महीयन्ते ये चान्ये सत्ययवादिनः।।[3]

आदिकविना वाल्मीकिनाऽपि लिखितं यत् यथा जलरहिता नदी, तृणहीनं वनम्, गोपरहिताः गावः तथैव राजहीन राष्ट्रम्। पुराणेषु तथा साहित्यग्रन्थेषु स्थाने–स्थाने प्रचण्डगम्भीरशब्दानां विरोधात् ध्वनि प्रदूषणस्यैव विरोधः परिलक्ष्यते। यत्राभ्यान्तरध्वनिभिः मोक्ष रूपपुरूषार्थस्य प्राप्तिः तथैव प्रचण्ड गम्भीरशब्दवेगैः हृदये विभीषिका चायाति।

रामायणमहाभारतयो भूतानुकम्पा प्रशस्ता। प्रकृतिं प्रति प्रेमश्चापि प्रशस्तम्। सत्यहिंसाविरोध एव रामायणरचनाऽऽधारः। यत्र महाकविः क्रौञ्चवधं वीक्ष्य तत्क्षणमेव स्वविरोधं प्रकटी करोति।

मा निषाद! प्रतिष्ठा त्वमगमः शाश्वती

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्।।[4]

रामायणे रामकथाया विकासोऽधिकांशतः वनानां पवित्राप्रशान्तपर्यावरणे सम्भूतः। अनेकेषां दुष्टराक्षसानां दलनं वनेष्वेव। श्रेष्ठमुनीनां तपस्या वनेष्वेव संजाता। दुष्टराक्षसरावणस्य वध योजना वने एव निर्मिता। सीतानिष्कासनजीवनं वाल्मीकेः शान्तवने एव व्यतीतम्। कुशलवयोर्जन्मतयोः परिपालनञ्च वाल्मीकिराश्रमे प्रशान्तपर्यावरणे एव। वाल्मीकिः प्रशस्तपर्यावरणस्य प्रकल्पना–निम्नांकिते पद्य आश्रमवर्णने वर्तते–

"शरण्यं सर्वभूतानां सृसम्भृष्टाजिरं तथा।
मृगैर्बहुभिराकीर्ण पक्षिसंघै समावृतम्।।[5]

श्रीमद्भागवतेऽपि भगवान् श्रीकृष्णः एतानि प्राकृतिकपर्यावरणीय तत्त्वानि स्वविग्रहरूपाण्युक्त्वाएतानि प्रति अनन्य समपर्णभावं–विज्ञापितवान् :–

'खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतिषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन्।
सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत् किञ्च भूतं प्रणभेदनन्यः।।[6]

गीतायाम् भगवतः पुरूषोत्तमस्याष्टसु प्रकृतिषु पर्यावरणीय तत्त्वानां यथा :–

आकाशः, अग्नि, जलम्, वायुः, भूमिः, मनः, बुद्धिः, अहङ्कारः इत्यादीनां कृतास्ति।

तत्त्वानां प्रदूषणनिवारणायावतारः येभ्यः तत्त्वेभ्यः अस्माकं शरीरस्य सरंचनास्ति तानि यदि प्रदूषितानि भवन्ति तदा शरीरहानिः जीवहानिश्च भवित अत एव तेषां प्रदूषणानां निवारणाय प्रभुः स्वयमवतरति। यथा जलतत्त्वस्य प्रदूषणमपाकरणाय मत्स्यकच्छपावतारौ, वनानां दोषनिवारणाय नृसिंहावतारः, भूमेः प्रदूषणनिवारणाय–वाराहावतारः, आकाशस्य प्रदूषणापाकरणाय च हंसावतारः तथैवाग्निवंशीयः – परशुरामः, सूर्यवंशीयः रामः एवञ्च चन्द्रवंशीयः श्रीकृष्णः प्रदूषिततत्त्वानां दुष्टानां संहारामावतरिताः भवन्ति। उक्तञ्च श्रीमद्भागवते –

"मत्स्यश्चकच्छपनृसिंहवराहहंसराजन्ययविप्रवि वुधेषु कृतावतारः।
त्वं पासि नास्त्रिाभुवनं च यथाधुनेश भरं भुवो हर यदूत्तमवन्दनं तै।।[7]

ईश्वरादेव मनः प्राणाः सर्वेन्द्रियाणि तथाकाशः, वायुः, जलम्, पृथिवी, तत्त्वानि समुद्भवन्ति।

एतस्माज्जायते प्राणी मनः सर्वेन्द्रियाणि च।
खं वायु, ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वसय धारिणी।।[8]

उपसंहारः परितः आवरणं पर्यावरणम् इति व्युत्पत्त्यनुसारेण पर्यावरणम्–तासां समस्तानां दशानां योगः, यः सकलचराचर–प्राणिनां जीवनं परितः प्रत्यक्षरूपेण प्रभावयति। ब्रह्माण्डान्तर्गता एषा पृथिवी परितः प्राकृतिकसम्पदाभिः – मृत्तिका–जल–अग्नि–वायु–आकाशः –पर्वत–नदी–वन–वृक्ष–लता–पशु–पक्षि–प्रभृतिभिराच छादिता। सृष्ट्यारभ एव एतेषां पर्यावरणतत्त्वानां संघटनेन संजातः। अद्यापि वयं स्व शरीरं पाञ्चभौतिकं कथयामः। पृथिव्येप्तजोवाय्वाकाशतत्वैरिदं भौतिकं शरीरं संरचितमस्ति। एतान्येव प्रकृति शब्देन सम्बोध्यन्ते।

श्रीकृष्णः स्वदिव्यविभूतीनां परिगणनां कुर्वन् कथयति – अष्टं वसुषु–पावकः, पर्वतेषु–सुमेरूः, वृक्षेषृअश्वत्थः, अश्वेषु उच्चैः, श्रवा, पक्षिषु–गरूडः प्रवहणशीलेषु पवनः नदीषु जाह्नवी अहमेवास्मि। नदी, समुद्रः, वृक्षाः, पशुः, पक्षी, अग्निः, पवनादीनि निखिलानि पर्यावरणीयतत्त्वानि भगवत्स्वरूपाणि सन्ति। ज्ञान–कर्मभक्तीनां या त्रिवेणी सा नदी तटात् वनात् तथा चाश्रमात् प्रवाहिता।[9]

पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे पादपपूजान्तर्गते स्नानपश्चात् पिप्लवृक्षस्पर्शो धर्म इति सम्मतोऽश्वत्थवृक्षस्य दर्शनं परिक्रमा च। आमलकं परितो भूमिः पवित्राऽस्तौति मन्यते। तुलसी विष्णुप्रियेति धारणया गृहे–गृहे स्थापिता वैज्ञानिकदृष्ट्याऽपितुलसीतरोर्महत्त्व महत्। वायौ दुष्टं घटकतत्त्वानां। तस्य विनाशकत्वात्।

लौकिकसंस्कृतकाव्यान्तर्गते महाकविकालिदासप्रणीतेऽभिज्ञानशकुन्तले नाटके कविना पादपसंरक्षणं प्रतिपादितं पुष्पाणि प्रत्युनुकम्पाभावश्च। पद्यमिदम् :–

'पातुं न प्रथमं व्यवस्याति जलं युष्मास्वपीतेषु या,

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आद्ये वः कुसमुप्रसूतिसमये यस्या भवतयुत्सवः,
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्।।[11]

एतेन वर्णनेन वृक्षपुष्पानां संरक्षणाभिव्यंजितम्। कालिदासकृतिष्वाश्रमपरिसरेषु मृगयाऽपि वर्जिता। राजाऽप्याश्रमशान्तिभङ्क्षमत। आश्रमेषु वायुमण्डलं यज्ञधूमेन प्रदूषणमुक्तं पवित्रं सुरभितञ्चासीत्। आश्रमाः। भारतीयसंस्कृतिः संस्कृताश्रिता। भारतीया संस्कृतिः, तपस्यागतपस्यामूला मन्यते। गुरूकुलानि तथा महर्षिणामाश्रमाः संस्कारकेन्द्रभूतानि भवन्तिस्म, आश्रमाश्च प्रायशो नदीतटेषु वनेषु स्थिताः समभवन्। यत्र प्राकृतिकं पर्यावरण। विशुद्धमप्रदूषितं सर्वसुलभासीत्।

भास–शूद्रक–भवभूति–प्रणीतेषु नाटकेष्वपि प्राणिरक्षणमाभिव्यक्तम्। पर्यावरणसंरक्षा वाप्याभिव्यक्ता। उत्तरामचरिते प्रथमे पद्यमिदं तपोवनं परितः प्रशान्तिं, पर्यावरणपवित्रताञ्च सूचयति–

‘एतानि तानि गिरिनिर्झरिणी तेषु,
वैखानसाश्रिततरूणि तपोवनानि।
येष्वातिथेयपरमा यमिनो भजन्ते,
नीवारमुष्टिपचना गृहिणी–गृहाणि।।[11]

एवं च महाकाव्येष्वेपि पर्यावरणचेतना अभिव्यक्ता। कालिदासविरचिते रघुवंश महाकाव्ये द्वितीये सर्गे दिलीपगोरक्षा प्रसङ्गे प्राणिरक्षा प्रतिपादिता वनस्पतिसंरक्षा च।
दिलीपेन च महर्षिधनोर्नन्दिन्याः। नन्दिनीरक्षाऽस्मिन्पद्ये–
‘स त्वं मदीयेन शरीरवृतिंदेहेन निर्वर्त्तयितुं प्रसीद।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सां विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः।।[12]
रघुवंशे प्रथम सर्गे वसिष्ठाश्रमवर्णनं महाकवेः पर्यावरणमेव द्योतयतिः –
सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम्।
विश्वासाय विहङ्गनामालवालाम्बुपायिनाम्।।[13]

भारविकृते किरातार्जुनीये महाकाव्येऽपि पर्यावरणसरंक्षणं ध्वनितम्। शिशुपालवधमहाकाव्ये माघकवेः प्रकृतिं प्रति प्रेम पर्यावरणचेतनाभ्यः त्यज्यते। श्रीहर्षस्य प्रकृतिवर्णने प्रकृतिः सत्वानुकूला वर्तते, यत्र खगाः सुखेन विचरन्ति, आनन्देन नृत्यन्ति गायन्ति च। महाकविबाणभट्टप्रणीत–कादम्बर्यामपि पर्यावरणचेतना प्रकृष्टरूपेणाभिव्यक्ता।

पर्यावरणेन सह अस्माकं घनिष्ठः सम्बन्धोऽस्ति। अस्माकं पूर्वजाः ऋषयश्च पर्यावरणंप्रति समीचीनतया जागरूका आसन्। माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः उद्घोषेणानेन सिद्धं भवित यत् तदानींतनाः ऋषयः भारतीयाश्च भूमिं जननीं कथयित्वा गौरवानुभवं कुवन्ति स्म। अग्निस्तु पुरोहितत्त्वेन मान्या आसीत्। अग्निमीले पुरोहितम् इति वाक्येनैव वेदरचना प्रारब्धा। आपो देवता अस्य मंत्रस्याख्यानं तु प्रसिद्धमेव। एवमस्माकं भारतीयमनीषिनः पर्यावरणं प्रति कियन्तः जागरूकाः आसन् यद्वक्षादीनां सम्मानं देवतुलयम् आसीत्। वृक्षं प्रति देवत्त्वभावना यथा पूर्वजाः अश्वत्थं वासुदेवं, तुलसीं च लक्ष्मीमत्वा लाभदायकानां वृक्षाणां पूजां कुर्वन्तिस्म एषा परम्परा त्वद्यपि प्रचलत्येव।[14]

एतेन स्पष्टं भवित यद् वैदिकवाङ्मयाद् आरम्भ लौकिककाव्यपर्यन्तं–सर्वत्र पर्यावरण–चेतनापरिलक्ष्यते तत्संरक्षणप्रवृत्तिश्च। आधुनिके युगेऽपि तच्चेतनाऽपरिहार्या। किन्तु हन्त सम्प्रति पर्यावरणसंरक्षणम्प्रति परिलक्ष्यते। औदासीन्यम्। तत्वपरिणामा अपि लोकेनानुभूयन्ते। अतो न कोऽपि विकल्पोऽस्ति पर्यावरणसंरक्षाविषये, लोककल्याण–मभीष्टञ्चेत्। तत्कृतेऽनुकार्या पर्यावरणसंरक्षणे संस्कृतस्योपयोगिता।[15]

स्त्रोत एवं सन्दर्भा :–

1. राष्ट्री अभिनन्दनविशेषाङ्क पृष्ठ – 257 अङ्क – 11–12
2. वही–266
3. महाभारत
4. श्रीमद्वाल्मीकीरामायण पृ0–60 गीताप्रेस गोरखपुर
5. वही अरण्यकाण्डे – 1–3
6. भागवत स्कन्ध – 11. 2. 41
7. वही स्कन्ध 2. 40
8. मुण्डकोपनिषद्
9. अभिनन्दन विशेषाङ्क पृष्ठ–273
10. अभिज्ञानशाकुन्तलम 4 – 9
11. उत्तररामचरित 1 – 25
12. रघुवंशम् – 2/45
13. वही 1/51
14. अभिनन्दन विशेषाङ्क पृष्ठ – 273
15. वही – 265

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सन्दर्भग्रन्थसूची

- **उत्तररामचरितम्** (भारतीसंस्कृतव्याख्यायुतम्), भवभूतिः, व्याख्याकारः – डॉ.कपिलदेवद्विवेदी, रामनारायणलाल विजयकुमार, इलाहाबाद, 2007
- **काव्यप्रकाशः** (झलकीकरोपनाम्ना भट्टवामनाचार्येण विरचितया बालबोधिन्याख्यटीकया समन्वितः), मम्मटः, भाण्डारकर-प्राच्यविद्या-संशोधन-मन्दिरम् : पुणे, 1983
- **काशिकावृत्तिः** (सोमलेखाहिन्दीव्याख्यायुता, प्रथमो भागः), ईश्वरचन्द्रः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान : दिल्ली, 2010
- **कुमारसम्भवम्** (मल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतम्), कालिदासः, सम्पादकः प्रकाशकश्च – अविनाशचन्द्रमुखोपाध्यायः : कलिकाता, 1894
- **शृङ्गारप्रकाशः** (साहित्यप्रकाशाख्यो प्रथमो भागः), भोजराजः, सम्पादकः – रेवाप्रसादद्विवेदी, इन्दिरागान्धिराष्ट्रियकलासंस्थानम् : नवदेहली, 2007
- **श्रीमद्भगवद्गीता** (संस्कृतहिन्दीश्रीराघवकृपाभाष्यसहिता, द्वितीयखण्डः), वेदव्यासः, भाष्यकारः – स्वामिरामभद्राचार्यः, श्रीतुलसीपीठ सेवान्यास : सतना, 1998
- **सरस्वतीकण्ठाभरणम्** (रामसिंहविरचितया तृतीयपरिच्छेदान्तया जगद्धरविरचितया च चतुर्थपरिच्छेदटीकया सनाथीकृतम्), भोजराजः, सम्पादकः – केदारनाथशर्मा वासुदेवशर्मा च, निर्णयसागरमुद्रणालयः : मुम्बई, 1934
- **साहित्यदर्पणः** (सविमर्श-शशिकला-हिन्दीव्याख्योपेतः), विश्वनाथकविराजः, हिन्दीव्याख्याकारः – सत्यव्रतसिंहः, चौखम्बा विद्याभवन : वाराणसी, 2010
- **संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास** (प्रथमखण्ड - वेद), सम्पादक – व्रजबिहारी चौबे, उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान : लखनऊ, 1996
- **संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास** (सप्तमखण्ड - आधुनिक संस्कृत साहित्य का इतिहास), सम्पादक – जगन्नाथ पाठक, उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान : लखनऊ, 2000
- **History of Classical Sanskrit Literature**, M.Krishnamachariar, Tirumalai-Tirupati Devasthanams Press : Madras, 1937

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Subscription ID T-235146337 Received on- 01/11/2018

मनुस्मृति के आलोक में दण्डविधान

गीता शुक्ला
भ.दी. आ. क. स्नातकोत्तर महाविद्यालय, लखीमपुरखीरी, उत्तरप्रदेश

प्रमुख शब्दा –धर्म, दण्डविधान

शोधसार - *मनुस्मृति एक ऐसा ग्रन्थ है जिससे मानव ने वैयक्तिक आचरण और समाज रचना के लिए प्रेरणा प्राप्त की। मनुस्मृति केवल प्राचीनता की दृष्टिसे नहीं प्रत्युत् सर्वांगीणता और वि॒ुद्धि की दृष्टिसे भी महत्त्वपूर्ण है। प्रस्तुत भाोधपत्र का विशय है मनुस्मृत्याधारित दण्ड विधान। अतः मनुस्मृति के सातवें तथा आठवें अध्याय में वर्णित दण्ड विधान का वि॒ाद वर्णन किया गया है।*

मनुश्य ने जब समाज व राश्ट्र के अस्तित्व तथा महत्त्व को मान्यता दी, तो उनके कर्तव्यों और अधिकारों की व्याख्या निर्धारित करने तथा नियमों के अतिक्रमण करने तथा नियमों के अतिक्रमण करने पर दण्ड–व्यवस्था करने की भी आव यकता उत्पन्न हुई और इसके लिए विभिन्न युगों में स्मृतियों की रचना हुई जिनमें मुनस्मृति को वि ोश महत्त्व प्राप्त है।

मनुस्मृति हिन्दू धर्म की सबसे महत्त्वपूर्ण एवं प्राचीन स्मृति है। इसे मानव–धर्म– ाास्त्र तथा मनुसंहिता आदि नामों से भी जाना जाता है। यह उपदे ा के रूप में है जो मनु द्वारा ऋशियों को दिया गया। इसके बाद के धर्मग्रन्थकारों ने मनुस्मृति को एक सन्दर्भ के रूप में स्वीकारते हुए इसका अनुसरण किया है। हिन्दू मान्यता के अनुसार यह ब्रह्म की वाणी है।

मनुस्मृति वह धर्म ाास्त्र है जिसकी मान्यता जगविख्यात है। न केवल भारत में अपितु विदे ा में भी इसके प्रमाणों के आधार पर निर्णय होते रहे हैं। मनुस्मृति को वि व की एक अमूल्य निधि माना जाता है। भारत में वेदों के बाद सर्वाधिक मान्यता और प्रचलन मनुस्मृति का ही है। मनुस्मृति केवल प्राचीनता की दृष्टिसे ही नहीं अपितु सर्वांगीणता और वि ाुद्धि की दृष्टिसे भी महत्त्वपूर्ण है।

मनु की प्राचीनता इसी बात से सिद्ध होती है कि ऋग्वेद में मनु को मानव जाति का पिता कहा गया है–

तस्मिन् ब्रह्मणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्ययम्।।[1]

प्राचीनतम धर्म ाास्त्र गौतम का माना जाता है जिन्होंने केवल मनु का उल्लेख किया है।[2] इसका अभिप्राय यह है कि मनुस्मृति अत्यन्त प्राचीन है।

तैत्तिरीय आरण्यक में भी स्मृति भाब्द का प्रयोग आया है।[3]

स्मृति भाब्द स्मृ धातु से क्तिन् प्रत्यय लगकर निश्पन्न हुआ है जिसका जिसका अर्थ है याद (स्मरण)

धर्म ाास्त्रीय ग्रन्थकारों के अतिरिक्त भांकराचार्य, भाबरस्वामी जैसे दा ानिक भी प्रमाण– रूपेण इस ग्रन्थ को उद्घृत करते हैं। परम्परानुसार यह स्मृति स्वयंभुव मनु द्वारा रचित है वैवस्वत मनु या प्राचेतस मनु द्वारा नहीं। मनुस्मृति का एक भलोक उसके व्याख्याता के रूप में स्वयम्भुव मनु की ओर संकेत करता है।
स्वयंम्भुवस्यास्य मनोः ाड्वं या मनवोऽपरे।

मनुस्मृति भारतीय संस्कृति का एक अभिन्न अंग है। इसकी गणना वि व के ऐसे ग्रन्थों में की जाती है जिससे मानव ने वैयक्तिक आचरण और समाज रचना के लिए प्रेरणा प्राप्त की है। इसमें प्र न केवल धार्मिक आस्था या वि वास का नहीं है। मानव जीवन की आव यकताओं की पूर्ति, किसी भी प्रकार आपसी सहयोग व सुरूचिपूर्ण ढंग से हो सके यह अपेक्षा और आकांक्षा प्रत्येक सामाजिक व्यक्ति में होती है।

मनुस्मृति में बारह अध्याय हैं जिनमें सृश्टि की उत्पत्ति, संस्कार, नित्य और नैमित्तिक कर्म, आश्रमधर्म, वर्णधर्म, राजधर्म व प्रायि चत आदि उन सभी विशयों पर पराम ा दिया गया है जो कि मानव मात्र के जीवन में घटित होने सम्भव है। यह सब धर्म व्यवस्था वेद पर आधारित हैं तैत्तिरीय संहिता में कहा गया है कि–

मनु ने जो कुछ कहा है वह मनुश्य के लिए भेशज है।[5]

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

मनुस्मृति मानवधर्म और आचरण सम्बन्धी एक महान् ग्रन्थ है। वेद मानवमात्र के सम्पूर्ण जीवन द ान एवं आचरण का एकमात्र प्रतिश्ठित प्रमाण है परन्तु वेद में विविध विशयों का क्रमिक विवेचन न होकर यत्र–तत्र उनका प्रतिपादन हुआ है। अतः वेदमूलक धर्म ाास्त्रों का प्रणयन धर्मसूत्रों और स्मृतियों के रूप में हुआ। स्मृतियों का प्रचार–प्रसार धर्मसूत्रों के समानान्तर ही होता रहा है। धर्मसूत्रों और स्मृतियों में विशयगत कोई भेद नहीं है केवल भौली का ही भेद कहा जा सकता है। बूहलर का मानना था कि–

धर्म ाास्त्र सम्बन्धी बातें जो पद्यवद्ध थीं वे स्मृतिभील थीं, जनता की स्मृति में अनायास ही बहती आई थीं।''[6]

मनुस्मृति मानव धर्म ाास्त्र का एक आकर ग्रन्थ है। स्मृतियों के प्रतिपाद्य को तीन भागों में विभाजित किया जा सकता है – आचार, व्यवहार तथा प्रायि चत

1– मनुश्य की भौतिक एवं आत्मिक उन्नति के लिए आचार आव यक है। आचार की परि ाुद्धि के लिए भारतीय संस्कृति में संस्कारों का वि ोश महत्त्व है।

2– सामाजिक जीवन में दूसरों के साथ किस प्रकार का व्यवहार करना चाहिए? दे ाकाल व परिस्थिति के अनुसार इसका विस्तृत विवेचन मिलता है इस दृष्टिसे समाज और राज्य की दो प्रमुख इकाइयाँ हैं। इन दोनों के सुस्थिर और सुव्यवस्थित रहने पर प्रजा में भाान्ति, सुख, समृद्धि और सुरक्षा रहती है और इन दोनों के स्वार्थवृत्तिक तथा अहंवादी हो जाने पर लोगों का जीवन कश्टमय तथा आत्मघाती प्रवृत्ति का हो जाता है। अतः यह आव यक है कि राजा, भाासक, राज्याधिकारी तथा पंचायतें आदि जनता को सत्य व्यवहार पर स्थित रहने की प्रेरणा दें और उसके ठीक–ठीक पालन कराने के लिए पुरस्कार और दण्ड की व्यवस्था करें। चित्तस्य भाोधनम् प्रायि चत्तम्

3– प्रायि चत्त स्वानु ाासन की व्यवस्था है। निशिद्ध तथा अनुचित आचरण करने पर स्वप्रदत्त दण्ड भोग विधान की प्रक्रिया है तथा भाारीरिक और मानसिक रूप से कृत पाप के विना ा का साधन है इसीलिए भारतीय संस्कृति में प्रायि चत् विधान की वि ोश व्यवस्था थी। प्रायि चत विधान की एक वि ोशता यह भी है कि समाज में जिसको जितना ऊँचा स्थान प्राप्त है उसके लिए उतने ही अधिक प्रायि चत विधान भी हैं।

कामन्दकीय नीतिसार में कहा गया है कि राजा को तीन विद्याओं का अध्ययन करना चाहिए जबकि मनुस्मृति में चार विद्याएँ मानी गयी हैं।[7]

वर्तमान मनुस्मृति में 12 अध्याय है। भाशा सरल तथा प्रवाहमयी है तथा अनुश्टुप् छन्द प्रयुक्त है तथा प्रायः पाणिनीय व्याकरण सम्मत है। मनुस्मृति में अपराध के 18 कारण है– इन विवादों व अपराधों के लिए एक वि ोश प्रकार की दण्ड व्यवस्था का प्रतिपादन मनुस्मति में किया गया है।

सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च।।
वेतनस्यैव चादानं संविद च व्यतिक्रमः।
क्रय–विक्रयानु ायोविवादः स्वामिपालयोः।।
सीमाविवादधर्म च पारूश्ये दण्डवाचिके।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च।।
स्त्रीपुंधर्मो विभाग च द्यूतमाह्वय एव च।
पदान्यश्टाद ौतानि व्यवहारस्थिताविह।।[8]

अर्थात् ऋण लेना, धरोहर रखना, किसी वस्तु या भूमि आदि का स्वामी न होने पर भी उसे क्रय या विक्रय करना, अनेक व्यक्तियों का मिलकर संयुक्त रूप से व्यापार करना, दान आदि में दी गई सम्पत्ति या वस्तु के क्रोध लोभ या अपात्रता के कारण वापस ले लेना, नौकरों का वेतन अथवा मजदूरों की मजदूरी न देना, पूर्व निर्णीत व्यवस्था (सन्धि पत्रादि) को न मानना, क्रय–विक्रय में विवाद उपस्थित होना, स्वामी तथा पालक में परस्पर विवाद, सीमा के विशय में विवाद होना, दण्ड पारूश्य वाक्पारूश्य, चोरी करना, अतिसाहस करना। स्त्री का पर पुरूश के साथ सम्भोग आदि, स्त्री–पुरूश का धर्म, पैतृक धन सम्पत्ति या भूमि आदि का बँटवारा करना, जुआ खेलना या द्रव्यादि रख कर प ाु पक्षियों को लड़वाना।
'यदिहस्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित' यदिहास्ति सामाजिक आचार विचार की दृश्ट से–

सप्तम अध्याय में सजा के लिए आचरणीय धर्मों का, दण्ड की महत्ता का, साम, दाम, दण्ड भेद के प्रयोग की व्यावहारिकता का

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वर्णन हुआ है।

अश्टम अध्याय में प्रजा के विवादों को निपटाने के लिए समुचित विधि को अपनाने का अपराधियों को दण्ड देने का दण्ड देते समय व्यक्ति के स्तर तथा अपराध की मात्रा पर विचार करने आदि का वर्णन किया गया है।

7वें अध्याय के 16वें भलोक में यथा योग्य दण्ड देने का वर्णन किया है।

स राजा पुरूशो दण्डः स नेता भाासिता च सः।
चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः।।[9]

अर्थात् वास्तव में दण्ड ही राजा, दण्ड ही पुरूश, नेता, अनु ाासक तथा चारों आश्रमों को धर्मपालन की सुविधा जुटाने का साधन होता है। दण्ड के बिना कुछ भी व्यवस्थित नहीं रह पाता।

दण्ड के भय से ही लोग कर्त्तव्यपालन में प्रवृत्त होते है।[10]

जिस दे ा में भयामवर्ण और लाल आँख वाला पापना ाक दण्ड घूमता रहता है वहाँ प्रजा सावधानीपूर्वक कर्त्तव्य पालन करती है।

दण्ड भाास्ति प्रजाः सर्वाः दण्ड एवाभिरक्षति।
दण्डः सुप्तेशु जागर्ति दण्डं धर्म विदुर्बुधाः।।[11]

समीक्ष्य सः धृतः सम्यक् सर्वाः र०जयति प्रजाः।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विना ायति सर्वतः।।[12]

यदि राजा अपराधियों को दण्ड देने में सावधान नहीं रहता तो भाक्ति ााली दुर्बलों को उसी प्रकार नश्ट कर डालते हैं जैसे बड़ी मछली द्वारा छोटी मछलियों को खा लिया जाता है।[13] दण्ड के स्वरूप का उल्लेख इस प्रकार किया गया है–

यत्र यामो लोहिताक्षो दण्ड चरति पादपा।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधुप यति।।[14]

यदि अपराधियों को दण्ड नहीं देता, तो कौआ पुरोडा ा का और कुत्ता हवि का भक्षण करने लगेगा। कोई किसी का स्वामित्व स्वीकार नहीं करेगा और समाज की स्थिति क्रम ाः उत्तम मध्यम और अधम होकर गड़ाबड़ा जाएगी।

सत्यवादी, बुद्धिमान, धर्म, अर्थ काम के वास्तविक स्वरूप को समझने वाले राजा ही दण्ड देने का अधिकारी है।[15]

दण्ड का भली प्रकार प्रयोग करने वाले राजा के ही धर्म अर्थ काम में वृद्धि होती है दण्ड के दुरूपयोग से राजा का विना ा होता है।[16]

दण्ड अत्यन्त तेजस्वी है संस्कार विहीन राजा इसे धारण नहीं कर सकते।[17]

अन्याय से प्रयुक्त दण्ड राजा को नश्ट करके जड़–चेतन व ऋशिमुनियों व अन्तरिक्ष के देवों को भी पीड़ित करने लगता है।[18]

द्रश्टव्य है– पवित्र आचरण वाला, सत्यप्रतिज्ञ, भाास्त्र के अनुसार कार्य करने वाले बुद्धिमान राजा द्वारा ही। दण्ड को न्यायपूर्वक चलाया जा सकता है। कैसे राजा द्वारा दण्ड का न्यायोचित प्रयोग सम्भव नहीं है बतलाया जा चुका है, तथा कैसे राजा द्वारा दण्ड न्यायपूर्वक चलाया जा सकता है[19]

उचित दण्डविधान से राजाा का य ा पानी में तैल बिन्दु के समान फैल जाता है जबकि अनुचित प्रयोग से जल में घृत बिन्दु के समान संकुचित हो जाता है।[20]

विस्तीर्यते य ाो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि। संक्षिप्यते य ाो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि।

मनुस्मृति में दण्ड के सम्बन्ध में 7 वे तथा 8वें अध्याय में उल्लेख है।

मनुस्मृति में दण्ड अधोलिखित प्रकार के हैं–

अर्थात् प्रथम बार अपराध करने पर वाग्दण्ड, दूसरी बार धिग्दण्ड तीसरी बार अर्थदण्ड तथा चतुर्थ बार वधदण्ड दें।

परन्तु यदि अपराधी उक्त चारों से भी व ा में न आए तो चारों दण्डों का प्रयोग एक साथ करना चाहिए।

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न भाक्नुयात्।
तदैशु सर्वमप्येतत्प्रयु०जीत चतुश्टयम्।।[22]

इसके अतिरिक्त अपराधी जिस भी अंग से अपराध करें उस अंग का कर्तन या छेदन कर देना चाहिए।

मनुस्मृति में वर्णित दण्डविधान के नियमों के अन्तर्गत राजा स्वयं भी नियमों में बँध

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

जाता है। यदि राजा वाग्दण्ड से प्रजा को दण्डित न करे तो वह अपनी आत्मा, य ा व कीर्ति को नश्ट करता है तथा धर्मभ्रश्ट भी हो जाता है।

पिता, आचार्य, मित्र, माता, स्त्री, पुत्र और पुरोहित इनमें से जो भी अपने धर्म में तत्पर नहीं रहता वह भी राजा के लिए दण्डनीय है–

मनुस्मृत्युक्त दण्ड विधान समाज को सही दि ाा प्रदान करने में सक्षम है। मानवता का पोशक है अतएव व्यवहार में लाने योग्य है। इस प्रकार जो जैसा अपराध करता है उसका दण्ड भी उसी के अनुसार होना चाहिए।

स्मृति ग्रन्थों में दण्डविधान के दो उद्दे य दृश्टिगत होते हैं–

(1)अपराधी पुनः अपराध कार्यों में प्रवृत्त न हो

(2)अपराधी की सुप्त अन्त चेतना जागृत हो अर्थात् अपराधों का ह्रास हो।

महाराज मनु दण्ड के महत्त्व के सम्बन्ध में कहते हैं कि–

दण्ड के भय से समस्त स्थावर–जड.्गम अपने अपने कार्यों का सम्पादन करते हैं–

दण्ड के निर्धारण से राजा सत्यव्यवहार, साक्षी (गवाहों), दे ा काल व स्वरूप आदि को देखकर भलीभाँति निर्णय करे–

अर्थात् स्त्रियों के विवाद में स्त्रियों को द्विजों के विवाद में द्विजों का भाूद्रों के विवाद में भाूद्रों को तथा चाण्डालों के विवाद में चाण्डाल को साक्षी बनाया जाना चाहिए।

अर्थात् ई वर ने सभी प्राणियों की धर्मानुसार रक्षा करने के लिए ब्रह्मतेज से सम्पन्न अपने प्रतिनिधि रूप राजा को दण्ड देने की भाक्ति और अधिकार प्रदान किया है।

वास्तव में मनुस्मृति भारतीय आचार–संहिता का वि वको ा है जो व्यक्ति के सर्वतोमुखी विकास तथा सामाजिक व्यवस्था को सुनि चत रूप देने व व्यक्ति की लौकिक उन्नति और पारलौकिक कल्याण का पथ प्र ास्त करने में मनुस्मृति भाा वत महत्त्व का परम उपयोगी ग्रन्थी है। ब्रिटि ा भाासकों ने भी मनुस्मृति को ही आधार बनाकर 'इण्डियन पैनल कोड' बनाया तथा स्वतन्त्र भारत की विधान सभा ने भी इसी स्मृति को प्रमुख आधार माना।

इस प्रकार मनुस्मृति का प्रभाव केवल भारत में ही नहीं अपितु बाहर भी था। जिस प्रकार वेदों में मनु का उल्लेख हुआ है उसी प्रकार मनुस्मृति में वेदों का ज्ञान को मूल माना गया है।

''वेदाऽखिलो धर्ममूलम् स्मृति ाीले च तद्विदाम्''।[30]

मनु ने जो कुछ कहा है वह सब वेद में विद्यमान है–

यः कि चत् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः।
स सर्वोभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः।।[31]

मनुस्मृति मात्र एक दे ा या जाति के लिए नहीं अपितु समस्त संसार के लिए उपयोगी है–

एतद्दे ाप्रसूतस्य पृथिव्यां सर्वमानवाः।।[32]

मनुस्मृत्युक्त दण्डविधान को व्यवहार में लाकर अपराधों में कमी की जा सकती है।

सन्दर्भ

1– ऋ0 1/80/16
3– तै0 आ0 1/2
5– तै0सं0 2–2–10–2
7– मनु0 7/43
9– मनु0 7/16 व 17
11– मनु0 7/18
13– मनु0 7/20
15– मनु0 7/26
17– मनु0 7/28
19– मनु0 7/30, 31
21– मनु0 8/129
23– मनु0 8/278
25– मनु0 8/285
27– मनु0 8/44
29– मनु0 7/14
31– मनु0 2/7

कूट भाब्द

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. कामन्दकीयनीतिसार: सम्पादक टी.गणपति शास्त्री,त्रिवेद्रम,1992
2. कौटिल्य अर्थशास्त्र: वाचस्पति गौरोला,चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी,1991
3. प्राचीन भारत की प्रशासनिक एवं राजनीतिक संस्थायें, डा.कु मार कृष्ण, श्री सरस्वती सदन, नई दिल्ली,1998
4. **प्राचीन** भारतीय शासन पद्धति, **प्रो.अनन्त सदाशिव**- विश्वविद्यालय प्रकाशन,वाराणसी, 2002
5. भारतीय राजनीतिक विचारक,डा.आनन्द प्रकाश अवस्थी- लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा, 2003-04
6. भारतीय संविधान सिद्धान्त और व्यवहार, राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसन्धान और प्रशिक्षण परिषद्, नई दिल्ली, 2007
7. मनुस्मृति-कुल्लूक की मन्वर्थमुक्तावली टीका सहित,सम्पादक, गोपाल शास्त्री हिन्दी व्याख्याकार, हरगोविन्द शास्त्री,चौखम्भा संस्कृत संस्थान वाराणसी,1982
8. याज्ञवल्क्यस्मृति: निर्णय सागर प्रेस,बम्बई,1949
9. राजनीति-रत्नाकर, सं-वाचस्पति गैरोला, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी, 1970
10. वाचस्पत्यम्. श्री तारानाथ, तर्कवाचस्पति, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, नई दिल्ली,
11. शुक्रनीति-ब्रह्मशंकरमिश्र,चौखम्भा संस्कृत सीरीज आफिस वाराणसी,1982
12. संस्कृत-हिन्दी कोश,वामन शिवराम आप्टे, रचना प्रकाशन,जयपुर,२००६

Subscription ID 177981222 Received on- 01/02/2018

व्यक्तित्व विकास में योग की भूमिका

प्रेमसिंह सिकरवार
ला.ब.शा. स्कृत विद्यापीठ, नई दिल्ली

प्रमुख शब्दा – जीवन, वैज्ञानिक, योग

शोधसार - *योग स्वस्थ जीवन जीने का एक तरीका है जिसकी उत्पति भारत में हुई है। अब योग को सम्पूर्ण विश्व में विज्ञान के रूप में स्वीकार किया गया है। पाश्चात्य संस्कृति में इसे वैज्ञानिक व्यायाम के एक स्वस्थ स्वरूप में स्वीकार किया जा रहा है। यद्यपि योग की परम्परा बहुत प्राचीन है। समय के साथ योग की अनेक विचारधाराएं विकसित हुई हैं जिनमें ज्ञान योग, भक्ति योग, कर्म योग और राज योग प्रमुख हैं। योग की ये सभी विचारधाराएं यद्यपि विशेष प्रकार के दृष्टिकोण और पद्धतियों को अपनाती हैं तथापि इन सभी का सामान्य लक्ष्य है–शरीर और मन का समन्वय एवं स्वानुभूति या आत्मज्ञान। इस शोध पत्र में व्यक्ति के व्यक्तित्व विकास के लिए योग एवं आसनों का क्या महत्व है तथा व्यक्तित्व विकास में विभिन्न आयामों की क्या भूमिका है । ये आयाम निम्न हैं–*

1. *योग और व्यक्तित्व का शारीरिक आयाम*
2. *योग और व्यक्तित्व का भावात्मक आयाम*
3. *योग और व्यक्तित्व का बौद्धिक आयाम*
4. *योग और व्यक्तित्व का सामाजिक आयाम*
5. *योग और व्यक्तित्व का आध्यात्मिक आयाम*

उपरोक्त आयामों को ध्यान में रखते हुए व्यक्ति के व्यक्तित्व के विकास में महत्वपूर्ण परिवर्तन किए जा सकते हैं। क्योंकि शरीर की स्वच्छता और स्वस्थ होने पर ही विचारों की शुद्धता देखी जा सकती है। यह समझाने का प्रयास इस पत्र द्वारा किया गया है।

इस पत्र में मुख्य बिन्दु योग, योग की परिभाषा, योग की आवश्यकता एवं महत्त्व, योग का इतिहास, योग के उद्देश्य, योग द्वारा लक्ष्य प्राप्ति के साधन के रूप में ,व्यक्तित्व, व्यक्तित्व का विकास, व्यक्तित्व विकास के लिए शारीरिक, भावात्मक, बौद्धिक, सामाजिक, आध्यात्मिक आयामों का वर्णन एवं व्यक्तित्व विकास के लिए यौगिक अभ्यास पर विशेष पक्ष रखने का प्रयास किया गया है।

योग शब्द का उद्गम संस्कृतभाषा के **युज् युजिर** धातोः से हुआ है। इसका अर्थ है जोडना अथवा एकत्र करना। हमारे देश में प्राचीन काल से ही ऋषियों एवं मुनियों ने योगावस्था तथा ध्यानावस्था में प्रकृति और ब्रहमाण्ड की खोज की तथा उन्होंने भौतिक और आध्यात्मिक सत्ता के नियमों का ज्ञान किया था और विश्व में उन नियमों के आधार पर अन्तर्दृष्टि प्राप्त की थी। ब्रहमाण्ड के नियमों, प्रकृति के नियमों, और मूल तत्वों से पृथ्वी पर जीवन की तथा ब्रहमाण्ड में कार्यरत शक्तियों का सम्पूर्ण संसार में और आध्यात्मिक पर प्रभाव की जांच की। योग के द्वारा व्यक्ति अपना सर्वांगीण विकास कर सकता है। उसे प्रतिदिन शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक, भावात्मक एवं सामाजिक कार्यों में भी योग सहायक होता है।

योग क्या है?

योग को शरीर, मस्तिष्क और आत्मा के संयोजन के रूप में देखा जा सकता है। साहित्य में इसका प्रयोग लक्ष्य के साथ साथ साधन के रूप में भी किया जाता है। लक्ष्य के रूप में योग उच्चतर स्तर पर व्यक्तित्व के एकीकरण को दर्शाता है। योग हमारे स्वास्थ्य पर किस प्रकार प्रभाव डालता है तथा स्वास्थ्य के लिए योग की क्या भूमिका है? इस सम्बन्ध में **श्री रामकृष्ण परमहंस जी** ने कहा है–" **दूध में डूबे हुए चावल के समान मानव को निर्बल नहीं बनना चाहिए क्योंकि वह कुछ भी करने में समर्थ नहीं होता है और न कुछ पाने में समर्थ होता है अपितु शक्तिशाली पुरुषार्थवान् पराकमी मानव सब कुछ करने में समर्थ होता है और सब कुछ प्राप्त कर सकता है।**" जैसा कि भगवद्गीता के द्वितीय अध्याय के पचासवें श्लोक में कहा गया है। तद्यथा–

" **बुद्वियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।**
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्।।"[1]

अर्थात् समान बुद्धियुक्त मनुष्य पुण्य और पाप दोनों को इसी प्रकार संसार से त्याग देता है अर्थात् उनसे मुक्त हो जाता है, इसलिए तुम समत्वरूप योग में लगो, यह समत्वरूप योग ही कर्मों में कुशलता पाने का अर्थात् कर्मबन्धन से मुक्त होने का उपाय है।

योग की परिभाषाएं–

योग एवं स्वास्थ्य के महत्व को स्पष्ट करते हुए **स्वामी विवेकानन्द ने कहा है" कि भारत में भगवद्गीता, कुरान, बाईबिल एवं धार्मिक ग्रन्थों की उतनी आवश्यकता नहीं है, जितनी आवश्यकता**

फुटबाल आदि खेलों के मैदानों की है''। अर्थात् स्वामी जी स्वस्थ रहना बालक के लिए जरूरी है, न कि शास्त्रों का अध्ययन प्रथम आवश्यकता है।

न केवल भारतीय विद्वान योग और स्वास्थ्य के लिए चिन्तित हैं या सोचते हैं, अपितु पाश्चात्य विद्वान् रूसो, फ्रोबेल, हरबर्ट स्पेन्सर आदि भी स्वास्थ्य के लिए सम्पूर्ण शिक्षा की बात की है।

हरबर्ट स्पेन्सर के मतानुसार–'' **व्यक्ति की पूर्णाभिव्यक्ति के लिए शारीरिक, नैतिक एवं मानसिक कियाओं की आवश्यकता है।''**

फ्रोबेल के अनुसार–'' **यदि मानव का सर्वांगीण विकास चाहते हैं, तो शारीरिक एवं मानसिक विकास अपेक्षित है।''**

योग की आवश्यकता एवं महत्व–

अच्छा स्वास्थ्य प्रत्येक मानव का अधिकार है, परन्तु यह अधिकार व्यक्ति, समाज एवं पर्यावरणीय कारकों पर निर्भर करता है। स्वास्थ्य एक सकारात्मक अवधारणा है। सकारात्मक स्वास्थ्य का अभिप्राय केवल रोग से मुक्त होना ही नहीं होता है बल्कि इसमें आकमण करने वाले विशिष्ट कारकों के लिए प्रतिरोधक क्षमता के साथ साथ उर्जावान एवं उल्लासपूर्ण अनुभूति भी शामिल है।

अतः यही एकमात्र कारण है कि सम्पूर्ण विश्व दैनन्दिन समस्याओं के समाधान के लिए योग को अपनाने पर बल देता है, क्योंकि योग स्वयं को समझने, जीवन का प्रयोजन एवं उद्देश्य और ईश्वर से हमारे सम्बन्ध की जानकारी के साथ उससे हमारा तादात्म्य स्थापित करने में सहयोग करता है। आध्यात्मिकता की दृष्टि में योग ब्रह्माण्ड के स्व के साथ वैयक्तिक स्व के शाश्वत परमानन्द मिलन का एवं सर्वोच्च ज्ञान का मार्ग प्रशस्त करता है।

योग का इतिहास–

भारत में योग की उत्पत्ति हजारों वर्ष पहले से है। यह प्रसन्नता प्राप्त करने एवं दुखों से छुटकारा पाने की विश्वव्यापी इच्छा से उत्पन्न हुआ है। योग से सम्बन्धित जनश्रुतियों के अनुसार भगवान शिव को योग का प्रवर्तक माना जाता है। 2700 ई.पू. सिन्धुघाटी सभ्यता के अवशेषों से प्राप्त असंख्य मुद्राएं और जीवों के अवशेषों से संकेत मिलता है कि योग प्राचीन भारत में प्रचलित था। फिर भी योग के विषय में पतंजलि के पश्चात् अनेक ऋषियों और योगियों ने इसके विकास में अपना योगदान दिया, जिसके परिणामस्वरूप योग अब सम्पूर्ण विश्व में प्रचारित हो रहा है। इसी कम में 11 दिसम्बर 2014 को संयुक्त राष्ट्र संघ की महासभा ने 193 देशों के सदस्यों के साथ 21 जून को अन्तर्राष्ट्रीय योग दिवस मनाने का प्रस्ताव अनुमादित किया।

वर्तमान में योग की प्रसिद्धि एवं शिक्षा न केवल भारत में अपितु सम्पूर्ण विश्व में प्रचलित है। यह शिक्षा हमें शारीरिक स्वास्थ्य, श्वास, प्राणायाम, एकाग्रचितता, तनावरहित और अवधान को व्यावहारिकता से जोडती है। जो समस्त प्राणियों के लिए सहायक एवं लाभदायक है। इस शिक्षा प्रणाली ने विश्वस्तर पर योग केन्द्रों, प्रौढशिक्षा केन्द्रों, स्वास्थ्य संस्थाओं, कीडास्थलों, पुर्नस्थापना केन्द्रों एवं स्वास्थ्य विहारों की स्थापना पर बल दिया। यह अयोग्य, बीमार, दिव्यांग एवं असाध्य रोगों में स्वास्थ्य लाभ प्राप्त करने वाले व्यक्तियों को योगाभ्यास द्वारा स्वस्थ बनाने में सहयोग करती है।

दैनिक जीवन की भागदौड में प्रतिदिन प्रयोग एवं अभ्यास से न केवल शारीरिक, मानसिक अपितु आध्यात्मिक पक्ष को भी सुदृढ करने पर बल देती है। योग द्वारा प्रतिपादित सकारात्मक विचार दृढता अनुशासन सर्वोच्च के प्रति अभिविन्यास, प्रार्थना, दयालुता, आत्मज्ञान एवं आत्मानुभूति का मार्ग प्रशस्त करते है।

योग के मुख्य उद्देश्य–

1. योग के अभ्यासों की जानकारी के लिए
2. व्यक्ति के जीवन और जीने के ढंग के विकास के लिए
3. बच्चों में स्वस्थ आदत एवं जीवनशैली विकसित करने के लिए
4. बच्चों में मानवीय मूल्यों के विकास के लिए
5. शारीरिक स्वास्थ्य की कुशलता के लिए।
6. मानसिक स्वास्थ्य की कुशलता के लिए।
7. सामाजिक स्वास्थ्य की कुशलता के लिए।
8. आध्यात्मिक स्वास्थ्य की कुशलता के लिए।
9. यथार्थ ज्ञान के लिए।
10. प्रकृति के स्वरूप में आत्म स्थिति के लिए।
11. एकत्व बहुत्व के यथार्थ के लिए।
12. उत्तम नागरिकों का विकास के लिए।
13. नवीनतम खेलों की जानकारी के लिए।
14. प्राथमिक चिकित्सा का ज्ञान के लिए।
15. परस्पर सहयोग की प्रवृत्ति विकसित करने के लिए।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

योग लक्ष्य प्राप्ति के साधन के रूप में –

1. सभी जीवों के प्रति सहयोग एवं प्रेम भाव की स्थापना।
2. जीवन के प्रति सम्मान करना।
3. प्रकृति एवं पर्यावरण का संरक्षण करना।
4. मानसिक शान्ति की स्थापना।
5. पूर्ण शाकाहारी भोजन की व्यवस्था करना।
6. शुद्ध विचार एवं सकारात्मक जीवन शैली अपनाना।
7. शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक अभ्यास पर बल देना।
8. सभी देशों, संस्कृतियों एवं धर्मों के प्रति आदर रखना।
9. सभी के प्रति सम्मान एवं सहानुभूति रखना।

व्यक्तित्व का विकास–

व्यक्तित्व का विकास बालक के जन्म से ही प्रारम्भ हो जाता है लेकिन यह किशोरावस्था के दौरान अत्यन्त महत्वपूर्ण हो जाता है जब व्यक्ति का पुनर्गठन होता है। प्रत्येक व्यक्ति सामान्य रूप से अधिकांश परिस्थितियों में एक जैसा व्यवहार करता है। इस अनुरूपता के उदाहरण ऐसे व्यक्ति में देखे जा सकते हैं जो हमेशा मित्रवत् व्यवहार करता है या वह व्यक्ति जो अधिकांश परिस्थितियों में सामान्य रूप से दयालु या मददगार होता है। व्यक्तित्व को व्यवहार का पूर्ण जोड कहा जा सकता है जिसमें अभिवृत्तियां, संवेग, विचार, आदतें और गुण शामिल होते हैं।

व्यक्तित्व का शारीरिक आयाम –

हमारे शरीर के सभी अंगों और प्रणालियों को अच्छी तरह से विकसित होना चाहिए, और भली भॉंति कार्य करना चाहिए। इसका अभिप्राय है रोग रहित स्वस्थ शरीर। आसन, प्राणायाम और बन्ध जैसे यौगिक अभ्यास बच्चों के शारीरिक विकास में लाभदायक भूमिका निभाते हैं। आसनों और प्राणायामों की एक श्रृंखला है जो शरीर की कार्यप्रणाली को सुधारने में सहायता करती है। हमारे प्राचीन ग्रन्थों में योग, श्रेष्ठ आसनों और प्राणायामों की आष्टांगिक प्रणाली यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि का विस्तृत वर्णन है, जो सभी के सर्वांगीण विकास के लिए लाभदायक है। **पाश्चात्य चिकित्सक पैरासेलसस ने कहा है कि–''स्वास्थ्य ही सब कुछ नहीं है, किन्तु स्वास्थ्य के बिना सब कुछ शून्य है''।** अतः शरीर को स्वस्थ बनाए रखने के लिए शारीरिक व्यायाम, आसन, प्राणायाम आवश्यक है। ये शरीर को तनावरहित, विश्राम एवं शिथिलता प्रदान करते हैं।

स्वास्थ्य संरक्षण के लिए भोजन का भी विशेष महत्व है यह शरीर, मन स्वभाव और गुणों को परिपुष्ट करता है। भोजन हमारी शारीरिक उर्जा और जीवन के अस्तित्व का स्रोत है। अतः योग के साथ भोजन की संतुलित मात्रा भी स्वास्थ्यप्रद है।

व्यक्तित्व का भावात्मक आयाम–

यौगिक अभ्यास हमारी भावनाओं, अभिवृत्तियों एवं संवेगों से सम्बन्धित भावात्मक आयाम के विकास के लिए बहुत प्रभावी हैं। संवेग दो प्रकार के होते हैं– सकारात्मक और नकारात्मक। उदाहरण के लिए– प्रेम एवं दयालुता सकारात्मक संवेग हैं जबकि क्रोध एवं परीक्षा का डर नकारात्मक संवेग है। इसी प्रकार से हमारी भावनाएं एवं अभिवृत्तियां सकारात्मक और नकारात्मक हो सकती हैं। भावात्मक विकास के लिए सकारात्मक भावनाओं, अभिवृत्तियों और संवेगों का विकास करना चाहिए तथा नकारात्मक प्रवृत्तियों पर नियन्त्रण रखना चाहिए क्योंकि नकारात्मक अभिवृत्तियां एवं संवेग व्यक्तित्व के विकास में मानसिक बाधा के रूप में कार्य करते हैं। सकारात्मक संवेगों के विकास में योग निर्णायक भूमिका निभाता है। यह भावात्मक स्थायित्व लाता है तथा नकारात्मक संवेगों को नियन्त्रित करने में सहायता करता है।

व्यक्तित्व का बौद्धिक आयाम–

बौद्धिक विकास हमारी मानसिक योग्यताओं एवं प्रकियाओं, जैसे–आलोचनात्मक चिन्तन, स्मरणशक्ति, बोध, निर्णय लेने की क्षमता, कल्पना, सर्जनात्मकता आदि के विकास से संबन्धित है। इस आयाम का विकास बहुत महत्वपूर्ण है क्योंकि यह हमें नयी चीजों को सीखने तथा ज्ञान एवं कौशलों को अर्जित करने में सक्षम बनाता है।

आसन, प्राणायाम, धारणा, ध्यान जैसे यौगिक अभ्यास एकाग्रता एवं स्मरण शक्ति के विकास में सहायता करते हैं और इस प्रकार से बौद्धिक विकास में सहायता करते हैं। सामान्यरूप से प्रत्येक व्यक्ति मन और इन्द्रियों को

नियन्त्रित न करके उनके अनुसार आचरण करता है। मन को वश में करने के लिए आंतरिक विश्लेषण करके अधीन लाने का प्रयास करना चाहिए, जिससे मन की शुद्धता बनी रहे। नकारात्मक विचार शरीर में असंतुलन उत्पन्न करते हैं। जो शारीरिक कार्यों पर दुष्प्रभाव डालते हैं। ये सभी अनेक दुखों एवं बीमारियों के कारण हैं। विचार की स्पष्टता, आंतरिक स्वतन्त्रता, संतोष और एक स्वस्थ आत्मविश्वास मानसिक कल्याण का आधार है। इससे हम नकारात्मक गुणों और विचारों का हल पाने का प्रयास करते हैं और सकारात्मक विचारों और व्यवहारों को विकसित करने का लक्ष्य सम्मुख रखते हैं।

योगाभ्यास, नैतिक सिद्धान्तों का पालन, सत्संग करना, मन को शुद्ध एवं स्वतन्त्र रखने के लिए सत्साहित्य का अध्ययन एवं महापुरूषों के प्रेरक कथनों को आत्मसात् करना, आत्ममनन ध्यान द्वारा आत्मनियन्त्रण और आत्मविश्लेषण करने से विकारों एवं इच्छाओं का दमन किया जा सकता है।

व्यक्तित्व का सामाजिक आयाम–

समाजीकरण संभवतः व्यक्तित्व के विकास का सवर्वाधिक महत्वपूर्ण पहलू सामान्य रूप से शैशवकाल में परिवार के अन्दर घटित होता है। बच्चा माता पिता और दादा दादी की सहमति और असहमति के प्रति प्रतिक्रिया व्यक्त करते हुए तथा उनके उदाहरणों की नकल करते हुए भाषा एवं अपने समाज के मूल व्यवहार के तरीकों को सीखता है। समाजीकरण की प्रक्रिया में केवल बचपन तक सीमित नहीं होती है बल्कि जीवनपर्यन्त चलती रहती है और विकसित होते बच्चों एवं किशोरों को उस समाज के नियमों एवं सामान्य मूल्यों के विषय में सिखती है जिसमें वे रहते हैं।

सामाजिक स्वास्थ्य के सम्बन्ध में **विवेकानन्द जी** ने कहा है कि–'' **मानव जाति को विनाश से बचाने के लिए और विश्वास की ओर अग्रसर करने के लिए यह अत्यावश्यक है कि प्राचीन भारतीय संस्कृति को पुनः स्थापित किया जाए, जो अनायास ही सारी दुनिया में प्रचलित होगी। यह उपनिषद और वेदान्त पर आधारित संस्कृति ही अन्तर्राष्ट्रिय स्तर पर मजबूत नींव बनकर उभरेगी।** [2]''

यह स्थिति वर्तमान में योग के रूप में सम्पूर्ण विश्व में प्रसिद्ध है। आज विद्यालय से लेकर विश्वविद्यालय स्तर तक योगाभ्यास, ईशवन्दना एवं खेलकूद द्वारा छात्रों के शरीर, मन और आत्मा की शुद्धता पर बल दिया जा रहा है। योग एवं शारीरिक व्यायाम से छात्रों एवं सामाजिक लोगों के मानसिक विकारों एवं समस्याओं को दूर किया जा रहा है। स्वास्थ्य परीक्षण एवं निर्देशन परामर्श द्वारा समाज में शारीरिक एवं मानसिक सन्तुलन को बनाने का प्रयास हो रहा है।

व्यक्तित्व का आध्यात्मिक आयाम –

यह आयाम जीवनमूल्यों के विकास से सम्बन्धित है। यह आत्मज्ञान से भी सम्बन्धित है, जो व्यक्ति को अपनी क्षमताओं को पहचानने तथा उन्हें अधिकतम स्तर तक विकसित करने से सम्बन्धित हैं। इस आयाम का उपयुक्त विकास व्यक्ति को अपनी सही पहचान की अनुभूति कराता है। हमारे देश में योग की परम्परा के जीवन्त उदाहरण हम साम्प्रदायिक रूप में देख सकते हैं। योग मुस्लिम सम्प्रदाय की नमाज पद्धति में है, जो नमाज के आसनों के रूप में देखा जा सकता है। उसी प्रकार बौद्धधर्म की विपश्यना पद्धति भी योग पर आधारित है। हिन्दू धर्म की संस्कृति के पोषक के रूप में स्वीकृत सूर्य नमस्कार आज प्रत्येक विद्यालय में प्रार्थना सभा में दिखाई देता है। वह भी आसनों का पर्याय बन गया है।

व्यक्तित्व विकास के लिए यौगिक अभ्यास–

व्यक्तित्व के विविध आयामों के विकास में यौगिक अभ्यास अपना महत्वपूर्ण योगदान करते हैं। हम सूर्य नमस्कार के साथ आसनों एवं प्राणायामों के प्रयोग के द्वारा शारीरिक और मानसिक विकास कर सकते हैं। प्रतिदिन विद्यालय स्तर पर इन आसनों एवं प्राणायामों के प्रयोग एवं अभ्यास से हम छात्रों, अध्यापकों, कर्मचारियों एवं अन्य सम्बन्धित सामाजिक लोगों के व्यक्तित्व को उन्नत, स्वस्थ और दृढ बनाने में सहयोग कर सकते हैं। और एक सुन्दर तथा स्वस्थ समाज की कल्पना की जा सकती है। अतः खेलकूद के साथ साथ इनका अभ्यास भी सभी के लिए आवश्यक होना चाहिए।

1. सूर्य नमस्कार
2. ताडासन
3. कटिचक्रासन
4. सिंहासन
5. मंडकूासन
6. उत्तन मंडूकासन
7. कुक्कुटासन
8. आकर्ण धनुरासन
9. मत्स्यासन
10. भुजंगासन
11. मकरासन

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) published by Dr. Bipin Kumar Jha
Avilable at jahnavisanskritejournal.in Issue 36-37 Vol- I Year 10. Date 09 March, 2019 JSEJ/36-37/I/10/2019
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

12. शलभासन
13. धनुरासन
14. सर्वांगासन
15. हलासन
16. शवासन
17. कपालभाति
18. अग्निसार

निष्कर्ष–

निष्कर्ष के रूप में कह सकते है कि योग के बिना वर्तमान भाग दौड की जिन्दगी में स्वास्थ्य को उत्तम बनाना असम्भव प्रतीत हो रहा है, क्योंकि यदि हमें समाज, देश, परिवार के लिए कुछ करना है तो तन, मन और विचारों की आत्मीयक दृष्टि से स्वच्छ, स्वतन्त्र एवं स्वस्थ रहना आवश्यक है। यह तभी सम्भव हो सकता है। जब हम सभी योग, योगाभ्यास, आसनों, प्राणायामों का प्रतिदिन आचरण में लाए तथा समाज को भी इस क्षेत्र में आगे आने की आवश्यकता से ही किया जा सकता है। अतः स्वस्थ भारत और स्वच्छ भारत की कल्पना के लिए योग का अभ्यास होना चाहिए।

।''पहला सुख निरोगी काया''।

1. श्रीमद्भगवद्गीता 2/50
2. समाजविज्ञान पृष्ठ 121

सन्दर्भग्रन्थसूची–

1. श्रीमद्भगवद्गीता, चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी,2000।
2. श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरखपुर, 2002।
3. योगदर्शन, विद्याभवन प्रकाशन, नई दिल्ली,2005।
4. योगमीमांसा, चौखम्भा संस्कृत प्रकाशन, वाराणसी,2006।
5. शिक्षा में स्वास्थ्य शिक्षण, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा,2010।
6. श्रीवास्तव, हरिश्चन्द्र, समाज मनोविज्ञान, उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान, लखनउ, 1978।
7. सारस्वत, मालती, शिक्षा मनोविज्ञान की रूपरेखाख आलोक प्रकाशन, इलाहाबाद, 1993।
8. गुप्ता, एस. पी., आधुनिक शिक्षा मनोविज्ञान, शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद, 1993।
9. योग, स्वस्थ जीवन जीने का तरीका, माध्यमिक स्तर, एन सी ई आर टी, नई दिल्ली, 2016
10. योग, स्वस्थ जीवन जीने का तरीका, प्राथमिक स्तर, एन सी ई आर टी, नई दिल्ली, 2016

List of Contributors

Sl.	Title	Author	Detail
1	विदुरोपदेशस्य सार्वकालिकत्वम्	डा. एस्. आनन्दतीर्थः डा. श्रीनिवास कुमारः एन्. आचार्यः	Manipal Academy of Higher Education (MAHE), Manipal 576104 Manipal Academy of Higher Education (MAHE), Manipal 576104
2	वचनान्तस्तत्त्वं तदाधृतस्साहित्यशास्त्रीयसन्दर्भसम्मर्शश्च	श्री नारायणदत्तमिश्रः	अतिथिप्राध्यापकश्शोधार्थी च संस्कृतप्राच्यविद्याऽध्ययनसंस्थानम्, जे.एन्.यू.,नवदेहली
3	कोष सञ्चयन : भारतीय लोकहितकारी दृष्टिकोण में	श्री नीटूदत्त नौटियाल	शोधच्छात्र, संस्कृत एवं प्राच्यविद्या अध्ययन संस्थान, जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय,नई दिल्ली
4	अर्थशास्त्र में वर्णित कृषिव्यवस्था की वर्तमान में प्रासंगिकता	डा.देवी सिंह	असिस्टेंट-प्रोफेसर संस्कृत, जी.जी.डी.एस.डी.महाविद्यालय, चण्डीगढ़
5	न्यायनये पदवृत्तिविचारः	श्रीमती वाणी मञ्जुनाथ हेगडे	शोधच्छात्रा, राजीवगान्धिपरिसरः, मेणसे, शृङ्गेरी, चिक्कमगलूरु, कर्नाटक
6	छान्दोग्योपनिषदि यज्ञप्रकरणान्तर्गते आत्मतत्त्वविद्यानुकूल्ये धनविज्ञानसमीक्षणम्	रीतापाल	शोधच्छात्रा, संस्कृतविभागः, त्रिपुराविश्वविद्यालयः।
7	दक्षिणामूर्ति शिव अष्टमूर्तिस्वरूप शिव एवं शंकराचार्यस्वरूप: एक विमर्श	डा. मीनाक्षी जोशी	संस्कृत विभाग, जामियामिल्लिया इस्लामिया, नई दिल्ली
8	Development of Economic Botany through Ages in Indian Perspective	Dhananjay Vasudeo Dwivedi	Assistant Professor, Department of Sanskrit, Dr. Shyama Prasad Mukherjee University, Ranchi, Jharkhand-834008
9	ओङ्कार का तात्विक विमर्श	डा. बिपिन कुमार झा	टीचिंग फैकल्टी, स्कूल आफ बुद्धिस्ट स्टडीज, फिलासफी एण्ड कम्प्रेटिव रिलीजियंस, नालन्दा विश्वविद्यालय, बिहार
10	Women and Civil Administration in Mahabharata	Shri Mahesh	Research Scholar, Department of Sanskrit & Indic Studies, JNU
11	काव्यप्रकाश के अनुरूप ध्वनिविमर्श	स्वटीरानी	शोधच्छात्रा, वेदव्यासपरिसर, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, बलाहर, हिमाचल प्रदेश

Sl.	Title	Author	Detail
12	ज्योतिषशास्त्रे वनस्पतेः वपनकलनिर्धारणम्	श्रीकृष्णकुमारमिश्रः	प्राध्यापकः, ज.ना.ब्र. आदर्श सं. आदर्शमहाविद्यालयः, लगमा, दरभंगा।
13	वैदिककृषिविज्ञानस्वरुपविमर्शः	श्री अखिलेशः	का. सिं. दरभंगा संस्कृतविश्वविद्यालयः, दरभंगा।
14	महर्षिपतञ्जलिः तन्महाभाष्यञ्च	श्री गिरीशकुमारमिश्रः	गवेषकः-व्याकरणम्, का.सि.द.वि.वि., दरभंगा
15	आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये शास्त्रस्य अध्ययनम् अध्यापनञ्च	डा. भगवानसामन्तरायः	विभागाध्यक्षः, वेदान्तविभागीयः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, वेदव्यासपरिसरः, बलाहारः (हिमाचलप्रदेशः)
16	कतिपयशब्दानां साधुत्वासाधुत्वभ्रमनिवारणम्	डा.जयकृष्णः	व्याकरण-प्राध्यापकः,राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, दव्यासपरिसरः, बलाहरः, प्रागपुरम्, कांगडा हि.प्र.
17	ज्यौतिषशास्त्रे विवाहकालविमर्शः	श्री संतोष कुमार पाठक	गवेषकः, का०सिं०द०सं०वि०वि० दरभंगा (बिहार)
18	वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः कारकप्रकरणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविमर्शः	श्री अभिषेकमुखोपाध्यायः	शोधच्छात्रः,राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः - ५१७५०७
19	संस्कृतनाटकेषु भाषावैचित्रम्	श्री दीपङ्कर मण्डल	सहकारी-अध्यापक,चातरा-रामाइ-पण्डित-महाविद्यालय, दारापुर,वाकुडा,पश्चिमवङ्ग
20	जनतन्त्रं शिक्षा च	डा. निवेदिताकर	सहाचार्या, श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः पुरी
21	पर्यावरणसंरक्षणे संस्कृतस्योपयोगिता	डा. रश्मिकुमारी	ल.ना.मि. वि.वि, दरभंगा, बिहार
22	मनुस्मृति के आलोक में दण्डविधान	डा. गीता शुक्ला	आचार्या, भ.दी. आ. क. स्नातकोत्तर महाविद्यालय, लखीमपुरखीरी, उत्तरप्रदेश
23	व्यक्तित्व विकास में योग की भूमिका	प्रेमसिंह सिकरवार	ला.ब.शा. स्कृत विद्यापीठ, नई दिल्ली

Call for Papers

Important dates for next Issue-

- ✓ DEADLINE FOR SUBMISSION- 01.05. 2019
- ✓ NOTIFICATION FOR ACCEPTANCE-15.05.2019
- ✓ INAUGRATION-01.06.2019

Send your paper

bipinkumarjhaofficialid@gmail.com

jahnavisanskritjournal@gmail.com